

TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi
TÜRKAV Institute of Public Administration Journal of Social Sciences

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022
Volume 2, Issue 2, Summer/June 2022

©Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı
©Development and Solidarity Foundation of Public Employees of Türkiye

TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi
TÜRKAV Institute of Public Administration Journal of Social Sciences

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

Volume 2, Issue 2, Summer/June 2022

ISSN 2791-9684

E-ISSN 2792-0038

SAHİBİ/OWNER

Ebubekir S. KORKMAZ

Türkiye Kamu Çalışanlar Vakfı (TÜRKAV) adına

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/MANAGING EDITOR

Doç. Dr. Nasrullah UZMAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yayın Türü/Type of Publication: Süreli

Yayın Sıklığı/Publication Frequency: Yılda iki sayı

Yayın Konusu/Subject of Publication: Sosyal Bilimler

Yayın Dili/Publication Language: Türkçe, Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça

Adres/Address: Türkiye Kamu Çalışanları Vakfı Kamu Yönetimi Enstitüsü
Gazi Mustafa Kemal Bulvarı No: 95/7 Çankaya/ANKARA

Web/Web: www.kyesosyalbilimlerdergisi.com

E-posta/e-mail: turkavsosyalbilimlerdergisi@gmail.com

Telefon/Phone: 0312 433 80 70

Okuyucu Mektupları/Letters: Dergimizde yayımlanan yazılar hakkında görüş, yorum ve önerilerinizi Yazı İşleri Müdürlüğüne gönderebilirsiniz:
turkavsosyalbilimlerdergisi@gmail.com

BAŞ EDİTÖR/EDİTOR IN CHIEF

Doç. Dr. Nasrullah UZMAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

ALAN EDİTÖRLERİ/FIELD EDITORS

Arkeoloji

Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ
Karabük Üniversitesi

Coğrafya

Prof. Dr. Ufuk KARAKUŞ
Gazi Üniversitesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Doç. Dr. Cemile Kınacı BARAN
AHBV Üniversitesi

Eğitim Bilimleri

Prof. Dr. Hakan AKDAĞ
Mersin Üniversitesi

Felsefe

Prof. Dr. Hacı Ömer ÖZDEN
Atatürk Üniversitesi

Filoloji

Doç. Dr. Hasan Kazım KALKAN
Gazi Üniversitesi

Güzel Sanatlar

Prof. Dr. Yaşar Selçuk ŞENER
AHBV Üniversitesi

Hukuk

Dr. Öğr. Üyesi Fevzi Fırat
GÖZÜYEŞİL
AHBV Üniversitesi

İktisat

Prof. Dr. Celal TAŞDOĞAN
AHBV Üniversitesi

İlahiyat

Dr. Öğr. Üyesi Şahin
KIZILABDULLAH
Ankara Üniversitesi

İletişim Bilimleri

Prof. Dr. Bünyamin AYHAN
Selçuk Üniversitesi

İşletme

Dr. Öğr. Üyesi Aybüke YALÇIN
AHBV Üniversitesi

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Prof. Dr. Erol TURAN
Kastamonu Üniversitesi

Maliye

Dr. Öğr. Üyesi Mutlu YORULDU
Balıkesir Üniversitesi

Sosyoloji

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
AHBV Üniversitesi

Tarih

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL
İstanbul Üniversitesi

Turizm

Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇETİNER
AHBV Üniversitesi

Türk Dili ve Edebiyatı

Prof. Dr. Yılmaz YEŞİL
Gazi Üniversitesi

Türk Halk Bilimi

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Uluslararası İlişkiler

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat KORKMAZ
Kırıkkale Üniversitesi

BİLİM KURULU/ SCIENCE BOARD

- Prof. Dr. Adem SEZER - Uşak Üniversitesi
- Prof. Dr. Ali Çağatay KILIÇ - Karabük Üniversitesi
- Prof. Dr. Alpaslan DEMİR - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Prof. Dr. Bülent ŞEN - Tarsus Üniversitesi
- Prof. Dr. Cengiz ŞAHİN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU - Kastamonu Üniversitesi
- Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Prof. Dr. Ömer Faruk SÖNMEZ - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Prof. Dr. Ruhi ERSOY – Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR - Karabük Üniversitesi
- Doç. Dr. Beytullah BEKAR - Kırklareli Üniversitesi
- Doç. Dr. Mehmet Halit YILDIRIM - Aksaray Üniversitesi
- Doç. Dr. Mehmet SOLAK - Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
- Doç. Dr. Osman ÇEPNİ - Karabük Üniversitesi
- Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Doç. Dr. Tekin ÖNAL - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Doç. Dr. Yusuf İNEL - Uşak Üniversitesi
- Doç. Dr. Yücel NAMAL - Bülent Ecevit Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Afşın ÜNAL - Erciyes Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Cemil Doğaç İPEK - Milli Savunma Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Oğuz ŞİMŞEK - Iğdır Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Samet ZENGİNOĞLU - Adıyaman Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Turan ŞENER - Akdeniz Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Vehbi Alpay GÜNAL - Akdeniz Üniversitesi

YURT DIŞI TEMSİLCİLİKLERİ/REPRESENTATIVES ABROAD

Azerbaycan - Dr. Telman Nusretoğlu

Kazakistan - Dr. Umid Kydyrbayeva

Kırgızistan - Dr. Kayrat Belek

Kırım - Dr. Zelfira Sukurciyeva

Moğolistan - Dr. Gambat Lkhundev

Özbekistan - Prof. Dr. Ferhad Maksudov

ALMANCA EDİTÖR/GERMAN LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Muhammet KOÇAK - Gazi Üniversitesi

FRANSIZCA EDİTÖR/FRENCH LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Ali TİLBE - Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

İNGİLİZCE EDİTÖR/ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Ceyhun YÜKSELİR - Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

RUSÇA EDİTÖR/RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Fatih DÜZGÜN - Akdeniz Üniversitesi

TÜRKÇE EDİTÖR/TURKISH LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Erdi ERBEDEN - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ/INDEX COORDINATOR

Dr. Öğr. Üyesi Olcay KAHRAMAN - Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

BİLİŞİM EDİTÖRÜ/Web Editor

Öğr. Gör. Mustafa TEKELİ - Gazi Üniversitesi

HALKLA İLİŞKİLER/PUBLIC RELATIONS

Arş. Gör. Mehmet Batuhan ÇEKEN - AHBV Üniversitesi

Bilişim Danışmanı/Informatics Advisor

Arslan ACAR

BASIM YERİ VE TARİHİ/PLACE AND DATE OF PUBLICATION

Ankara/Haziran 2022

2. SAYI HAKEMLERİ/REFEREES OF THE 2th ISSUE

Prof. Dr. Berat Bırfın Bir - Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. İlknur Meşe - Giresun Üniversitesi

Prof. Dr. İsmet Türkmen - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Prof. Dr. Metin Ekici - Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Mine Demirtaş - Beykent Üniversitesi

Doç. Dr. Ertan Kuşçu - Pamukkale Üniversitesi

Doç. Dr. Halim Demiryürek - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Doç. Dr. Muhammet Arslan - Kafkas Üniversitesi

Doç. Dr. Levent Düzcü - Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Remzi Aydın - Erciyes Üniversitesi

Doç. Dr. Seyfullah Yıldırım - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Doç. Dr. Yavuz Topkaya - Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Doç. Dr. Yılmaz Yeşil - Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Zafer Tangülü - Muğla Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YAMAN - Tarsus Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Burak Özsöz - Marmara Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Cemil Doğaç İpek - Milli Savunma Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Cevdet Avcı - Gaziantep Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Serdar Kesgin - Giresun Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Turan Şener - Akdeniz Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Vehbi Alpay Günel - Akdeniz Üniversitesi

Öğr. Gör. Dr. Hakan Alptürker - Selçuk Üniversitesi

Amaç ve Kapsam

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, sosyal bilimler alanında yayınladığı makalelerle literatüre katkı sağlamayı, elde ettiği bilgi ve bulguları sosyal bilimlere ilgi duyan okuyuculara ve ilgililere ulaştırmayı amaçlamaktadır. Sosyal bilimlerin her alanına açık olan dergimiz, alanında uzman akademisyenlerin katkıları ile editörlük ve hakemlik süreçlerini profesyonel bir şekilde işleterek her sayıda daha zengin bir içerikle yayımlanacak; yayınladığı makalelerle literatüre katkı sağlayacak ve dönemselsel olarak Türkiye'nin meselelerine dair konularla ilgili başvuru eseri niteliğinde dosya konularına da yer verecektir.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi Edebiyat, Tarih, Sosyoloji, Felsefe, Psikoloji, Coğrafya, Hukuk, İşletme, Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi, Uluslararası İlişkiler, İktisat, Maliye, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Turizm ve Konaklama gibi sosyal bilimlerin her alanına açık olup, bu alanlara dair özgün çalışmaları ve bilim dallarını yayın sahası olarak değerlendirir.

Tüm Hakları Saklıdır.

TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi hakemli, uluslararası bir yayındır. Yılda iki sayı (Yaz/Haziran ve Kış/Aralık) yayınlanmaktadır. Yayın Dili Türkçedir. TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan çalışmalar, yazarlarının kişisel görüşlerini yansıtır. Yayınlanan yazılardaki kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin mali ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, yayınlanan yazıların içeriği ile ilgili herhangi bir sorumluluk kabul etmemektedir. Yayınlanan yazılar kaynak gösterilerek kullanılabilir. Yayınlanan yazılar için herhangi bir telif hakkı ücreti ödenmez. Yayınlanması uygun görülmeyen yazılar başvuru sahibine iade edilmez.

TARANDIĞI İNDEKSLER & VERİ TABANLARI/INDEXES & DATABASES

TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi Academic Resource Index Researchbib, Asos İndeks, Bilgindex, Cite Factor ve International Scientific Indexing tarafından taranmaktadır.

TÜRKAV Institute of Public Administration Journal of Social Sciences is indexed in Academic Resource Index Researchbib, Asos İndeks, Bilgindex, Cite Factor and International Scientific Indexing.

ASOS
indeks

Bilgindex
Disseminating the knowledge

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Editörden

TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin değerli okuyucuları,

Dergimizin ikinci sayısı ile huzurlarınızda olmanın mutluluğunu yaşıyoruz. İlk sayımızda, dergimizin gerekli kriterleri yerine getirerek kısa sürede ulusal ve uluslararası indekslerde taranması için gerekli müracaatlarda bulunacağımızı ifade etmiştik. Bu kapsamda yaptığımız müracaatlardan bir kısmı olumlu sonuçlandı. Dergimiz 2022 yılı Haziran ayı itibariyle Academic Resource Index Researchbib, Asos İndeks, Bilgindex, Cite Factor ve International Scientific Indexing olmak üzere toplam 5 indeks tarafından taranmaktadır. Önümüzdeki sayıdan itibaren dergimizin Dergipark üzerinden de hizmet vermesinin sağlanması ve tarandığı indeks sayısının artırılması planlanmaktadır.

Dergimizin, Türkiye'nin ilk ve denetimli veri tabanı olan TR Dizin tarafından taranması için de gerekli hazırlıklar yapılmış; "TR Dizin Başvuru ve Değerlendirme Süreçleri" detaylı bir şekilde incelenmiştir. TR Dizin'in istediği ve ilk sayımızda var olan uygulamalara devam edilecektir. TR Dizin'in istediği fakat dergimizde olmayan kriterlere ise bu sayıdan itibaren yer verilecektir. Bu kapsamda ikinci sayımızdan itibaren TR Dizin kriterlerini karşılamak adına makaleler, türlerine göre sınıflandırılmış, makalenin türü içindekiler sayfasında ve makalenin ilk sayfasında belirtilmiştir. Dergimizin kısaltılmış adına (TÜRKAV KYESBD) yer verilmiştir. Dergimizde alan editörlüğü sistemine geçilmiştir. Danışma Kurulunda kurumsal dağılım gözetilmiş ve yayın kurulu en az 1/3 farklı kurumlardan oluşturulmuştur. Kurul üyelerinin çalıştıkları kurum isimlerine yer verilmiştir. Baş editör ve alan editörlerinin alanlarında yetkinlikleri, yayınları vb. göz önüne alınmıştır. Etik kurul izni gerektiren, tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için etik

kurul onayı alınmış olma şartı getirilmiş, bu onayın makalede belirtilmesi ve belgelendirilmesi istenmiştir. Dergimizin web sayfasında (www.kyesosyalbilimlerdergisi.com), hakem, yazar ve editör için ayrı başlıklar altında etik kurallarla ilgili bilgi verilmiş; ulusal ve uluslararası standartlara atıf yaparak, etik ilkeler ayrı başlık altında belirtilmiştir. Bilimsel yazılarda, COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları dikkate alınmıştır. Dergimizde Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nde belirtilen kriterler esas alınmıştır. İntihal programının kullanılmasına ve bunun dergide ve web sayfasında duyurulmasına karar verilmiştir. İkinci sayı itibariyle dergimiz, TR Dizin kriterlerini karşılayacak şekilde yayınlanmıştır. Bu haliyle dergimizin TR Dizin değerlendirme süreçlerini geçip, TR Dizin tarafından taranması ön görülmektedir.

Tıpkı ilk sayımızda olduğu gibi ikinci sayımızda da sosyal bilimlerin farklı alanlarında, literatüre katkı sağlayan 10 makaleyi sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Prof. Dr. Ruhi Ersoy “*İki Devlet Bir Millet Ruhunun Tezahürü: Ahmed Cavad ve ‘Çırpınırdın Karadeniz’ Üzerine Bir Değerlendirme*” başlıklı makalesinde bir Türk aydını olarak Ahmed Cavad örneğiyle Türkiye ve Azerbaycan arasındaki güçlü bağın tezahürü ve Ahmed Cavad’ın “Çırpınırdın Karadeniz” şiirinin yazılış hikâyesini ele almıştır. Prof. Dr. Mehmet Günel “Türk Yüzyılı ile İnsanlık Binyılına Doğru: Adil ve İnsani Bir Dünya İçin Süper Güç Türkiye” başlıklı makalesinde Türkiye’nin önce süper güç olmasına sonra da daha adil ve insani bir dünya düzeninin kurulmasına katkı sağlayacak olan, yüksek strateji belgesi niteliğinde bir “Türk Yüzyılı Projesinin” ana hatlarını araştırmış ve öneriler sunmuştur. Dr. Öğr. Üyesi Turan Şener ve Nezihe Ülkü Eren “Türkiye’de Seçim Sistemleri Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı makalelerinde seçim

sistemleri hakkında bilgi vermiş ve Türkiye’de uygulanan seçim sistemlerini 1877-2018 yılları arasında yapılan milletvekili seçimleri üzerinden incelemiştir. Doç. Dr. Erdinç Aslan “Avrupa’da Türkçe Öğretimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme” başlıklı makalesinde Türkçe öğretiminin Avrupa’daki geçmişini, Avrupa’daki dil öğretim politikalarını, Türkçenin Avrupa’da ana dili olarak öğretimini mevcut sorunları da ortaya koyarak incelemiş ve çözüm önerileri sunmuştur. Prof. Dr. Sultan Murat Topçu “Kara Mustafa Paşa’nın Merzifon’daki İmar Faaliyetleri” başlıklı makalesinde Kara Mustafa Paşa’nın Merzifon’da inşa ettirdiği vakıf eserleri incelenmiş ve Osmanlı mimarisi içerisindeki konumlarını irdelemiştir. Prof. Dr. Giray Saynur Derman “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi ve Ekonomik Boyutları ve Kamu Diplomasisi” başlıklı makalesinde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin kamu diplomasisi çerçevesinde siyasi ve ekonomik boyutlarını incelemiştir. Prof. Dr. Yalçın Sarıkaya ve Mustafa Kemal Öztopal “Brzezinski’nin Ardından Güncel Türkistan Jeopolitiğini Yeniden Düşünmek” başlıklı makalelerinde Zbigniew Brzezinski’nin Büyük Satranç Tahtası eserini yeniden değerlendirilmiş ve bölge araştırmacılarına katkıda bulunmayı hedeflemişlerdir. Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Solak “Osmanlı Fetih Söyleminin Bir Yansıması Olarak Serhat Politikası (1526-1566)” makalesinde Orta Çağ Macaristan Krallığı’nın etkin güç olma özelliğini yitirmesinin ardından, Osmanlı yönetiminin Habsburg serhaddinde hayata geçirdiği savunma stratejilerini değerlendirmiştir. Prof. Dr. Bülent Şen “Siyah Amerika: Gettodan Hipergetto’ya” başlıklı makalesinde Amerika’daki sosyo-mekânsal ayrışma sürecine yer vermiş, bu ayrışmanın günümüzdeki boyutlarını Wacquant’ın hipergetto açıklamalarını merkeze alarak tartışmıştır. Öğr. Gör. Mustafa Tekeli ise “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde 18. Yüzyılda Günlük Konuşma Diyaloglarının Kullanımı” başlıklı makalesinde yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan

kaynaklarda yer alan, günlük konuşma becerilerini geliştirici diyaloglar üzerine betimsel bir inceleme yapmıştır.

Tıpkı ilk sayımızda olduğu gibi ikinci sayımızda da en büyük teşekkürü kıymetli yazarlarımıza borçluyuz. Bu sayının ortaya çıkmasında katkı sağlayan yazarlarımıza, hakemlerimize, alan editörlerimize, bilim kurulumuzdaki hocalarımıza ve yayın sürecini takip eden arkadaşlarımıza teşekkür eder, iyi okumalar dileriz.

Doç. Dr. Nasrullah UZMAN

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Araştırma Makalesi • Research Article

İKİ DEVLET BİR MİLLET RUHUNUN TEZAHÜRÜ: AHMED CAVAD VE “ÇIRPINIRDIN KARADENİZ” ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME/The Manifestation of Two States, One Nation Spirit: An Evaluation on Ahmed Cavad and His Poem “Çırpınırdın Karadeniz”1-26

Prof. Dr. Ruhi ERSOY

Araştırma Makalesi • Research Article

TÜRK YÜZYILI İLE İNSANLIK BİNYILINA DOĞRU: ADİL VE İNSANİ BİR DÜNYA İÇİN SÜPER GÜÇ TÜRKİYE/Towards The Turkish Century and The Millionaire of Humanity: Super Power For A Fair And Humanity World Turkey 27-44

Prof. Dr. Mehmet GÜNAL

Araştırma Makalesi • Research Article

TÜRKİYE’DE SEÇİM SİSTEMLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME/An Evaluation on Electional Systems in Turkey .45-68

Dr. Öğr. Üyesi Turan ŞENER-Nezihe Ülkü EREN

Araştırma Makalesi • Research Article

AVRUPA’DA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME/a General Evaluation on Teaching Turkish in Europe 69-86

Doç. Dr. Erdiñç ASLAN

Araştırma Makalesi • Research Article

Kara Mustafa Paşa’nın Merzifon’daki İmar Faaliyetleri/Reconstruction Activities of Kara Mustafa Pasha in Merzifon 87-122

Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi ve Ekonomik Boyutları ve Kamu Diplomasisi/Political and Economic Dimensions of Turkey-Azerbaijan Relations and Public Diplomacy 123-156

Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN

Araştırma Makalesi • Research Article

BRZEZINSKI'NİN ARDINDAN GÜNCEL TÜRKİSTAN JEOPOLİTİĞİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK/After Brzezinski Re-Thinking Current Turkistan Geopolitics 141-174

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA-Mustafa Kemal ÖZTOPAL

Araştırma Makalesi • Research Article

OSMANLI FETİH SÖYLEMİNİN BİR YANSIMASI OLARAK SERHAT POLİTİKASI (1526-1566)/Frontier Policy as a Reflection Of The Ottoman Conquest Discourse (1526-1566).....175-192

Doç. Dr. Mehmet SOLAK

Araştırma Makalesi • Research Article

SİYAH AMERİKA: GETTODAN HİPERGETTO'YA/Black America: From Getto to Hypergetto 193-228

Prof. Dr. Bülent ŞEN

Araştırma Makalesi • Research Article

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE 18. YÜZYILDA GÜNLÜK KONUŞMA DİYALOGLARININ KULLANIMI/Use Of Daily Conversation Dialogues in the 18th Century in Teaching Turkish as a Foreign Language 229-264

Öğr. Gör. Mustafa TEKELİ

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları/Publication Principles and Authoring Rules 265-269

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

İKİ DEVLET BİR MİLLET RUHUNUN TEZAHÜRÜ: AHMED CAVAD VE “ÇIRPINIRDIN KARADENİZ” ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

**The Manifestation of Two States, One Nation Spirit: An Evaluation on
Ahmed Cavad and His Poem “Çırpınırdın Karadeniz”**

Araştırma Makalesi • Research Article

Prof. Dr. Ruhi ERSOY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Halk Bilimi Bölümü
ersoyruhi@yahoo.com

0000-0001-5622-6509

Geliş Tarihi/Received: 26.03.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 16.05.2022

Atıf/Citation

Ersoy, R. (2022). İki Devlet Bir Millet Ruhunun Tezahürü: Ahmed Cavad ve Çırpınırdın Karadeniz Üzerine Bir Değerlendirme. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 1-26.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Türk kültür ve medeniyeti tarihî süreç içerisinde geniş bir coğrafyada şekillenmiştir. Bu geniş coğrafya Türklerin sosyal, siyasal, ekonomik ve askerî anlamda önemli değişim ve dönüşüm süreçleri yaşamalarına neden olmuştur. Tarihin belirli dönemlerinde Türklerde karakteristik olarak görülen hareketli yaşam tarzı aynı zamanda sosyo-ekonomik yapının buna bağlı olarak gelişmesini sağlamıştır. Diğer taraftan Türklerin yaşadığı coğrafyalardaki komşu toplumlarla olan ilişkileri zaman zaman çatışmaya da dönüşmüştür. Bu bağlamda 19.-20. yüzyıl aralığına bakıldığında dünyadaki siyasal ve ekonomik sistemlerin de değişmesiyle Türk dünyasında önemli çalkantıların yaşandığı görülmektedir. Batıda Osmanlı Devleti dağılma sürecine girmiş ve önemli toprak kayıplarıyla birlikte Anadolu çevresinde büyük nüfus hareketleri yaşanmıştır. Bu durum Türk dünyasının geri kalanında aydınlar arasında tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle Sovyet Rusya'nın işgal ve asimilasyon politikalarıyla sürgünler, askerî ve siyasi müdahaleler Türk dünyasında pek çok soruna yol açmıştır. Bu süreçte fikir adamı, şair, yazar, eğitimci ve bir aksiyoner olarak ortaya çıkan Türk aydınlarından birisi de Ahmed Cavad'dır. Bu makalenin konusunu bir Türk aydını olarak Ahmed Cavad örneğiyle Türkiye ve Azerbaycan arasındaki güçlü bağın tezahürü ve Ahmed Cavad'ın "Çırpınırdın Karadeniz" şiirinin yazılış hikâyesi teşkil etmektedir. Milletlerin zor dönemlerinde sözcülüğünü yapan ve yaşanan zorluktan çıkış yolları arayanlar toplumun öncü aydınlarıdır. Bir öncü aydın örneği olarak Ahmed Cavad hem Osmanlı'ya karşı uygulanan işgal politikalarına hem de Azerbaycan'da yaşanan siyasi baskılara kayıtsız kalmamıştır. Sovyet rejiminin baskı ve sürgünleri Ahmed Cavad'ın aile hayatına da yansımıştır. Kendisinin ölümünden sonra eşi Şükriye Hanım da aynı baskılara maruz kalarak sürgüne gönderilmiştir. Ahmed Cavad komünizm karşıtı faaliyetlerde bulunmuş ve bütün Türklerin bir arada olması gerektiğini savunmuş bir aydındır. Cavad, Azerbaycan edebiyatının önde gelen millî romantik şair ve yazarlarından birisidir. 1. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılının Aralık ayında "iki devlet bir millet" ruhunun tezahürü olan "Çırpınırdın Karadeniz!" şiirini yazmıştır. Bu şiir bir edebiyat metni olmanın çok ötesinde bir Türk aydınının milliyet duyarlılığını

ortaya koymaktadır. Şiirin daha sonra bestelenmesiyle birlikte bütün Türk dünyasında bir bayrak haline gelmesi aynı duyarlılığın yansımasıdır. Bu açıdan bakıldığında bir aydının kalemi bir milletin serencamının ifadesi olduğu görülmektedir. “Çırpınırdın Karadeniz!”, 21. yüzyılda da aynı millî ruhun diri kalmasını sağlayarak genç kuşaklara sirayet etmeye devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Cavad, Türkiye, Azerbaycan, Çırpınırdın Karadeniz, millî kimlik.

Abstract

Turkish culture and civilization has been shaped in a wide geography in the historical process. This wide geography has caused Turks to experience significant change and transformation processes in social, political, economic and military terms. The active lifestyle, which is characteristic of Turks in certain periods of history, also provided the development of the socio-economic structure accordingly. On the other hand, the relations of the Turks with the neighboring societies in the geographies they live in have also turned into conflicts from time to time. 19-20 in this context. When we look at the interval of the 19th century, it is seen that there are significant turbulences in the Turkish world with the change in the political and economic systems in the world. In the West, the Ottoman Empire entered the process of disintegration and there were large population movements around Anatolia with significant land losses. This situation was met with a reaction among the intellectuals in the rest of the Turkish world. Especially Soviet Russia's occupation and assimilation policies, exiles, military and political interventions have caused many problems in the Turkish world. Ahmed Cavad is one of the Turkish intellectuals who emerged as an intellectual, poet, writer, educator and actioner in this process. The subject of this article is the manifestation of the strong bond between Turkey and Azerbaijan with the example of Ahmed Cavad as a Turkish intellectual, and the story of the writing of Ahmed Cavad's poem “Çırpınırdın Karadeniz”. Those who act as the spokesperson of the nations in difficult times and seek ways to get out of the difficulties are the leading intellectuals of the society. As a pioneering

intellectual example, Ahmed Cavad was not indifferent to both the occupation policies against the Ottoman Empire and the political pressures in Azerbaijan. The pressures and exiles of the Soviet regime were also reflected in Ahmed Cavad's family life. After his death, his wife Şükriye Hanım was also exiled by being subjected to the same pressures. Ahmed Cavad is an intellectual who has been involved in anti-communist activities and advocated that all Turks should be together. Cavad is one of the leading national romantic poets and writers of Azerbaijani literature. In the years when the First World War continued, he wrote the poem "Çırpınırdın Karadeniz", which is the manifestation of the spirit of "two states, one nation". This poem, beyond being a literary text, reveals the nationality sensitivity of a Turkish intellectual. The fact that the poem became a flag in the whole Turkish world after it was composed is a reflection of the same sensitivity. From this point of view, it is seen that the pen of an intellectual is the expression of the serencam of a nation. "Çırpınırdın Karadeniz" continues to spread to younger generations by keeping the same national spirit alive in the 21st century.

Key Words: Ahmed Cavad, Turkey, Azerbaijan, Çırpınırdın Karadeniz, national identity.

1. 19. ve 20. Yüzyıllarda Türk Dünyasının Genel Durumu

Türk kültür ve medeniyeti yazı öncesi dönemi de içeren geniş bir tarihsel yapı ve coğrafya üzerinde şekillenmiştir. Yazılı metinler dikkate alınarak düşünüldüğünde Türklerin son 2000-2500 yıllık tarihî seyir içerisinde farklı coğrafyalarda siyasi, askerî, kültürel ve ekonomik alanlarda varlık gösterdiği görülür. Bu hareketlenmelerin motivasyon kaynağını "Türk cihan hâkimiyeti" (Kafesoğlu, 1997; Turan, 2021) mefkuresi olarak tespit etmek yerinde olacaktır. Türklerin İslam dinini kabulüyle birlikte Oğuz Kağan'dan bu yana devam eden "daha deniz daha müren (nehir), güneş tuğ, gök çadırımız olsun" anlayışı, kalıcı olarak batıya yönelmelerini sağlamıştır. Böylece Anadolu ve çevresi Batı Türklüğünün tarihî, kültürel ve siyasal varlık ve nüfuz alanlarından birisi haline gelmiştir. Türklerin batıya olan göç ve yerleşim sürecinde bugünkü Afganistan'ın Herat bölgesi önemli çıkış

noktalarından birisi olmuştur. Yine bugün “Güney Azerbaycan” adıyla ifade edilen İran’ın içerisindeki Azerbaycan, Hazar Denizi havzası ve yukarıda Türkmenistan coğrafyasını merkez alan olarak kabul eden Türkler, Kafkaslardan ve Ortadoğu’da Halep ve Suriye üzerinden olmak üzere iki ana koldan Anadolu’ya doğru hareket etmişlerdir. Sultan Alparslan’ın Romen Diyojen ile mücadelesi 1071 Malazgirt Zaferi’yle sonuçlanmış ve Anadolu’nun kapıları Müslüman Türklere tam anlamıyla açılmıştır.

Türklerin göç ve yerleşim faaliyetleriyle birlikte Hazar Denizinin kuzey ve güneyinden ilerleyen nüfus hareketleri, Batı Türklüğü olarak ifade edilen yapının oluşmasını sağlamıştır. Ağırıklı kısmını Oğuz boylarının oluşturduğu saha içerisinde Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletleriyle bugün Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Tarihsel süreç içerisinde Türk devletlerinin Avrupa’yla olan coğrafi yakınlığı, Avrupa’daki siyasal, ekonomik ve kültürel değişimlerden etkilenmelerine yol açmıştır. Bu bağlamda Batı’da reform ve rönesans hareketleri ve Fransız İhtilali’yle başlayan dönüşüm süreçleri özellikle Osmanlı Devlet ve siyaset hayatına da yansımıştır. Bir adım sonra yine Batı’da ortaya çıkan Sanayi Devrimi, 15. yy.’dan itibaren coğrafi keşiflerle başlayan sömürgecilik hareketlerinin yönünü doğuya çevirmiştir. Böylece Batı, Doğu’yu hem bir hammadde kaynağı hem de sevk ve idare edeceği bir nüfuz alanı olarak görmeye başlamıştır (bkz. Ortaylı, 2017; Said, 2020).

Batı’nın, Osmanlı coğrafyası ve Türk dünyasının geri kalanına karşı ortaya koyduğu sömürgeci tutum, 19.-20. yüzyıllarda Rusya’nın da benzer bir yola girmesine neden olmuştur. Rusya, Batı’ya karşı kendi varlığını ve kaynaklarını kaptırmamak için bir tez geliştirmiştir. Bu nedenle Marksizm ve komünizm temeline dayanan bir ideolojiyi devlet politikası haline getirmiş, devlet politikası haline getirdiği bu ideolojik sınırın kapsamında yaşayan Türkleri de bu yönde şekillendirmeye çalışmıştır. Bu nedenle Türk dünyası devletlerinin birbirini tanımaması için boy adları ön plana çıkartılmış ve her birine farklı alfabeler dayatılmıştır. Yine bu amaçla aynı milletin mensuplarına farklı kimlik propagandaları yapılmıştır (bkz. Buran, 2010).

Rusya'nın batıdan sıkıştırması karşısında Çin de Türk dünyasını benzer ideolojik araçlarla doğudan sıkıştırmıştır. Diğer taraftan Türk dünyasının çeşitli yerlerinde Türk aydınları söz konusu parçalanma ve ayrışmalar karşısında birtakım bilinçlendirme faaliyetlerine girişmişlerdir. Milliyet duygusunun hızla geliştiği bu dönemde, İstanbul bir merkez olarak görülmüş ve Osmanlı devlet bürokrasisi ve aydınıyla Türk dünyasının çeşitli yerlerinden gelen aydınlar arasında ilişkiler gelişmiştir. Osmanlı Devletinin kendi içerisindeki yenileşme hareketleri ve “Osmanlıcılık, İslamcılık” ve “Türkçülük” (Akçura, 1976: 19) gibi fikir hareketlerinin tartışıldığı süreçte Türk dünyasından gelen aydınlar, Türkçülük fikrinin zemin kazanmasına katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede Atatürk'ün Cumhuriyet ilanı sonrası Türkiyat Enstitüsü 1924 yılında kurulmuş ve iki yıl sonra da Bakü'de 1. Türkoloji Kurultayı toplanmıştır. Bu toplantının altyapısı ise İsmail Gaspıralı'nın “dilde, fikirde, işte birlik” düşüncesiyle, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan ve diğer Türk dünyası aydınlarının ülkü birliği sayesinde oluşturulmuştur. Toplantı, Türk birliği temellerinin atılması bakımından önemli kararları beraberinde getirmiş ve Latin alfabesi esasında birleştirilmiş yeni Türk alfabesinin kabul edilmesi yönünde karar alınmıştır.

Bu toplantıya yüz otuz bir üye katılım sağlamıştır. Sovyetlerde 1936'dan sonra bu kurultay tutanakları gizli belge olarak görülmüş ve alınan kararlar “Anti-Sovyet düşünceler” olarak kabul edilmiştir. Sovyet yönetimi, Kurultay delegelerini halk düşmanı olarak görmüştür. Bu nedenle Bakü Kurultayı hakkında araştırma yapmak, hatta ondan söz etmek yasaklanmıştır. Kurultay'a katılanların akıbeti ise uzun süre karanlıkta kalmıştır. Bunların içinde bilimsel araştırmalarının, çalışmalarının düşüncelerinin ve ideallerinin bedelini canlarıyla ödeyen bilim adamları da bulunmaktadır.¹ Türk dilinin birliğini savunan ve Kiril alfabesine karşı çıkan aydınlar “sistem karşıtı, halk düşmanı ve Pan-Türkist” olarak suçlanmış ve büyük bir bölümü 1937-1938 Repressiya (Stalin yönetiminin özel ve baskıcı yönetim anlayışını ifade eden terim) sürecinde kurşunlanarak öldürülmüşlerdir (Buran, 2010: 333).

---

¹ <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2574> (Erişim Tarihi: 18.04.2022)

2. Ahmed Cevad Ahundzade'nin Hayatı ve Aksiyonerliği

Ahmed Cavad Ahundzade, Rusya'nın uyguladığı asimilasyon politikaları karşısında çalışmalarının, düşüncelerinin ve ideallerinin bedelini canıyla ödeyen pek çok vatansever aydından birisidir. Cavad, 5 Mayıs 1892 tarihinde Gence'nin Şemkir ilçesinin Seyfeli köyünde Yahşı Beyim Hanım ve dönemin tanınan maneviyat büyüklerinden, eğitimci İmam Muhammed Ali Bey'in çocukları olarak dünyaya gelmiştir. Ahmed Cavad'ın ailesi Güney Azerbaycan göçmeni olup dedesi sebebiyle “Ahund-zade” soyadı ile anılır. Ahund; hocalar-âlimler, anlamına gelmektedir. Küçük yaşta önemli eğitimler alan, medresenin kabiliyetli öğrencilerinden biri olan Ahmed Cavad, Arap, Fars ve Rus dillerini öğrenir. Yabancı diller dışında, tarih ve edebiyatla ilgilenir. O, şiirlerini medresede eğitim gördüğü yıllarda yazar. Hocası ve edebiyat tarihçisi olan Abdullah Sur'un tavsiyelerini alır (Tan, 2012: 71).

Altı yaşında babasını kaybeden Ahmed Cavad'ı annesi Yahşı Beyim Hanım, kardeşlerinin yanına götürür. Ahmed Cavad bu taşınma sürecini Gence'de 9 Eylül 1908'de şu satırlarla kaleme almıştır;

1906 yılında

Geldim Gence'ye AT yılında.

Kalktım Dilbozun terkine ben,

Geçtim düzlerden, boz çöllerden;

Kotazlı atı sürdüm de, geldim,

Gence'ye gönül verdim de, geldim!

Okumaktı ancak dileyim,

Şemkir'de kalmıştı yüreğim.

Anam da benle göçtü geldi,

Ne ben uyudum, ne o dinlendi.

Zerrabı'da kaldık ilk günden,

Sahibi gitmişti öğünden.

Sanki gelmiştik evimize,

Dokunan dolaşan yoktu bize.

Anam çalışıyor, ben okuyordum,

O, halı, ben şiir dokuyordum.

Günümüz geçerdi akli, karalı,

O, eşinden, ben atamdan yaralı.

Yadımdan hiç çıkmaz, o geldiğim gün,

Başlandı tarihi benim ömrümün!..

Ahmed Cavad, eğitimine burada devam eder. 1912 yılında eğitimi biter. Bu zamandan sonra, iyi bir eğitim almış ve aile terbiyesi görmüş Cavad, milli meselelerle ilgilenmeye başlar ve bu süreç hayatının sonuna kadar devam eder. O eğitim sürecinin içerisinde dünyayı takip etme imkânı ne kadar bulmuşsa, o kadar meselelerin farkındadır. Zira 1912’de Balkan Harbi çıktığında Ahmed Cavad, “Bu milletin bir parçasıyım, harp çıktığı için oraya yardıma gideceğim.” diyerek gönüllüler ordusuyla beraber, Balkan Harbi’nde Türk ordusuna katılarak mücadele vermiştir. Bu mücadeleden sonra, tavsiye üzerine eğitim yapmak için bir müddet İstanbul’da kalmak istemesine rağmen geri dönmüştür ve mücadelesine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu yaşananlardan Ahmed Cavad’ın yardım edeceği bir husus olduğunda desteğini esirgemeyip faaliyete geçtiği görülmektedir.

1914-1918 tarihleri arasında Osmanlı Devleti ve çevresinde muharebeler dönemi yaşanmaktadır. 1917’ye gelindiğinde Rusya’da Bolşevik İhtilali gerçekleşir. Bolşevik İhtilali, Sovyet komünist blokunun içerisinde bir ekoldür. Bolşevikler daha radikal olmak istemektedirler. Daha önceki komünistler kısmen ılımlıdır. Radikal olan Bolşevikler, ihtilal yaparak yönetime el koyarlar. Rusya’da Bolşevik İhtilali’nin hareketliliği kendi içlerinde çatışmalar oluşturur. Bu çatışmaların yaşandığı sırada Ahmed

Cavad gibi ziyâlılar, Mehmet Emin Resulzade gibi büyük devlet adamları, o bölgede bulunan aydınlar bir araya gelerek bağımsız bir cumhuriyet kurma fikrini ortaya atarlar. O dönemde dünyanın genel gidişatı da herkesin kendi devletini kurmasına doğru gitmektedir. Bu fikirlerle birlikte aynı süreçte 1. Azerbaycan Bağımsız Cumhuriyeti 28 Mayıs 1918 tarihinde ilan edilir. Bu yeni devletin kuruluş sürecinden haberdar olan Bolşevikler, Azerbaycan Türklerine karşı Ermenilerle anlaşarak onları adeta bir soykırıma tabi tutarlar. O dönemde Osmanlı, Çanakkale Harbi’ni yaşamaktadır. Bu harpte askerî nazır Enver Paşa, Azerbaycan’daki soykırımı durdurmak, mücadeleye destek vermek için Kafkas İslam Orduları adı altında bir ordu kurar. Kafkas İslam Ordusunun başına da kardeşi Nuri Paşa’yı komutan olarak görevlendirir. Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu yönünü Azerbaycan’a döndüğünde Gence’den Bakü’ye heyecan başlar. Ahmed Cavad başta olmak üzere tüm Azerbaycan, “Selam Türk’ün Bayrağına” heyecanıyla coşku seli oluşturarak umutla bir araya gelir. Oradaki katliamın durdurulması ve Azerbaycan Türklüğüyle olan tarihî bağlarına karşı Osmanlı’nın sorumluluğunu yerine getirmesi, sarsılmaz bir kardeşliğin yakın dönemdeki temelini atar. Azerbaycan Türklüğü ile Anadolu Türklerini birbirine yakınlaştırır. O sırada Kafkas İslam Ordusu adına 1919’da orada şehit olan askerler için anıt yapılması fikri ortaya atılır. I. Dünya Savaşı’nda Kafkas cephesinde zarar gören halka yardım etme faaliyetlerini yürüten Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiyye’nin baş mensubu olan Ahmed Cavad, cemiyetin yardımlarını toplamak amacıyla, Batum’da Süleyman Efendi’nin evine ziyarete gider. O ziyarete kapıyı açan hanımefendi Şükriye Hanım, Ahmed Cavad’ın bugüne açılan kapısını da açar aynı zamanda. Şükriye Hanım ile orada karşılaşan Ahmed Cavad, Süleyman Becanidze (Becanoğlu) Efendi’den yardımıyla birlikte kızını da istemek durumunda kalır. Süleyman Efendi saygın, âlim ve eşraftan nüfuzlu bir insandır. Süleyman Efendi Hayriye Cemiyeti’ne çok büyük yardımlar yapar ama bir bey soyu, töreli bir aile olduğu için bu tür tutum davranışlar ona ilk etapta sıcak gelmez. Şükriye Hanım, Ahmed Cavad’la beraber gidip hayatını birleştirir (Tan, 2012).

Bir müddet sonra Ahmed Cavad’ın verdiği millî mücadele ve şahsiyeti Süleyman Efendi’nin ailesi tarafından görüldüğünde ona her açıdan destek

veren, aralarında onu evladı gören bir ilişki tesis edilir. Bu sürecin içerisinde Şükriye Hanım ile Ahmed Cavad'ın evlilikleri yirmi bir yıl sürer. Sonrasında kara günler yeniden gelir. 1920'lerde Ahmed Cavad ile ilgili Azerbaycan'ın atanmış yeni Komünist Partisi üyesi başkanı onu göz önünde tutsun diye, Bakü'de devlet kurumlarında eğitimci olarak görevlendirir. Ancak asıl amaç tabii ki Ahmed Cavad'ı takip etmektir. Ahmed Cavad, Sovyetlere ve komünizme karşı olduğu, kurulan cumhuriyetin milletvekili olduğu, dava adamı olduğu için sembollerle de olsa yazdığı şiirlerle davasını mücadelesini devam ettirmiştir.²

Ahmed Cavad, bağımsızlık ve özgürlük aşkını Türk millî ruhunda bütünleştirerek en iyi şekilde ifade eden Azerbaycan millî romantik edebiyatının tartışmasız şiirdeki en güçlü temsilcilerindendir ("*Azerbaycan Millî Marşı, Münacaat, Bismillah, Türk Ordusuna, Azerbaycan Türk Ordu Marşı, Bir Bilen Yok ki, Neden Yarandı, Sen Ağlama, Ben Bulmuşam*" ve diğerleri bu eserlerin bilinen örneklerindendir.) O, yenileşme hareketlerinin içerisinde yer almaktadır. Cavad'ı diğer şair ve yazarlardan farklı kılan, Azerbaycan istiklaline ve 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'da devlet kuran millî ruhun duygularına tercüman olmasıdır. M. Emin Resulzade önderliğinde Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucuları arasında yer alan ve Anadolu

² Azerbaycan Bayrağı'na adlı şiirde geçen:

Giderken Turan'a çıktın karşıma, Gölgen devlet kuşu. konu başıma!

İzin ver gözümde coşan yaşıma, Dinletsin derdini aha, bayrağım!

Yarılmış korkudan pembe dudaklar, Aşıklar ah çeker, derdinden ağlar.

Bak neler söylüyor, tarlalar, dağlar.... Kardaş sesi duydum, imdada geldim!

Bir yerde ki, zalim bayrağı sanca, Gözyaşı dökülür o yerde bunca;

Bu yerde ağlayım, bırak doyunca, Garib sesi duydum, imdada geldim (Güzel, 2005: 81) mısraları,

Özgürlük ve Bağımsızlık adlı şiirde geçen:

Bana dinme, sus diyorsun, ne vahtacan susacağım,

Buhranların, hicranların, mahbesinde kalacağım.

Niye susum, konuşmayım, insanlıkta payım var

Benim ana vatanımdır, talan olan bu diyar.

Ben bir Türk evladım, derin aklım zekâm var!

Ne vahtacan çiyimizde gezecektir yağılar?

Ne kadar ki, hakimlik var, mahkumluk var,

Ben varam, Zülme karşı isyankarım, ezilsemde susmaram (Güzel, 2005:99-100). mısraları

Ahmed Cavad'ın davasını her fırsatta vurguladığının kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Türkleriyle Azerbaycan Türklerini sade, ortak edebî bir Türkçe etrafında birleştirmeye çalışan Açık Söz gazetesinin açtığı yeni yola mensup ve bu vasıta ile Türkiye’deki Millî Edebiyat cereyanının tesiri altında bulunan Ahmed Cavad, 1914-1918 yılları arasında Kafkasya ve Azerbaycan ve Türkiye’deki hareketlenmelerden haberdardır. Millî duyguları yoğun yaşayan şair her gelişmeden etkilenir ve bunları şiirine yansıtır. Bu bakımdan Ahmed Cavad’ı okumak bir anlamda Azerbaycan Türk’ünün bu yıllardaki ümitlerini, millî heyecanlarını, duygularını tanımak ve öğrenmek demektir. Onun şiirlerinde sadece ülkesinin değil, kendi kaderini de adım adım izlemek mümkündür. Yine onun şiirlerinde kendini var eden idealleri talihin acı bir oyunuyla reddetmek zorunda kalışını ve bu sırada duyduğu ruhi sancılara şahit olup, feryatlarını işitmek de mümkündür (Yıldırım, 181: 2021). İngiliz adlı şiirinde Ahmed Cavad duygularını şöyle ifade etmiştir:

*Damağında Çanakkale acısı,
Sen misin Türk ellerinin yağızı?
İslam dünyasının ölüm çalgısı,
Ölüm niyetiyle yakan İngiliz!*

*Sarıp Hindistan’a cansız kolunu,
Geldin kapamağa Turan yolu.
Aldatıp her yerde Allah kulunu,
İnsanları ucuz satan İngiliz!*

*Bak yine karşımda göğsümü açtım,
Bakü dağlarında al bayrak saçtım.
Sen meydan okudun, geldim, ulaştım,
Mert değil meydandan kaçan, İngiliz!*

*Sen kapat her yolu, süngüm tez açar,
Üç ayda gelenler üç günde kaçar.
Zannetme kurşunum havalı uçar,
Türk'tür bu kurşunu atan, İngiliz!*

*O hain gözünü diktiğin eller,
Benim nişanlımdır, türküler söyler...
Göz dikme tahtıma, bak elim titrer,
Düşecek tahtına talan, İngiliz!*

(Güzel, 2005: 52-53).

Gittiği yeri etkileyen, her haliyle liderlik vasfı olan bu insanı yargılamak ve ortadan kaldırma konusunda kararlar alınmıştır. Bu kapsamda 4 Haziran 1937'de Hüseyin Cavid, Mikail Müşfik ve Ahmed Cavad Sovyet gizli polis teşkilatı NKVD tarafından bir gecede götürülmüştür. 4 Haziran 1937'de başlayan sorgular, 25 Eylül 1937'de bitmiş, 15 Ekim 1937'de yalnız on beş dakika süren yargılamadan sonra idamına karar verilmiştir (Ali'den Akt. Güzel, 2005: 27).

Sovyet yöneticileri tarafından ileri sürülen keyfi ve kanun dışı “ulu halk” anlayışı, sınıflar ve halklar arasındaki mücadelenin şiddetlenmesine neden olmuştur. Devletin uyguladığı baskı ve sindirme politikası, 1937/1938 yıllarına kadar bir hazırlık görünümünde iken, bu yıllardan sonra, Rusya Dış Komisyonu, Devlet Siyasi İdaresi-Birleştirilmiş Baş Siyasi İdare, İçişleri Halk Komiserliği İdaresi, Devlet Güvenlik Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı gibi göç ve ceza organları oluşturularak geniş kapsamlı ve sistemli uygulamalar başlatılmıştır. Bu faaliyetlerin devamında, yöneticiler, “düşman halk” olarak gördüklerini “devlet aleyhine ajanlık yapanlar”, Trotskiy taraftarları, ihtilal karşıtları, milliyetçiler biçiminde suçlayarak hapse atmış, sürgüne ve çalışma kamplarına göndermiş ya da kurşuna dizilmelerine karar vermiştir (Buran, 2010: 63).

Stalin’i yüceltip tek tip bir vatandaş profili oluşturmaya çalışan Sovyetler için, kendinden olmayan insanların hangi dinden, hangi meslekten olduğunun bir önemi bulunmamaktadır. Bu dönemde oluşturulan üçlü kurullar her 15-20 dakikada bir ölüm kararı vermiş ve günün 24 saatinde aydınlar kurşunlanarak öldürülmüşlerdir (Buran, 2010: 64). Bu nedenle Ahmed Cavad’ın mücadele adamı kişiliğini ortadan kaldırdığında Türklüğün ortadan kaldıracağını zannedenler, Ahmed Cavad’ı büyük işkencelere maruz bırakırlar. Ahmed Cavad’ın suçlandığı konular, Müsavat Partisi’nin üyesi olmak, Azerbaycan devletini yeniden kurma arzusunda olmak, Bolşevizm’e, komünizme ve Rusya’ya karşı çıkmaktır. Bunlarla birlikte Pan-Türkist bir harekete girişerek başka yerlerdeki Türkleri de canlandırma isteği suçları arasındadır. Bu iddiaları temellendiren ise “Göy Göl” şiiridir.

*Dumanlı dağların yeşil koynunda,
Bulmuş güzellikte kemali, göy göl.
Yeşil gerdanlığı güzel boynunda,
Aks etmiş dağların cemali, göy göl.*

*Yayılmış şöhretin şarka, şimale,
Şairler hayrandır sendeki hâle.
Dumanlı dağlara gelen suale,
Bir cevap almamış soralı, göy göl.*

*Bulunmaz dünyada benzerin belki,
Zevvarın olmuştur bir büyük ülke,
Olsaydı gönlümde bir yeşil gölge,
Düşseydi sinene yaralı, göy göl.*

*Senin güzelliğın gelmez ki, saya
Koynunda yer vardır yıldıza, aya,
Oldun sen onlara mihriban daye,
Felek busatını kuralı, göy göl.*

*Kesin eyş-nuşi, gelenler susun,
Dumandan yorganı, döseğı yosun,
Bir yorgun peri var biraz uyusun,
Uyusun dağların maralı, göy göl.*

*Zümrüt gözlerini görsünler diye,
Çamlar boy atmıştır, uzanmış göğē,
Geçmiştir onlara gazabın niye?
Düşmüşlerdir senden uzağa göy göl.*

*Dolanır başında, gökte bulutlar,
Bezenmiş aşkınla çiçekler, otlar.
Öper yanağından kurbanlar otlar,
Ayrılık gönlünü kiralı, göy göl!*

*Bir sözün var mıdır esen yellere,
Sipariş vermeğē uzak ellere...
Yayılmış şöhretin bütün ellere,
Olursa olsun goy nerele, göy göl!*

(Güzel, 2005: 57-58)

Pek çok kişi bu şiiri incelemiş, buradaki metaforların Azerbaycan bayrağını temsil ettiğini, bu şiirin göle değil Azerbaycan bayrağına yazıldığını belirtmiştir. Bu sebeple Ahmed Cavad’ı yazarlar birliğinden ihraç ederler. Yazarlar birliğinden ihraç gerekçesi bu olduğu için onun idamına giden süreci başlatırlar. Stalin rejiminin insanlık dışı uygulamalarından biri de tutuklanan insanların ailelerinden ayrılması ve geri kalan aile fertlerinin de dağıtılmasıdır. Suçlu sayılan kişilerin aile fertleri birbirinden ayrılır, çeşitli yerlere sürülür ve perişan bir vaziyette yaşamak zorunda bırakılırlar. Bazen bu ayrılık yirmi otuz yıl sürer. Bazen de hiçbir zaman görüşme sağlanamaz (Buran, 2010: 115). Bu ceza pek çok kişiye verilmiştir. Bu aydınlardan birisi de Sultan Galiyev’dir. Sultan Galiyev, Stalin’in emriyle ve eski bir kent soylusu olarak damgalanarak, Troçkist, karşı-devrimci, burjuva milliyetçisi ve Pan-Turanist suçlamalarıyla tutuklanır. Moskova’da yargılanır. On yıl zorunlu çalışma kampı cezasına çarptırılır. 1939’da serbest bırakıldığı söylene de B. F. Sultanbekov ve F. Muhammedyarov’un müşterek makalelerinde onun 28 Temmuz 1931 tarihinde Ahmed Cavad gibi kurşuna dizilerek idama mahkûm edildiği görülür. Onun da ailesi Ahmed Cavad’ın ailesi gibi düşman bir ailenin çektiği bütün acıyı çekmiştir (Kaymak, 1993: 26-28).

Ahmed Cavad da aynı aşamalardan geçmiştir. İnfaz kararı aşamasında Komünist Partisi’nin üyelerinden M. Bağirov, Şükriye Hanım’ı savcılığa çağırır. Savcılıkta ona “vatana ihanet”le suçlanmanın idamla sonuçlanacağını, idam edilen kişinin ailesinin de sürgüne gönderileceği bildirilir. M. Bağirov, Şükriye Hanım’a eşini boşarsa dört çocuğuyla birlikte sürgüne gönderilmeyeceklerini bildirir. Şükriye Hanım, bu teklifi kesin bir dille reddeder. Ahmed Cavad katledildikten sonra Şükriye Hanım Kazakistan’a kampa gönderilmiş ve orada sekiz buçuk yıl kalmıştır. Ahmed Cavad ve Şükriye Hanım’ın dört çocuğundan üçü ıslah evlerine gönderilmiş, henüz iki yaşında olan en küçük oğlu Yılmaz Ahundzade ise Şükriye Hanım’la birlikte üç aya yakın ceza evinde tutulduktan sonra ıslahevlerinin idaresinde olan bir yetimhaneye verilmiştir. Şükriye Hanım evlatlarına ancak sekiz buçuk yıllık esaret süresi ardından kavuşabilmiştir. Ahmed Cavad’ın yok edilmek istenen nesli, saygı duyulmayan aşkı, kendi içerisinde

filizlenmiş; bugün onların torunları Azerbaycan’da nesil olarak yaşamakta, fikirleri ise hâlâ güncelliğini korumaktadır. Resmi kaynaklar Ahmed Cavad’ın 1937 tarihinde Bakü’de bir vatan haini olarak kurşuna dizilerek idam edildiğini yazsa da, bazı kaynaklar Şükriye Hanım’ın da teyidiyle onun Bakü’de bulunan Bayıl zindanlarında dövülerek öldürüldüğünü belirtir.³

3. “Çırpınırdın Karadeniz” Şiirinin Yazılışı ve Bestelenmesi Hikâyesi

Ahmed Cavad mücadelesine devam ederken, yıl 1914’ü göstermektedir. 1. Dünya Savaşı başlamıştır. Ahmed Cavad yurduna döndüğünde, kopan fırtınayla birlikte yoğun duygular hisseder. Bu yoğun duygular “Çırpınırdın Karadeniz” gibi millî duyguları diri tutan, “iki devlet bir millet” fikrini etkili şekilde yansıtan bir eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ahmed Cavad’ın “Çırpınırdın Karadeniz” şiirini yazmasına dair birkaç rivayet vardır. Bu rivayetlerin ilki 1918 yılında Nuri Paşa komutasında Türk askerinin Bakü’ye gelip Azerbaycan halkının yardımına koşması ve bu durumun onda yarattığı heyecan ve sevgi ile meydana geldiği yönündedir (Güzel, 2015: 13). Başka bir rivayette ise Ahmed Cavad’ın “Çırpınırdın Karadeniz” şiirini Batum’da yazdığı anlatılmaktadır. Ahmed Cavad’ın toplumdaki yeri ve Türkler tarafından önemi göz önünde bulundurulduğunda onun etrafında muhtelif anlatmaların olması doğaldır. Gerçekte ise “Çırpınırdın Karadeniz” şiirini 1914 yılının 4 Aralık tarihinde Karadeniz’de Hamidiye kruvazörünün Sivastopol açıklarında Rus savaş gemisi Kazbek’i batırması haberinden ilham alarak Gence’de yazmıştır.⁴

“Hamidiye” o Türk kanı!

Heç vaht bitmez onun şanı!

“Kazbek” olsun ilk kurbanı,

Heyran Türk’ün Bayrağına!

³ <https://ahmedcavad.tr.gg/Hayat%26%23305%3B.htm> (Erişim Tarihi: 18.04.2022)

⁴ <https://www.netyazi.com/cirpinirdi-karadeniz/> (Erişim Tarihi: 18.04.2022)

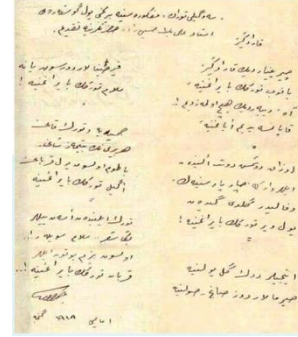
İlkin 1914’te yazılmış olmasına rağmen, yukardaki rivayete de esas teşkil eden olay ise, Ahmed Cavad’ın 1918’de Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan’a yardım için harekete geçtiğini öğrendiğinde coşan millî duyguları ile dostu Ali Turan Hüseyinzade’ye yazdığı mektubunda dönemin ruhunu ve siyasi iklimini de aksettirecek şekilde şiiri yeniden kaleme almasıydı. Bu kez (1 Mayıs 1918’de) “Çırpınırdın Karadeniz!” şiirinin üçüncü kıtasını şu şekilde değiştirmiştir;

“Hamidiye” ve Türk kanı!

Her birinin bitmez onların şanı!

Batum olsun yol kurbanı,

Eğil Türk’ün Bayrağına!

“Çırpınırdın Karadeniz”in bestelendiği tarih kuvvetle muhtemel 8 Eylül 1922 akşamıdır. Çünkü bir hatıratında şöyle bir bilgi geçmektedir: Üzeyir Bey, bir kitaba uzandı. Arap harfleriyle basılmış bu antoloji Ahmed Cavad’ın kitabıydı. Sayfalarından birini okumaya başladı. Okuduğu “Çırpınırdın Karadeniz” şiiriydi. Sonra piyanonun üstündeki resme baktı. Taşbasmaları resim Türkiye’den gönderilmişti. Hamidiye’nin resmiydi. Odada bulunanlar merak etmişlerdi. Herkes ayağa kalkmış piyanonun üstündeki resme bakmaya başlamışlardı. Üzeyir Bey konuklara “Bugün 8 Eylül” dedi. “Türk Ordusu bir aydan fazladır harp ediyor. Ordularımız İzmir’e yaklaştı diye yazıyor gazeteler.” Üzeyir Bey ayaktayken piyanonun tuşlarına bastı. Bir segâh nağme üstünde parmaklarını dolaştırdı. Gözünü Hamidiye’den ayırmadan tuşlarda parmaklarını gezdirmeye devam ettirdi. Yüreğinden gelen coşkuyla Ahmed Cavad’ın mısralarını söylüyor nağmesini çalmaya başlıyordu. İlerleyen saatlerde 9 Eylül sabahına gelindiğinde karşı evin önündeki meydana bir hareketlenme yaşandı. Topluluk gittikçe kalabalıklaşıyor ve evin önüne doğru geliyordu. Halk bağıyor ”Gözümüz aydınnnn!” evde bulunanlar telaşlanmıştı. “Ne oldu? Niye bağıyorsunuz sabahın bu

saatinde?” Kalabalık, hep bir ağızdan haykırdı. “Telgraf geldi, ordumuz galebe çaldı! Türk Süvarileri, İzmir’e girmiş, Yunan askeri kaçıyor! Onlar kovalıyorlar!”.⁵

Ahmed Cavad’ın İstanbul işgal altına düştüğünde aynı samimi duygularla İstanbul için de şiirler yazdığı görülür.

*Ben sevdiğim mermer sineli yârim,
Diyorlar koynunda yabancı el var!
Bakıp uzaklara, uzak yollara,
Ağlıyormuş mavi gözler akşamlar
Ah, ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!*

*Benim sevdiğim kız dünya güzeli,
Ona bu dünyada eş yaranmamış,
Diyorlar, gönlünü felek bozal,
Sürmeli telleri hiç taranmamış!
Ah, ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul!*

---

⁵ Nicat Guliyev, Ahmed Cavad’ın varis torunu ile evli olup aile adına Ahmed Cavad’ın manevi mirasının takipçisidir. Ayrıca 25 seneyi aşkın bir süredir Cavad’a ait şiirlerin de beste çalışmaları ile yakından ilgilenmektedir. Azerbaycan Türkiye kader birliğine Ahmed Cavad ruhu ile katkı vermeye çalışmakta olan Sn. Nicat Guliyev muhtelif kaynaklardan edindiği bilgiler ile ilk bestenin metinde anlattığımız şekliyle olduğu ihtimalini yaptığımız görüşmelerde bize aktarmıştır. Nicat Bey, o 8-9 Eylül 1922 gecesinin şahidi olan, Ahmed Cavad’ın Kardeş Kömeği Derneği faaliyetleri sırasında Ardahan’da tanıştığı Yüzbaşı Mürsel Ahıskalı’nın torunu Yazar Gevher DEMİRKAYA AKTAŞ’ın kaleme aldığı hatıralara ve konuyla ilgili onunla yapmış olduğu görüşmesine dayanarak bu bilgileri bizimle paylaşmıştır.

Mavi göllerin pek baygın İstanbul!

Kırık dala konmuş dün yavru bir kuş!

“O”ndan haber verdi, gözüüm yaşardı.

Gel, zavallı gönlüm, sorma ne olmuş?

Sorma ki, sevdiğim kimlere vardı?

Ah, ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul!

Mavi göllerin pek baygın İstanbul!

Diyorlar, sevdiğin Kız Kulesi’nde,

Bakıyorken kırık rubab teline!

Uçuyorken şiirin sevdasında,

Bir yılan sarılmış ince beline!

Ah, ey solgun yüzlü dalgın İstanbul!

Mavi göllerin pek baygın İstanbul!

Ey yolum üstünde yükselen dağlar,

Gizli sevda için çırpınan deniz!

Yol verin, yol verin benim derdim var,

Kaybettim yolumu, kaldım kimsesiz!

Ah, ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul!

Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!

*Bu kalbimden kopan yanık bir feryat,
Çektiğim dertlerin tercümanı mı?
Yok mudur? kimseden gönlüme imdat,
Bu bahtsız sevdanın son zamanı mı?
Ah, ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul!
Mavi göllerin pek baygın İstanbul!*

*Ya Rabb, bilmez miydin kalbimi sende,
Ki, kırdın sazımın canlı telini?
Doğuyorken yeni bir ümit bende,
Niçin meyus ettin Turan elini,
Ah, ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul,*

Mavi göllerin pek baygın İstanbul! (Güzel, 2005: 58-60)

Türk dünyasının birliğini ve ebediliğini simgeleyen “Çırpınırdın Karadeniz” şiiri, millî ülkü olan Turan’ın yeniden kurgulanması ve şimdiye taşınmasıdır. Millî rüya olan Turan algısı, Karadeniz’in yaşatıcı ve birleştirici gücü ile ütopyik düzlemden fiziksel düzleme aktarılarak toplumsal bellekte kimlik oluşturur. Su simgesiyle yansıtılan yeniden doğuş, başlangıç noktası ile eşitlenerek ummana dönüştürülmek istenir. Su, şiirde ilk anlamını yitirerek alt toplumsal katmanlara taşınan anlamı ile de kutsal nesnenin muadili ya da onunla ilişki kurmanın aracı olur (Eliuz vd., 2016: 72).

*Çırpınırdın Gara deniz
Bakıp Türk’ün bayrağına!
“Ah!...” diyerdim hiç ölmezdim
Düşebilsem ayağına!*

*Ayrı düştüm dost elinden,
Yıllar var ki, çarpar sinen!..
Vefalıdır geldi, giden,
Yol ver Türk'ün Bayrağına!
İnciler dök, gel yoluna,
Sırmalar diz sağ-soluna!
Fırtınalar dursun yana,
Selam Türk'ün Bayrağına!
“Hamidiye” o Türk kanı!
Heç vaht bitmez onun şanı!
“Kazbek” olsun ilk kurbanı,
Heyran Türk'ün Bayrağına!
Dost elinden esen yeller
Bana şiir selam söylesin.
Olsun bizim bütün iller
Kurban Türk'ün Bayrağına!
Eğil Türk'ün Bayrağına!*

(Güzel, 2005: 54)

Tüm bunların yanında, Türk milleti ve Türk milliyetçiliğinin “Çırpınırdın Karadeniz” ile nasıl bütünleştiği sorgulanmalıdır? Bu yakınlığın nedenlerinin başında, Azerbaycan’a komşu illeri hatırlamak gereklidir ki bu iller, Azerbaycan Türkleriyle anılır. 1924 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Kars’a ziyarete gider. Atatürk’ü karşılamak için düzenlenen heyette o dönem Bakü’den göç etmiş bir çift de bulunmaktadır. Onlar o ortamda akordeon eşliğinde, ellerindeki mevcut müzik aletleriyle Atatürk’ün huzurunda

“Çırpınırdın Karadeniz”i bestesi ile beraber icra ederler. Türkiye Türklüğünün içerisinde “Çırpınırdın Karadeniz”, Üzeyir Hacıbeyli’nin bestesiyle ilk kez Atatürk’ün huzurunda okunur. Şairinin yazma psikolojisi, bestecisinin onu besteleme ruh hali ve Türkiye’de ilk defa büyük kurtarıcının huzurunda eserin icrası bu şekilde gerçekleşir. Bu temasın sonrasında yazılı ve basılı eserlerle iki devlet arasındaki geçmiş ve mevcut temasların çeşitli ilmî kitaplarda, gazete, dergi vb. kaynaklarda yer alması, akabinde teknolojinin ilerlemesi ile birlikte “Çırpınırdın Karadeniz” gibi bestelerin veya iki devlet arasında birlik ve beraberlik duygusunu pekiştirecek haber, etkinlik, ilmî toplantıların medyada görünür kılınması bu yakınlığın bir diğer sebebidir. Bunun yanında “Çırpınırdın Karadeniz” söz ve bestesine gelişen olaylar neticesine eklemeler de yapılmıştır. Örneğin;

*“Kafkaslardan aşacağız
Türklüğe şan katacağız
Türk’ün şanlı bayrağını
Turan ele asacağız
Azerbaycan bayrağını
Karabağ’da asacağız.”⁶*

sözleri 1991 yılında Ermenilerin, Dağlık Karabağ’ı işgal edişi üzerine söylenmiştir. Böylece eser güncel olaylara uyarlanarak medya vesilesiyle günümüze kadar popülerliğini korumuştur. Bu popülerlik “Çırpınırdın Karadeniz” bestesinin yazarının kim olduğuna dair soruları da beraberinde getirmiştir. Tüm bu gelişmeler ise Ahmed Cavad’a dair geniş kitlelere ulaşacak yeni projelerin önünü açmıştır.

Eser sonraki yıllarda Türk Sanat Müziğinde, Klasik Türk Musikisinde icracılar tarafından seslendirilmiştir. Nesrin Sipahi, Alaeddin Yavaşca, Kutlu Payaslı, Hüner Coşkuner, Selma Geçer, Mustafa Sağyaşar, Ahmet Çağan,

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=PUcNcS9JUso>

TRT Türk Sanat Müziği korusu sanatçıları eserin Türkiye’de dinlenmesini sağlayan icracılardan birkaçıdır. Bu eser 1924’te Atatürk’e tanıtıldıktan sonra, 3 Mayıs 1944’de Türkiye’de, Türk milliyetçisi olduğu için Ahmet Cavad gibi muamelelere maruz kalan Alparslan Türkeş, Hüseyin Nihal Atsız ve arkadaşları ile tüm Türk milliyetçisi gençlerin marşı haline gelmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Türk kültür ve medeniyeti, tarihî derinlik ve coğrafi saha bakımından araştırma ve inceleme alanı olarak geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel kurum, yapı ve unsurlarıyla Türk dünyası olgusu geçmişten bugüne uzanmıştır. Bu bağlamda, eski dünya olarak bilinen Asya kıtasının büyük bölümünde farklı Türk topluluklarının tarihin her döneminde varlık göstermesi, özellikle 18. yüzyıldan itibaren Türklerin yaşadığı coğrafyaları ekonomik ve askeri savaş alanı haline getirmiştir. Batı ve Doğu emperyalizminin mücadele ve güç paylaşımı alanlarından birisi olan Türk dünyası coğrafyası, pek çok acının da yaşandığı bir alandır. Sanayi Devrimi sonrası Batının hammadde ve insan kaynakları için Osmanlı coğrafyasından başlamak üzere doğuya yönelmesi, Rusya’nın da benzer politikalara girişmesine yol açmıştır. Tarihsel süreçte de bir emperyalist güç olarak Osmanlı Devleti ve Türk dünyasının diğer bölgeleriyle devamlı mücadele halinde olan Rusya, 18.-19. yüzyılda ideolojik bir motivasyonla hareket etmiş ve asimilasyon politikalarına girişmiştir.

Batı Türklüğünün en büyük siyasi teşekkülü olan Osmanlı Devleti, Avrupa ve Rusya’da yaşanan gelişmelere paralel olarak, benzer çalkantı süreçlerini yaşamış ve dağılma öncesi çıkış yolları aramıştır. Bu süreçte bir yandan askerî ve sanayi alanlarında yenileşme çabaları sürerken bir yandan da Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkmış olan fikir akımlarını kendi içerisinde tartışmış ve devletin devamlılığı noktasında bir yol aramıştır. Osmanlı bürokrasisi ve aydınının bu arayışlarına, Türk dünyasının diğer coğrafyalarındaki aydınlar da destek olmuştur. Başta alfabe olmak üzere kültür, siyaset ve medeniyet tartışmalarında özellikle Rusya ve Azerbaycan’daki Türkçü fikir adamlarının etkisi görülür. Söz konusu birikim

Osmanlı'nın dağılmasıyla birlikte kurulacak olan Cumhuriyet kadrolarının şekillenmesine de alt yapı oluşturmuştur. Gaspıralı İsmail'in "dilde, fikirde, işte birlik" şeklinde çizdiği yol haritası, bütün Türk dünyasında esas alınmıştır.

Ahmed Cavad Ahundzade, bir fikir ve aksiyon insanı olarak bu sürecin örnek Türk dünyası aydınlarından birisidir. Onun ortaya koyduğu fikir ve edebiyat eserleri, Azerbaycan ve Türkiye arasında "iki devlet, bir millet" anlayışının önemli göstergeleri olmuştur. Ahmed Cavad, Ziya Gökalp'ın Turan ülküsünü ve bu ülkü adına faaliyetlerini yaşadığı dönemde, fiilen Türkiye coğrafyasında yaşayan Türklere, Kafkas Savaşı'nda yardım ederek, fikrî anlamda da Sovyet baskısının en yoğun döneminde "Çırpınırdın Karadeniz", "Susmaram", "Göy Göl" gibi şiirleri kaleme alarak göstermiştir. Bugün Türk coğrafyasında yaşayan bizlere düşen görev ise irfan meclisindeki kadim medeniyeti birleştiren, ilimle irfanın birlikteliğinden doğup medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğmak için Ahmed Cavadların manevi mirası üzerinde yol almaktır.⁷

Tarihî olay, şahsiyet ve dönemlerin yazılı edebiyatın yanı sıra görsel kültüre de aktarılması toplumsal hafızanın diri tutulmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda Ahmed Cavad nezdinde dönemin yaşanan olaylarının, Cavad'ın hayatı ve eserlerinin elektronik/dijital kültür ortamıyla buluşturulması büyük önem taşımaktadır. Hazırlanacak olan belgesel, sinema filmi ve Ahmed Cavad'ın şiirlerinin güncel besteci ve yorumcular tarafından icra edilmesi kitlesel farkındalığı arttıracaktır. Ahmed Cavad, tarihin kendisine verdiği sorumluluğu yerine getirmiş ve bunun bedelini canını feda ederek ödemiştir. Cavad öldürülmüş de olsa onun ruhu, bugünkü Karabağ'ın işgalden kurtuluşuna ve Türkiye ile Azerbaycan arasındaki "iki devlet bir millet" düşüncesine hizmet ermeye devam etmektedir.

---

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=NLFfdnsd1ew> (Erişim Tarihi: 18.04.2022)

KAYNAKÇA

Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ersoy, R. (2021). “Ortak Gelecek Oluşturma Bağlamında Türk Dünyası Folklorunu Uygulamalı Çalışmak Üzerine Bazı Görüş ve Düşünceler”. *Türk Kültür Dünyası*, s. 106-112, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Buran, A. (2010). *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: Akçağ Yayınevi.

Eliuz, Ü., Elif Ö. G. (2016). “Mitten Anlama: Çırpınırdın Karadeniz Şiirini Gösterebilimsel Açıdan Okuma” *KAREN*, 2(2), s. 64-78.

Güzel, K. (2005). *Ahmet Cavad’ın Hayatı, Eserleri ve Edebi Şahsiyeti*. Qafqaz Üniversitesi Bilimler Enstitüsü. TDE ADB, Yüksek Lisans Tezi, Bakü.

Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kaymak, E. (1993). *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı*. İstanbul: İrfan Yayınevi.

Ortaylı, İ. (2017) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Said, E. W. (2020). *Şarkiyatçılık*. İstanbul: Metis.

Tan, N. (2012). “Azerbaycan’ın Millî Şairi Ahmed Cavad 120 Yaşında”. *Türk Dili*, s. 70-76.

Turan, O. (2021). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yıldırım, İ. M. (2021). “Azerbaycan Millî Şairi Ahmet Cavad’ın Şiirlerinde Türkiye”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10(1), s. 179-191.

<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2574> (Erişim Tarihi: 18.04.2022)

<https://ahmedcavad.tr.gg/Hayat%26%23305%3B.htm> (Erişim Tarihi: 18.04.2022)

<https://www.netyazi.com/cirpinirdi-karadeniz/> (Erişim Tarihi: 8.04.2022)

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/cirpinirdin-karadeniz-siirinin-oykusu-257030.html> (Erişim Tarihi: 18.04.2022)

<https://www.youtube.com/watch?v=PUcNcS9JUSo> (Erişim Tarihi: 23.04.2022)

<https://www.youtube.com/watch?v=NLFfdnsd1ew> (Erişim Tarihi: 18.04.2022)

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

TÜRK YÜZYILI İLE İNSANLIK BİNYILINA DOĞRU: ADİL VE İNSANİ BİR DÜNYA İÇİN SÜPER GÜÇ TÜRKİYE

**Towards the Millennium of Humanity with the Turkish Century:
Super Power Turkey for a Just and Humane World**

Araştırma Makalesi • Research Article

Prof. Dr. Mehmet GÜNAL

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü
Ankara/TÜRKİYE
mehmet.gunal@hbv.edu.tr

0000-0001-8359-7209

Geliş Tarihi/Received: 11.03.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 19.05.2022

Atıf/Citation

Gunal, M. (2022). Türk Yüzyılı ile İnsanlık Binyılına Doğru: Adil ve İnsani Bir Dünya için Süper Güç Türkiye. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 27-44.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından başlayan tek kutuplu dünya düzeninde ABD maalesef değerlerden uzaklaşmış ve adeta bir haydut devlet hâline gelmiştir. Yeniden çok kutuplu bir dünya düzenine geçiş sancılarının yaşandığı günümüzde Türk milleti tarihi ve coğrafyayı değiştirme imkânına sahiptir. Yüksek bir strateji ile 21. yüzyıla damgasını vurarak süper güç hâline gelebilecek olan Türkiye, yüzyıllarca devam edecek bir insanlık binyılıının tesisinde ana aktör olabilir. Bu çalışma, Türkiye'nin önce süper güç olmasına sonra da daha adil ve insani bir dünya düzeninin kurulmasına katkı sağlayacak olan, yüksek strateji belgesi niteliğinde bir "Türk Yüzyılı Projesinin" ana hatlarını araştırmak ve öneriler sunmak amacını taşımakta olup, genel bir çerçeve niteliğindedir. Bu amaçla yapılması gerekenler tartışılmakta ve öneriler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yüksek Strateji, 21. Yüzyıl, Çok Kutupluluk, Dünya Düzeni, Süper Güç

Abstract

In the unipolar world order that started after the collapse of the Soviet Union, the USA unfortunately moved away from values and became almost a rogue state. At present time, when the pains of transition to a multipolar world order are experienced again, the Turkish nation has the opportunity to change history and geography. Turkey, which can become a superpower by dominating the 21st century with a grand strategy, can be the main actor in the establishment of a millennium of humanity that will continue for centuries. This study presents a general framework and aims to research the main lines of a "Project for the Turkish Century", a grand strategy document, which will contribute to the establishment of a more just and humane world order after Turkey becomes a superpower, and it is a general framework. What needs to be done for this purpose is discussed and suggestions are presented.

Keywords: Grand Strategy, 21st Century, Multipolarity, World Order, Super Power

Giriş

Üçüncü binyılın başında Türkiye ve Türk milleti çok önemli tarihî, ekonomik, siyasi bir süreçten geçmektedir. Tarih boyunca edindiği tecrübe sonucu, Kurtuluş Savaşının ardından “Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürüne” dayanan bir cumhuriyet kuran Türk milleti yeni bir dönüm noktasındadır.

Küresel hegemonyanın tüm dünyayı rahatsız ettiği, ahlaki değerlerin erozyona uğradığı, iki kutuplu dünyadan tek kutuplu yeni bir dünya düzenine geçişin getirdiği sorunlar ve çok kutuplu bir düzene doğru geçiş sancılarının yaşandığı şu dönemde, kendimize güvenimizi ve tarih bilincimizi kaybetmeden yeni döneminin dinamiklerini iyi analiz etmeliyiz.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından başlayan tek kutuplu dünya düzeninde ABD maalesef değerlerden uzaklaşmış ve adeta bir haydut devlet hâline gelmiştir. Yeniden çok kutuplu bir dünya düzenine geçiş sancılarının yaşandığı günümüzde Türk milleti tarihi ve coğrafyayı değiştirme imkânına sahiptir.

Yüksek bir strateji ile 21. yüzyıla damgasını vurarak süper güç hâline gelebilecek olan Türkiye yüzyıllarca devam edecek bir insanlık binyılıнын tesisinde ana aktör olabilir. İşte biz de bu çerçevede üzerimize düşeni yapıp, değişik konularda Türkiye’nin ve dünyanın manzarasını ortaya koyarak, geçmişte olanlar ve gelecekteki muhtemel gelişmeler konusunda tüm Türk milletini uyuracak çalışmalar içinde olmalıyız.

Bu çalışma, ABD düşünce kuruluşlarının ve devlet organlarının 21. yüzyılın başında hazırlayıp uygulamaya koyduğu “Yeni Amerikan Yüzyılı” Projesine (Dorrien, 2004) nazire olarak, Türkiye’nin önce süper güç olmasına sonra da daha adil ve insani bir dünya düzeninin kurulmasına katkı sağlayacak olan, yüksek strateji belgesi niteliğinde bir “Türk Yüzyılı Projesinin” ana hatlarını araştırmak ve öneriler sunmak amacını taşımakta olup, genel bir çerçeve niteliğindedir.

1. 21. Yüzyılın Başında Çok Kutuplu Yeni Dünya Düzenine Geçiş Arayışları

Yirminci yüzyılın ilk yarısında yaşanan iki dünya savaşı sonrasında iki kutuplu bir düzen meydana gelmiş ve bu durum 1990'a kadar devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin yıkılması üzerine iki kutuplu dünyadan tek kutuplu dünyaya geçiş aşamasına gelinmiştir. ABD'nin süper güç olarak çeyrek asırlık tek kutuplu dünya düzeni dayatması sonuç vermemiştir. IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların yoğun çaba sarf etmesine rağmen tek kutuplu küresel dünya düzeni tam olarak kurulamamış ve kriz, kaos ve kargaşa dünyaya hâkim olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan iki kutuplu küresel sistemin kurumları ve kuralları, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan tek kutuplu düzende iyice aşınmıştır. BM, DTÖ, NATO, vb. uluslararası kurumların kuruluş sözleşmeleri ve anlaşmalarda yer alan hükümleri takmayan bir ABD ve onun koruduğu İsrail, keyfi politikalarını sürdürmektedir. Bu dönemde tek hâkim güç hâline gelen ABD'nin aç gözlülüğü ve saldırganlığı daha bariz hâle gelmiş, ahlaki değerler erozyona uğramış, sosyal ve siyasi yozlaşma tüm dünyaya yayılmıştır. Ancak bu tek kutuplu vahşi düzen yavaş yavaş sona ermekte ve çok kutuplu bir dünya düzenine geçme sancıları yaşanmaktadır. Avrupa ve Amerika kıtası, yüz yıllar sonra merkez iktidar alanı olmaktan çıkmakta, güç merkezi doğuya kaymaktadır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından bu yana ilk kez gerçekçi bir meydan okumayla karşı karşıya kalan ABD ve Avrupa, giderek daha saldırgan hâle gelmiştir (Brands, 2017).

Kaba kuvvetle yeni bir sömürge düzeni kurmaya çalışan ABD ve Batı, önce 11 Eylül 2001 bombalama olayını bahane ederek Afganistan'a, sonra da Irak'a girmiştir. Daha sonra 2011 yılından itibaren sözde "Arap Baharı(!)" ile Ortadoğu ve Afrika ülkelerini istila etmiştir.

Bu dönemde Avrupa Birliği süreci sekteye uğramış ve üye ülkeler kendi arasında sorun yaşamaya başlamış; ABD "Arap Baharı(!)" adı altında birçok ülkeyi kaosa ve parçalanmaya sürüklese de Büyük Orta Doğu Projesini istediği şekilde sonuçlandıramamıştır. Öte yandan 11 Eylül 2001 saldırısı

sonrası ABD istila ettiği Afganistan’da ve bir türlü rahat bırakılmayan Pakistan’da da istediğini elde edememiş ve Afganistan’dan çekilmek zorunda kalmıştır.

Kısacası iki kutuplu Soğuk Savaş dönemi sonrasında gündeme getirilen büyük emperyal projeler başarısızlığa uğrarken, Atlantikçi dayatmalara karşı birçok ülkeden, özellikle de Asya’dan tepkiler gelmeye başlamıştır. Bu kapsamda önce Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin bir araya gelerek Batı karşıtı bir blok olarak BRIC organizasyonunu gerçekleştirmiş sonra da Güney Afrika’yı da dâhil ederek BRICS hâline dönüşmüştür.

Ayrıca her yıl Davos’ta toplanan meşhur Dünya Ekonomik Forumu’na karşı bir alternatif olarak da Brezilya merkezli Dünya Sosyal Forumu oluşturulmuş ve bu platformda Batı karşıtı toplantılar düzenlenmeye başlamıştır. Çin’in öncülüğünde Şangay İşbirliği Örgütü, Rusya’nın öncülüğünde Bağımsız Devletler Birliği, Avrasya Ekonomik Birliği, Kolektif Savunma Örgütü gibi bölgesel işbirliği örgütleri kurulmuştur. Afrika ülkeleri de Batı’nın sömürgeci anlayışına karşı kendilerini korumak ve aralarında işbirliğini geliştirmek için 1963 yılında kurulan Afrika Birliği örgütü etrafında toplanmıştır.

Brezilya’nın öncülüğünde Güney Bankası (BANCOSUR) ile Çin ve BRICS öncülüğünde Yeni Kalkınma Bankası (NDB) ile Asya Yatırım ve Altyapı Bankası (AIIB) gibi kurumların kurulması, çok kutuplu yeni bir dünya düzeninin ayak sesleri olarak ortaya çıkmıştır.

16 Ocak 2016 tarihinde Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB) faaliyete geçmiştir. Çin, Güney Kore, İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya’nın kurucusu olduğu AIIB 57 ülkeyi kapsamaktadır. (Cheng, 2015).

BRICS blokunu oluşturan Çin, Rusya, Hindistan, Brezilya ve Güney Afrika gibi önemli ülkeler kendi bölgelerinde merkezî güç olmaya çalışırken, dünya çok kutuplu yeni bir dünya düzeninin alternatif siyasi ve ekonomik kurumlarını oluşturmuştur.

ABD’nin tek kutuplu düzen çabaları Avrupa devletlerinin “Batı” (Atlantik) ittifakına güvenini azaltmıştır. ABD’nin saldırgan ve tek yanlı

tutumlarına ekonomik krizler de eklenince daha önce AB içinde farklı bir statüde olan İngiltere Brexit kararı ile iyice Avrupa ittifakı dışına çıkmış ve eski sömürgelerine doğru yönelmiştir. Fransa da başta Afrika ülkeleri olmak üzere eski sömürgelerinde hâkimiyetini tesis ederek alternatif güç olmaya çalışmaktadır. Soğuk Savaş'ın bitimiyle birlikte 1991 yılında Doğu Almanya ile birleşerek büyüyen Almanya ise AB içindeki mutlak egemen güç hâline gelmiş ve kendi millet imparatorluğunu Avrupa Birliği üzerinden geliştirmiştir. Kısacası, ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya kendi tarihi köklerine ve egemenlik alanlarına dönerek çok kutuplu dünyada güçlü olmaya çalışırken, BRICS ülkeleri de hem kendi başlarına hem de Batı ittifakına karşı birlikte bir güç dengesi oluşturmaya çalışmaktadır.

Batı emperyalizmi Araplar, Türkler ve Acemler arasına nifak tohumları ekerek bir yandan mezhep savaşlarını kışkırtırken, diğer yandan İsrail'in terörü, etnik kavgaları ve cemaat kavgalarını kışkırtarak bölgedeki devletlerin yıkılmasına yol açan politikalarını ve şiddet uygulamalarını desteklemektedir. Türkiye'nin Orta ve Kuzey Asya'da yer alan Türk devletlerini bir araya getirerek coğrafi bütünlüğü olan bir Türk Birliğini oluşturması Batılı emperyalist güçlerin müdahaleleri nedeniyle giderek zorlaşmıştır.

Merkezî coğrafyada, doğu ve batı arasında yer alan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kurucu önder Atatürk'ün yolunu takip ederek bölgenin diğer önemli devleti olan İran ile bir araya gelerek yeni bir Sâdâbâd Paktı anlayışıyla Ekonomik İşbirliği Teşkilatını (EİT, ECO) canlandırmalı ve daha etkin hâle getirmelidir.

Sovyetler Birliği zamanında dış dünyaya kapalı kalan Türk dünyası ile yakın ilişkilerin önümüzdeki dönemde öncelikli olarak ele alınması gerekmektedir. Türkiye'nin doğuya açılımının Türk dünyası ve komşu devletler üzerinden olması gerekmektedir. EİT'in İran, Pakistan ve Afganistan dışındaki üyeleri Türk Cumhuriyetleridir. Türk Keneşi'nin Türk Devletleri Teşkilatı'na dönüşmesi önemli bir adım olmakla birlikte yapılması gereken çok şey vardır.

Türkiye, dünyanın jeopolitik merkezinde yer aldığı bilinci ile hareket ederek doğu-batı ve kuzey-güney dengelerine dikkat ederek çok yönlü bir dış politika izlemelidir. Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk'ün isabetli şekilde ortaya koyduğu “Yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesini rehber edinerek, hem kendi bölgesinde hem de dünyanın her yerinde barışı sağlamanın ve sürdürmenin yollarını aramalı, barış, huzur ve güvenin teminatı olmalıdır. Türkiye, geçtiğimiz aylarda Rusya'nın Ukrayna'yı işgali üzerine takındığı tarafsız tutumunu sürdürmeli ve çok yönlü, dengeli bir diplomasi izlemelidir. Daha insani ve daha sosyal bir küreselleşme anlayışıyla Türkiye, Birleşmiş Milletlerin yeniden yapılandırılmasında ve çok kutuplu yeni bir dünya düzeninin kurulmasında da öncülük etmelidir.

2. 21. Yüzyılın Başında Türkiye ve Çevresinde Durum

Berlin duvarının yıkılması ve SSCB'nin dağılmasının ardından hızlanan küreselleşme sürecinin; demokrasinin yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi, hukukun üstünlüğünün hâkim kılınması, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasıyla insanlığın ortak refah ve mutluluğunun tesisine katkılar sunması beklenirken maalesef iki kutupluluktan tek kutupluluğa geçiş tam tersi sonuçlar doğurmuştur.

ABD'de Neocon anlayışın temsilcileri Bush'un iktidara gelmesiyle birlikte 21. yüzyılın başında “Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi”ni uygulamaya koymuş ve askeri güç zorlamasıyla tek kutuplu bir dünya düzeni dayatılmıştır. (Dorrien 2004).

ABD'de yaşanan 11 Eylül 2001 saldırısının ardından, ABD'nin Afganistan'a müdahalesiyle başlayan askerî müdahaleler süreci, Irak, Libya ve Suriye ile devam etmiştir. Kafkasya'da yaşanan “renkli devrimlerin(!)” ardından Arap Baharı adı altında Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde meydana gelen olaylar, uluslararası terörizm, etnik çatışmalar, bölgesel çatışmalar ve bunlardan kaynaklanan göç hareketlerini tetiklemiştir. ABD'nin tek kutup olduğu dünya düzeninde “insan hakları ve demokrasi” havariliğine soyunan ABD ve koalisyon ülkeleri, STK'ları, etnik-dinî unsurları, hatta terör

örgütlerini araç olarak kullanmışlar ve vekâlet savaşları yürütmüşlerdir. Teknolojik, askerî ve ekonomik gücün sağladığı üstünlükle etnik kimlikleri kaşıyarak ve millî kimlikleri zayıflatarak birçok ülkeyi parçalanmaya götüren, milyonlarca insanın ölümüne yol açan bu güçler, bu süreçte insani duyarlılıkları ve uluslararası kuralları yok saymışlar ve birçok ülkede ekonomik ve siyasi yozlaşma hâkim olmuştur.

20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında dünyada hızlı esen küreselleşme rüzgârına paralel olarak yaşanan teknolojik gelişmeler üretim, tüketim ve yönetim anlayışının yanı sıra insanların yaşam tarzını ve sosyal hayatı da önemli ölçüde etkilemiştir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve finansal yeniliklerle birlikte çok uluslu şirketlerin ülke ekonomileri ve yönetimleri üzerindeki etkisi de artmış ve yeni bir dünya düzeni tesis edilmeye çalışılmıştır.

21. yüzyılın ilk on yılının sonuna doğru yaşanan küresel finansal krizin de etkisiyle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki uçurum daha da büyümüş ve gelir dağılımı bozulmuş, açlık ve yoksulluk oranı artmış, siyasi ve ahlaki yozlaşma ciddi boyutlara ulaşmıştır. 2020 yılından itibaren yaşanan Covid-19 salgını ise tüm dünyada sağlığın yanı sıra ekonomik ve toplumsal sorunlara yol açmış, işsizlik ve yoksulluk daha da artarken ülkeler arasındaki fark daha da açılmıştır.

3. Tarih Coğrafyaya Dar Geliyor¹: Türkiye'nin Tarihi Misyonu

16 Nisan 2017 tarihinde yapılan anayasa değişikliği referandumu ile kabul edilen Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin 2018 seçimleri

---

¹ Bu başlık İbn Haldun'un "Coğrafya kaderdir" sözünü çağrıştırmakla birlikte, aslında MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin, 3.10.2017 tarihli TBMM grup toplantısında söylediği şu sözlerden esinlenmiştir:

"İrak'ın toprak bütünlüğü bozulur, bölgesel statü alt üst olursa 1926 Ankara Antlaşması başta olmak üzere, uluslararası antlaşmalardan doğan haklarımızı sonuna kadar kullanmalıyız. ...O zaman geldiğinde, şartlar oluştuğunda, tarih coğrafyaya dar geldiğinde Misak-ı Millî uyanacak; 81 Düzce'den hemen sonra 82 Kerkük, 83 Musul deme hakkının önünde hiçbir güç duramayacaktır."

sonrasında yürürlüğe girmesiyle, 1923 kuruluş ve 1946 çok partili siyasi hayata geçişten sonra cumhuriyetimizin üçüncü evresine geçiş gerçekleşmiştir. Bu değişiklik siyasi tarihimizde büyük bir dönüşümdür! Rusya'da Putin-Medvedev ikilisinin yer değiştirmesiyle, Çin'de Komünist Partinin son manifestosuyla ve Devlet Başkanı Şi'nin yetkilerini artırmasıyla, ABD'de Trump'ın seçilmesiyle birlikte dünya 21. yüzyılın ilk çeyreğinin son yıllarında farklı bir sürece girmeye başlamıştır. Türkiye de bu hükümet sistemiyle daha hızlı karar alabilecek ve çok başlılığı ortadan kaldıracak bir yönetim sistemine kavuşmuştur. Bu noktada değerlendirmenin şahıslardan ziyade sisteme odaklanması ve bu çerçevede yeni bir strateji ile Türkiye'nin önümüzdeki süreçte etkili olmasına katkıda bulunacak politikalar uygulanması gerekmektedir. Anadolu'daki bin yıllık varlığımızı ve kardeşliğimizi yeniden güçlendirerek geleceğe güvenle yürüyebilmek için bir yüksek (grand) stratejiye ihtiyaç vardır.

Türkiye tarihi sadece Cumhuriyet tarihinden ibaret değildir. Türk milleti, Göktürk devletinden İslamiyet'i kabul etmemize; Anadolu'yu fethedip, Balkanları geçerek Viyana kapılarına kadar dayanmamızdan Akdeniz'i bir Türk Gölü hâline getirip Afrika derinliklerine inmemize kadar geniş bir coğrafyada binlerce yıllık bir tarihe sahiptir. 19. yüzyılın sonlarına doğru küçülmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun 20. yüzyılın başında Birinci Dünya Savaşı sonrasında adeta bir Haçlı saldırısına uğramasının ve topraklarımızın Batılı devletler tarafından işgal edilmesinin ardından Kurtuluş Savaşı ile kurduğumuz bu ülkenin kökü çok derinlerdedir.

Anadolu'ya girdiğimiz yıllarda 2. binyılın başlarında başlayan Haçlı saldırıları, Moğol istilası ve son olarak Birinci Dünya Savaşı bu coğrafyada çok büyük can kayıplarına ve acılara yol açmıştır. Özelde Türkleri genelde Müslümanları bu coğrafyadan atmaya ve tarihten silmeye çalışan bu saldırılara rağmen ayakta kalan ve gelecek yıl kuruluşunun yüzüncü yılını kutlayacağımız Türkiye Cumhuriyeti devleti tüm bu acıları ve değerleri temsil etmektedir.

Selçuklu ve Osmanlı Devletleriyle dünyaya nizam veren Türk milleti tarihin akışını değiştirmiş ve coğrafyayı şekillendirmiştir. Çağı açıp kapatan

Fatih Sultan Mehmet gibi, Kanuni Sultan Süleyman gibi cihan padişahlarının ardından gerileme süreci yaşayan ve topraklarının önemli bir kısmını kaybeden Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yıkılmıştır. Kurtuluş Savaşını Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde adeta bir destan yazarak kazanan Türk milleti yeni bir devlet kurmuştur. Ancak Türk milleti Selçuklu ve Osmanlı geçmişinden koparılarak yüz yıllık kısa bir tarihe sıkıştırılamaz. Tarihin, coğrafyaya dar geldiği bir süreci yaşıyoruz. Şimdi yine tarih coğrafyaya dar gelmeye başlamıştır...

“Coğrafya kaderdir.” sözünün sahibi olan İbn Haldun, coğrafyanın milletlerin kaderini belirleyen en önemli unsurlar arasında yer aldığını 1300'lü yıllarda söylemiştir. İbn Haldun, en ünlü eseri Mukaddime'de insanın, içinde bulunduğu yere ve şartlara uyum sağladığını, verimi bol veya kıt araziye göre yaşam şartlarını değiştirebileceğini ifade etmiştir (İbn Haldun, 2004, 259). İbn Haldun insanların her yerde aynı olduğunu, dünyada farklı gelişmişlik seviyeleri olmasının temelinde ise coğrafya ve coğrafyanın getirdiği çeşitliliğin olduğunu belirtmiştir. Dünyayı yedi iklim bölgesine ayıran İbn Haldun, insanların neden farklı kıtalarda farklı hızda geliştiğini araştırırken, sermaye birikiminin endüstri devrimi ile değil, tarih öncesi devirde başladığını, beş temel başlangıç yerinden, başlangıç tarihi bakımından en erken olanının “Bereketli Hilal” denilen bölge olduğunu söylemiştir.

Bu topraklar sadece verimliliğiyle ve insan ırkının yaşamasına en uygun topraklar olmasıyla değil, dünya üzerinde aynı koşullara sahip bir başka benzerinin olmaması açısından da önemlidir. Dolayısıyla bölge sadece geçmişte değil, günümüzde ve gelecekte de ilgi odağı olmaya devam edecektir. Bölgenin okyanuslara kıyısının olmaması ve Akdeniz sayesinde korunaklı bir konumda yer alması da önemini artıran noktalardan biridir. Ayrıca bütün dinlerin bu bölgeden dünyaya yayılmış olması bölgeye ilahi bir boyut da eklemektedir. Tüm bu hususlara rağmen, medeniyetlerin doğup geliştiği ve tüm dünyaya yayıldığı bu bölge özellikle düşünce sistemi ve bilimin Batı'ya kaymasıyla birlikte son yüzyıllarda gelişmişlik seviyeleri açısından ilerleme kaydedememiştir. Hatta demokrasinin doğduğu topraklar

olmasına rağmen günümüzde, Batı'nın sözde demokrasi getirmek için vekâlet savaşları yürüttüğü topraklar hâline dönüşmüştür (Aşçı, 2013, 41-45).

Bu coğrafyada uzun süre hükümranlığını sürdüren Osmanlı Devleti 600 yıl boyunca bir dünya devleti olarak varlığını devam ettirmiştir. Sahip olduğu gücü âleme nizam vermek için kullanmış ve kendi inancını, kültürünü, dilini hiç kimseye dayatmamıştır. Coğrafi alanı 22 milyon kilometrekareden 800 bin kilometrekareye düşse de Türkiye'nin etki alanı hâlâ çok geniştir. Türkiye'nin tarihi coğrafyası Balkanlarda Arnavutluk'tan Karadeniz'de Kırım'a, Kafkasya'da Hazar Denizi'nden Orta Asya içlerine, Ortadoğu'da Basra Körfezi'ne kadar uzanır.

Kurulduğu bölgedeki coğrafi şartların sağladığı avantajlar, kendilerine özgü devlet organizasyonu ve askerî gücü nedeniyle dünya jeopolitiğinde önemli bir yere sahip olan Osmanlı Devleti gücünün zirvesinde olduğu 16. ve 17. yüzyıllarda üç kıtaya yayılmış ve Güneydoğu Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümünü egemenliği altında tutmuştur. Devletin sınırları batıda Cebelitarık Boğazı ve Fas kıyılarına, doğuda Hazar Denizi ve Basra Körfezi'ne, kuzeyde Avusturya, Macaristan ve Ukrayna'nın bir bölümüne ve güneyde Sudan, Eritre, Somali ve Yemen'e uzanmaktaydı. Bazı dönemlerde denizaşırı topraklarda da söz sahibi olan Osmanlı Devleti 600 yıl boyunca Doğu ile Batı dünyası arasında bir köprü görevi görmüştür. Kısacası “Adriyatik'ten Çin Seddine” uzanan bir coğrafyada Türk milletinin ve Türk-İslam Medeniyetinin izleri vardır. Türkiye'nin 800 bin kilometrekarelik siyasi coğrafyasına rağmen, nüfuz alanı ve ekonomik-kültürel coğrafyası milyonlarca kilometrekaredir.

21. yüzyıl Türk devletinin ve Türklerin etkin olacağı ve lider hâline gelerek dünya barış ve huzuruna katkı sağlayacağı bir yüzyıl olacaktır. Dünyada ve bölgemizde yaşanan gelişmelere baktığımız zaman bunun mümkün olabileceği görülmektedir. ABD eski Başkanı Bill Clinton 1999 yılında TBMM'de yaptığı konuşmada Türkiye'nin önemiyle ilgili tarihi bir mesaj vermiş ve şöyle demiştir: “20. yüzyılı anlamak için, Türkiye'nin tarihi bir anahtardır; ancak, ben inanıyorum ki, Türkiye'nin geleceği, önümüzdeki binyılın ilk yüzyılının şekillenmesinde de son derece önemli bir rol

oynayacaktır.” Türkiye’nin potansiyeli ile ilgili bu tespitleri yapan Clinton’un ülkesi ABD ise soğuk savaş sonrası dönemde yayılmacı ve baskıcı bir anlayışa yönelmiştir. İki kutuplu dünyadan tek kutuplu dünya düzenine geçiş sancılı olmuş ve ABD’nin tek süper güç olarak hâkimiyeti kısa sürmüştür. Şimdi çok kutuplu bir dünya düzenine geçişin sancılarının yaşandığı mevcut konjonktürde Türkiye’nin önce bölgesel bir kutup ülke sonra da süper güç olması ve daha adil ve yaşanabilir bir dünyanın tesisine katkı sağlaması mümkündür.

21. yüzyıl meydan okumalarla birlikte yeni fırsatlar da sunmaktadır. Yeniden özüne dönen ve tarihî misyonunu üstlenen Türk milleti, genç nüfusunu bilgi çağına göre eğiterek, doğru bir stratejiyle daha adil ve yaşanabilir bir dünyanın tesisinde çok önemli bir rol oynayacaktır. Türkiye hem Asyalı hem de Avrupalıdır. Türkiye’nin yönü ne batı ne de doğudur. Türkiye doğu-batı ve kuzey-güney arasında bir denge noktasıdır. Türkiye çok yönlü bir dış politika izlemeli ve tüm dünya ülkeleri ile iyi ilişki içinde olmalıdır.

Bölgesel ve uluslararası meselelerde inisiyatif alan, sorumluluk üstlenen, dünya barış ve huzurunun tesisi için çözüm üreten ve örnek olan aktif bir Türkiye, ancak öze dönüşle ve Türk İslam Medeniyetinin ihyasıyla mümkün olacaktır.

Küreselleşme sürecini kapitalizmin kar odaklı, vahşi hâlimden çıkarıp teknolojiyi insanın yararına kullanacak, insan odaklı hâle dönüştürecek bir anlayışa ihtiyaç vardır. Bunun için de Türk milleti öncelikle tarihiyle yüzleşerek Türklük gurur ve şuuruyla öz değerlerine sahip çıkmalı ve Atatürk’ün veciz şekilde ifade ettiği “Ne mutlu Türk’üm diyene!” anlayışını benimsemelidir. Öte yandan, dışardan dayatılan “ılımlı İslam” gibi yapay modeller yerine akıl ve nakli dengeleyen Türk Müslümanlığı anlayışına dönerek “İslam ahlak ve faziletini” benimsemelidir. İnsan odaklı bir dünya düzeni için ahlak ve adalet şarttır. İşte bu anlayışla “İslam’ı asrın idrakine söyletecek” ve insanlığa öncülük edecek bir Türkiye, 21. yüzyılda belirleyici ve lider ülke olacak ve üçüncü binyılın insanlık binyılına dönüşmesini sağlayacaktır.

4. Türkiye'nin Jeopolitik Konumu ve Avantajları

Ekonomik gelişmişlik açısından kuzey ve güneyin ortasında, kültür ve medeniyet akımları açısından da Doğu ile Batı'nın arasında bir köprü görevi gören Türkiye jeopolitik ve jeostratejik konumu itibariyle dünyanın merkezindedir. Ne yazık ki yukarıda belirttiğimiz tüm etnik ve bölgesel çatışmalar, bunlardan kaynaklanan kaos ve kargaşa Türkiye'nin bulunduğu bölgede yaşanmış ve yaşanmaktadır.

Türkiye'nin kurulu olduğu topraklar, tarih boyunca hep büyük devletlere yurt olmuş ve çok sayıda medeniyetlerin beşiği olmuştur. Coğrafi olarak Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bir köprü rolü üstlenen Türkiye, yeraltı ve yerüstü doğal kaynakları açısından bölge ve hatta dünya ülkeleri arasında zengin ülkeler arasında yer almaktadır. Öte yandan, Türkiye'nin genç ve eğitimli bir nüfusa sahip olması da önemli bir avantaj oluşturmaktadır.

Dünyadaki güç merkezleri olan ABD ve AB'nin başını çektiği Batı ile Rusya, Çin, Hindistan ve Japonya'nın başat olduğu doğudaki güç odaklarının tam merkezinde bulunan Türkiye'nin jeopolitik konumu oldukça önemlidir. Öte yandan Türkiye, dünya coğrafyasında büyük askeri bir güç olan NATO'nun güney kanadını oluşturan, bütün faaliyetlerinde ve tatbikatlarında etkin rol alan bir devlettir. Türkiye, jeokültürel olarak da İslam Dünyası ile Hıristiyan Batı ve Hindu-Budist Doğu Dünyası'nın sınır bölgesinde bulunan Müslüman nüfusa sahip ama laik bir devlettir. Kısacası, jeopolitik ve jeokültürel hatların tam merkezinde olan Türkiye, aynı zamanda dünya kültür ve medeniyetlerinin kesişme noktasında yer almaktadır.

Türkiye, kuzeybatıdan Balkan ülkeleri, kuzeydoğudan Kafkas ülkeleri, doğu ve güneyden Ortadoğu ülkeleri ile sınıra ve tarihi-kültürel ilişkilere sahiptir. Türkiye'nin jeopolitik önemi özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki gelişmelere bağlı olarak artmıştır. Türkiye'nin daha da artan jeopolitik önemi 1980'lerden itibaren özellikle SSCB'nin dağılması, Orta Doğu'da, Kafkasya ve Balkanlarda meydana gelen siyasi ve ekonomik gelişmelerle paralel olarak ivme kazanmıştır.

Türkiye coğrafi olarak dünyanın en önemli petrol ve doğalgaz rezervine sahip Ortadoğu ve Hazar ile önemli deniz ulaştırma yollarının kavşağında bulunan Akdeniz havzasında yer almaktadır. Tarih boyunca önemini koruyan Karadeniz Havzası ve Boğazlar, Yugoslavya'nın dağılması sonucu çok sayıda devletin ortaya çıktığı Balkanlar ve SSCB'nin parçalanmasından sonra bazıları Türk devletleri ve toplulukları olmak üzere birçok devletin ve özerk cumhuriyetin kurulduğu zengin doğal kaynaklara sahip Kafkasya ve Orta Asya'nın oluşturduğu coğrafyanın merkezinde bulunmaktadır.

Hazar havzası ve Orta Asya ülkelerinin sahip olduğu petrol ve doğal gaz kaynaklarının Batı'ya ulaştırılması için hazırlanan enerji boru hattı projelerinin en önemli güzergâhı üzerinde yer alan Türkiye'nin çevresindeki ülkeler dünya enerji kaynaklarının yaklaşık % 70'ine sahiptir. Hazar petrolünün Batı'ya taşınması amacıyla tesis edilen Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi, petrolün Avrupa'ya taşınması için en güvenli ortamı sunmaktadır. Çin'in önderlik ettiği Kuşak-yol (yeni İpek yolu) projesi tam olarak hayata geçince Hazar Havzası'nın doğal zenginliklerinin dünya pazarlarına ulaşması için Kafkasya ve Orta Asya'nın Ortadoğu ve Batı ülkeleri ile ticaretinin gerekli kıldığı Trans Kafkasya Ulaşım Koridorunun hayata geçirilmesi bakımından da Türkiye anahtar ülke konumundadır. Bu çerçevede Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesinin bağlantılarının tamamlanmasıyla önemli bir güzergâh daha tamamlanmış olacaktır.

1952 yılında NATO'ya giren Türkiye güçlü bir orduya sahiptir ve soğuk savaş döneminde çok önemli rol üstlenen NATO'nun güney kanadında güçlü bir müttefik olarak üzerine düşeni yapmıştır. 20. yüzyılın son çeyreğinde ve 21. yüzyılın başlarında dünyadaki köklü ve hızlı değişiklikler Türkiye'yi NATO'nun bir kanat ülkesi konumundan çıkarmış Avrasya, Afrika ve Ortadoğu bölgelerinin kesişme noktasında merkezî bir ülke konumuna getirmiştir.

BM ve NATO'nun, Bosna, Afganistan, Somali, Kosova, vb. barışı koruma, bölgesel güvenlik ve istikrara yönelik girişimlerinde önemli roller üstlenen Türk ordusu tatbikat ve faaliyetlerde gösterdiği başarıyla da önemli bir yer edinmiştir. BM ve NATO üyeliğinin yanı sıra, içinde bulunduğu

jeopolitik ve jeostratejik konum gereği birçok farklı ticari, ekonomik ve siyasi uluslararası kuruluşlara üye olan Türkiye, aynı anda Avrupa Konseyi, Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD), Karadeniz Ekonomik İş Birliği (KEİ), Ekonomik İş Birliği Örgütü (EİT), G-20 ve İslam Konferansı Örgütü (İKO) üyesi olan tek devlettir.

Dünyanın en stratejik bölgesinde, tabiri caizse merkezinde yer alan Türkiye küreselleşme sürecinin insani bir boyuta dönüştürülebilmesi için medeniyetler ve kültürler arasında karşılıklı saygı, hoşgörü ve anlayışa dayalı işbirliğinin geliştirilmesine önemli katkılar sağlayabilecektir. Doğu ve Batı medeniyetlerinin ortasında Türkiye merkezli yeni bir medeniyet projesinin hayata geçirilmesiyle, daha açıkçası Türk-İslam medeniyetinin ihyasıyla, Türk milletinin ve bütün insanlığın barış ve mutluluk içinde yaşayacağı daha insancıl bir dünya ideali gerçekleşebilecektir. Böylece 21. yüzyılı Huntington'un dediği gibi medeniyetler çatışması değil, Türkiye'nin liderliğinde ve Türk-İslam medeniyetinin ihyasıyla sağlanacak olan medeniyetler uzlaşması belirleyecektir (Günel, 2005).

Türkiye, mevcut ekonomik ve sosyal imkân ve yetenekleri, doğal ve beşeri kaynakları ile millî ve manevi değerlerini evrensel değerlerle bütünleştirerek bölgesel ve küresel ölçekte etkili ve güçlü bir ülke olduğunda, Türk ve İslam dünyası için ana eksen ve cazibe merkezi olabilecektir. Böyle güçlü bir Türkiye; bireysel hak ve özgürlüklerin teminat altına alınması; açlık ve yoksulluğun azaltılması; kadın ve çocuk haklarının geliştirilmesi; terörizmle dünya çapında mücadele edilerek terörün kökünün kazınması; yaşanabilir bir çevrenin tesisi için önemli çalışmalar gerçekleştirebilecek ve yeni dünya düzeninde önemli bir rol üstlenebilecektir (Günel, 2010).

Türkiye; sahip olduğu jeostratejik ve jeokültürel konumu, ekonomik ve kültürel zenginlikleri, köklü devlet tecrübesi ve kararlı ve örnek tavırları ile bölgesel güç olmanın ötesine geçecek ve doğru bir planlama ve yönetim anlayışıyla küresel bir oyun kurucu hâline gelecektir.

Sonuç

Türkiye bölgesinde ekonomik ve siyasi işbirliğine dayalı etkin birlikteliklerin oluşturulması için inisiyatif olarak gerekli kurumsal, hukuki ve siyasi adımları atmalı ve bunların hızla hayata geçirilmesini sağlamalıdır. Türkiye'nin öncülüğünde inşa edilecek olan yeni işbirliği projeleri ile mevcut işbirliği projelerinden geliştirilerek etkin hâle getirilecek olanların içinde yer alacak ülkelerin bunlardan ekonomik, sosyal ve siyasi olarak sağlayacağı çıkarları açık şekilde anlatılmalı ve katılmaları teşvik edilmelidir.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin tüm kurum ve kurallarıyla tam olarak işlemesiyle birlikte, içerde sosyal ve siyasi anlamda millî birlik ve beraberliğini sağlamış bir Türkiye, millî bir strateji çerçevesinde gerekli önlemleri alarak geleceğe hazırlanacaktır. Türkiye'nin 21'inci yüzyılda önce bölgesel güç, sonra da süper güç olma hedefini gerçekleştirmek için öncelikle bütün sosyal kesimlerin tarih, din, kültür gibi ortak değerler ekseninde müşterek bir anlayış ve dayanışma içinde geleceğe birlikte yürüme azim ve kararlılığına sahip olmaları gerekmektedir.

Bu kapsamda, millî, manevi ve insani değerler 21. yüzyıl Türkiye Stratejisinde belirlenen hedeflerle harmanlanarak, Türk milletinin temel meselelerde görüş birliği ve uzlaşma içinde olması sağlanmalıdır. “Ne mutlu Türk'üm diyene!” anlayışına dayanan bir tarih bilinciyle ve İslam dininin “yaratılanı severiz yaratandan ötürü” anlayışında ifadesini bulan insancıl ve hoşgörülü yaklaşımıyla Atatürk'ün “Yurtta barış, dünyada barış” ilkesine uygun bir medeniyet projesi gerçekleştirilmelidir. Bu amaçla Türkiye öncelikle iç huzurunu, iç barışını, iç denge ve düzenini tam olarak sağlamalı, ekonomik ve sosyal alanda yapısal reformları bir an önce gerçekleştirmelidir.

Millî birlik ve bütünlüğün sağlanmasının ardından, ekonomik, sosyal, kültürel ve teknolojik olarak gelişmesini tamamlamış bir Türkiye; siyasi, askerî, ekonomik ve sosyal açıdan bölgesel bir lider konumuna gelecek ve yeni dünya düzeninde hak ettiği yeri alarak küresel bir güç olacak ve 21. yüzyıla damgasını vuracaktır.

Kısacası, Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası güvenlik mimarisinin parametrelerindeki değişikliğe paralel olarak Türkiye'nin her alanda stratejik öncelikleri ve bunları etkileyen unsurlar değişmiştir. Uluslararası arenada yaşanan bu gelişmeleri dikkate alan bir yüksek stratejiye ve yeni bir yönetim tarzına ihtiyaç vardır. Türkiye 21. yüzyılda yeni bir perspektif oluşturmak, daha doğrusu yumuşak güç unsurları olan kök değerlere ve kuruluş ilkelerine yeniden dönmek zorundadır.

MHP'nin yıllar önce devlet politikası hâline getirdiği ve sonrasında AK Parti ve MHP'nin oluşturduğu Cumhur İttifakı tarafından geliştirilen 2023 vizyonuna uygun ve 21. yüzyılın tamamını kapsayacak bir yüksek stratejiye ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çalışma, aslında kapsamlı bir yüksek strateji belgesinin girişi niteliğinde olup, mevcut uluslararası ortamda stratejinin felsefesini ve ana unsurlarını ele almakta ve bir çerçeve çizmektedir. Sonraki çalışmalarda başta savunma ve güvenlik olmak üzere, dış politika, ekonomi, finans, sanayi, teknoloji, enerji, iletişim, bilişim ve bilgi güvenliği, tarım ve gıda, sağlık, biyo-teknoloji gibi temel alanlarda 21. yüzyılın tamamını kapsayacak, çok ayrıntılı bir strateji belgesi hazırlanmalıdır. Bu belgede mevcut durum ve geleceğe ilişkin tahmin ve öngörüler ile eylem planları yer almalı ve belli aralıklarla da güncellenmelidir.

Bu kapsamda Cumhuriyetimizin kuruluşunun 100. yılında bütün hazırlıkları ve altyapısı tamamlanacak olan ve ülkemizin millî menfaatlerini dikkate alan, devletin mevcut ve potansiyel güç ve kaynaklarını tespit ederek geleceğe ilişkin öngörüler sunacak olan bir yüksek strateji belgesi niteliğindeki 21. yüzyıl Türkiye Projesi hazırlanmalı ve 2023'ten itibaren üç aşamalı olarak uygulamaya konulmalıdır. İstanbul'un fethinin 600. yılı olan 2053 yılına kadar ilk aşaması gerçekleştirilecek olan 21. yüzyıl Türkiye Projesinin ikinci aşaması ise Malazgirt Zaferinin 1000. yılı olan 2071 yılında tamamlanmış olacaktır. Üçüncü aşama ise 2099 yılında sona erecek ve böylece Türk-İslam Medeniyetinin ihyasıyla dünyanın merkezinde bir denge unsuru hâline gelecek olan Türkiye 21. yüzyıla damgasını vuracaktır. Türk Yüzyılı ile insanlık binyılıının temeli atılacaktır.

KAYNAKÇA

Aşçı, B. (2013). Medeniyetler İçin Coğrafyanın Önemi ve “Bereketli Hilal, 21. Yüzyıl 54, s.41-45.

Brands, H. (2017). U.S. Grand Strategy in an Age of Nationalism: Fortress America and its Alternatives, *The Washington Quarterly* 40(1), 73-94.

Brona, A. (2018). One Belt, One Road: New Framework for International Relations, *Polish Journal of Political Science* 4(2).

Cheng, G. (2015). One Belt One Road from the Perspective of China’s Economic Diplomacy, *International Observer* 4, 35–48.

Dorrien, G. (2004). *Imperial Designs: Neoconservatism and the New Pax Americana*, New York: Routledge.

Günel, M. (2005). Türk Birliğine Giden Yol: Türk Ekonomik Topluluğu (TET), *2023 Dergisi* 5(51).

Günel, M. (2010). Küreselleşme, Milliyetçilik ve Ekonomi, *Düşünce Dünyasında Türkiz* 6, 69-76.

İbn Haldun. (2004). *Mukaddime*, Cilt I, (Hazırlayan, Uludağ, S.), İstanbul: Dergah Yayınları.

Türkiye’nin Jeopolitik Konumu, <https://cografyahocasi.com/cografya-12/turkiyenin-jeopolitik-konumu.html> (Erişim tarihi: 13.4.2022)

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

TÜRKİYE'DE SEÇİM SİSTEMLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on Electional Systems in Turkey

Araştırma Makalesi • Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Turan ŞENER

Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
ANTALYA /TÜRKİYE
turansener@akdeniz.edu.tr

0000-0003-2354-015X

Nezihe Ülkü EREN

Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
ANTALYA /TÜRKİYE
neziheulkueren@gmail.com

0000-0001-7064-0562

Geliş Tarihi/Received: 18.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 02.06.2022

Atıf/Citation

Şener, T., Eren, N. (2022). Türkiye'de Seçim Sistemleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 45-68.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Seçim kavramının temeli, “tercih etme”ye dayanmakla birlikte, seçim sistemi kavramı ile kastedilen seçimin nasıl yapılacağı, seçime ilişkin yöntem ve tekniklerdir. Seçim sistemleri, çoğunluk sistemleri ve nispi temsil sistemleri olmak üzere iki ana grupta incelenmektedir. Bununla birlikte hem çoğunluk sistemlerinin hem de nispi temsil sistemlerinin birçok alt gruba ayrıldığı da görülmektedir. Nispi temsil sistemlerinde egemen düşünce, seçime katılan partilerin, parlamentoda, aldıkları oy oranlarıyla orantılı olacak şekilde temsil edilmesi gerektiği yönündedir. Çoğunluk sistemlerinde ise en çok oyu alan siyasi partilerin parlamentoda temsil edilmesi durumu söz konusudur.

Türkiye’de yapılan milletvekili seçimlerine bakıldığında, tarihsel köken itibarıyla seçimlerin Osmanlı Devleti’ne dayandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti’nde 1876’da Kânûn-ı Esâsî ilan edildikten sonra 1877 yılında ilk seçimler yapılmıştır. Türkiye’de 1961 seçimlerine kadar çoğunluk sistemi uygulanmıştır. 1961 seçimlerinden itibaren nispi temsil sistemleri uygulanmıştır ve nispi temsil sistemlerinin farklı şekillerde uygulandığı da görülmektedir. 1995 seçimlerinde uygulanmaya başlanan ülke barajlı d’Hondt Sistemi, 2015 yılı Kasım ayında yapılan seçimler de dâhil olmak üzere uygulanmaya devam etmiştir. 2017 yılında yapılan anayasa değişikliğinin ardından 2018 yılında hükûmet sistemi değişmiş ve parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi adı verilen yeni bir hükûmet sistemine geçilmiştir. Bu süreçte, seçim ittifakı üzerine çalışmalar yapılmış, görüşmeler gerçekleştirilmiş ve bu doğrultuda yasal düzenlemeler de hayata geçirilmiştir. Seçim ittifakı ile seçim barajı olan %10’un altında oy alan partiler, içinde yer aldığı ittifak %10 barajını geçtiğinde barajı geçmiş olmaktadır. Söz konusu partiler için seçim barajı, bir engel olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır. 2022 yılı Nisan ayı itibarıyla yürürlüğe giren bir kanun ile seçim barajı, %10’dan %7’ye düşürülmüştür. Seçim ittifakı ile seçim barajı engelini aşmaya çalışılması yönünde atılan adımlar, barajın düşürülmesi yönünde yapılan değişikliklerle desteklenmiştir. Bu çalışmada da seçim ve seçim sistemi kavramları üzerinde durulmakta ve seçim sistemleri hakkında bilgi verilmektedir. Türkiye’de uygulanan seçim

sistemleri, çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Türkiye’de seçimler, tarihsel kökeni itibarıyla Osmanlı Devleti’ne dayanmaktadır. Dolayısıyla, çalışmada Osmanlı Devleti’nde yapılan ilk seçimlerden, 1877 seçimlerinden başlayarak 2018 yılında yapılan seçimler de dâhil olmak üzere incelenmektedir. Çalışmanın kapsamını 1877-2018 yılları arasında yapılan milletvekili seçimleri oluşturmaktadır. Çalışma ile Türkiye’de yapılan seçimleri ve seçim sistemlerini sınırlamaksızın bir bütün olarak aynı çalışmada ortaya koymak ve bu doğrultuda bir inceleme, değerlendirme yapmak amaçlanmaktadır. Çalışmada konu tarihsel süreçte incelendiği için tarihsel bir yaklaşım izlendiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Seçim, Seçim Sistemi, Çoğunluk Sistemleri, Nispi Temsil Sistemleri, Seçim Barajı.

Abstract

Although the basis of the concept of election is based on “preference”, what is meant by the concept of electoral system is how the election will be made, the methods and techniques related to the election. Electoral systems are examined in two main groups, selection majority systems and relative representation systems. However, it is seen that both the majority systems and relative representation systems are divided into many sub-groups. The dominant idea in proportional representation systems is that the parties participating in the elections should be represented in the parliament in proportion to the votes they receive. In majority systems, the political parties that receive the most votes are represented in the parliament.

When we look at the parliamentary elections held in Turkey, it is seen that the elections are based on the Ottoman Empire in terms of historical origin. After the declaration of Kanun-i Esasi in 1876 in the Ottoman Empire, the first elections were held in 1877. The majority system was implemented in Turkey until the 1961 elections. Proportional representation systems have been implemented since the 1961 elections and it is seen that proportional representation systems are applied in different ways. The d'Hondt system with a country threshold, which was introduced in the 1995 elections, continued to be implemented, including the elections held in November 2015. Following

the constitutional amendment in 2017, the government system was changed in 2018 and a new government system called the Presidential Government System was transferred from the parliamentary system. In this process, studies were carried out on the electoral alliance, negotiations were held and legal regulations were implemented in this direction. Along with the electoral alliance, parties that receive less than 10% of the electoral threshold pass the threshold when the alliance they are in passes the 10% threshold. The election threshold for the parties in question has been tried to be removed from being an obstacle. With a law that came into force as of April 2022, the election threshold was reduced from 10% to 7%. The steps taken to try to overcome the electoral threshold obstacle with the electoral alliance were supported by the amendment made to lower the threshold. In this study, the concepts of election and election system are emphasized and information about electoral systems is given. Election systems implemented in Turkey constitute the subject of the study. Elections in Turkey are based on the Ottoman Empire in terms of its historical origin. Therefore, in the study, starting from the first elections held in the Ottoman Empire, including the elections held in 2018, it is examined. The scope of the study consists of the parliamentary elections held between 1877-2018. With this study, it is aimed to present the elections and election systems in Turkey as a whole in the same study without limiting them and to make an examination and evaluation in this direction. In the study, it is possible to say that a historical approach is followed since the subject is examined in the historical process.

Keywords: Election, Electoral System, Majority System, Proportional Representation, Electoral Threshold.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde seçimler, 1876 yılında Türk demokrasi tarihinin ilk anayasası olmak üzere kabul gören Kânûn-ı Esâsî'nin ilan edilmesiyle başlamış olup ilk seçimler 1877 yılında gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'ne kadar seçimlerin 1877, 1908, 1912, 1914, 1919, 1920 ve 1923

yıllarında yapıldığı görülmektedir. 1920 ve 1923 seçimlerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Dönemi’nde yapıldığını ayrıca belirtmek gerekir.

29 Ekim 1923’te cumhuriyetin ilan edilmesinden 1946 yılına kadar olan dönem, Tek Partili Dönem olarak bilinmektedir. Tek Parti Dönemi’nde 1927, 1931, 1935, 1939, 1943 seçimleri gerçekleştirilmiştir. 1946 seçimleri öncesinde seçimler, iki dereceli olarak yapılmıştır. Vatandaşlar, milletvekillerini doğrudan seçmeyip ilk olarak milletvekillerini seçecek vekilleri seçmişlerdir. Çok Partili Dönem’in ilk seçimleri 1946 yılında gerçekleştirilmiştir. 1946 seçimleri itibarıyla tek dereceli seçim uygulamaları başlamıştır. 1946 seçimlerini izleyen seçimler 1950, 1954, 1957 yıllarında yapılmıştır. Tıpkı önceki seçimler gibi bu seçimlerde de çoğunluk sistemi uygulanmıştır. Türkiye’de nispi temsil sistemleri ise 1961 seçimlerinden itibaren uygulanmaktadır. 1961 seçimleri ve sonraki seçimlerde nispi temsil sisteminin farklı şekillerde uygulandığı görülmektedir.

Bu çalışmada ilk olarak, seçim ve seçim sistemi kavramı üzerinde durulmaktadır. İkinci olarak, seçim sistemleri hakkında bilgi verilmektedir. Sonrasında ise seçimler, Osmanlı Devleti’nde yapılan ilk seçimlerden, 1877 seçimlerinden başlayarak, uygulanan seçim sistemleri itibarıyla incelenmektedir. Çalışma, 1877-2018 yılları arasında yapılan milletvekili seçimlerini kapsamaktadır. Konu tarihsel süreçte incelendiği için tarihsel bir yaklaşım izlenmektedir.

1. Kavram Olarak Seçim ve Seçim Sistemi

Seçim, tercih etme temeline dayanan bir kavramdır. Seçim kavramı, geniş anlamda, birden çok seçenek arasında yapılan tercihi karşılamaktadır. Bu bağlamda, bireylerin günlük yaşamlarında aldıkları kararlar, davranış biçimleri de bir seçimin sonucu olarak görülmektedir (Türk, 2006: 76).

Seçim kavramı; siyaset bilimi, yönetim bilimi, hukuk disiplinlerinde önemli bir yere sahiptir. Seçim kavramının hukuk disiplini bakımından anlamı: “Kanunlar, yönetmelikler uyarınca bir veya daha çok aday arasından belli birini veya birkaçını seçme.” biçimindedir (Türk Dil Kurumu Güncel

Türkçe Sözlük, 2021). Seçim, seçmek ve seçilmek eylemlerini içeren bir kavramdır. Bakıldığında; seçilmek, seçmek eyleminin karşıtı olarak ifade edilmektedir. Seçmek eyleminde seçilmek, seçilmek eyleminde de seçmek vardır ve her ikisi birlikte seçim kavramını oluşturmaktadır. Siyaset ve yönetim bilimleri disiplinlerinde; seçmek, “belli bir iş ya da yere birkaç aday arasından, yetenekleri ve güdülenmeleri ile bu iş veya yerin gerektirdiklerine en uygun olanı ya da sayılanı seçme işi, oy vererek göreve getirme işi” olarak tanımlanmaktadır. Seçilmek ise seçme işine konu olma durumunu karşılamaktadır (Sezen, 1994: 51). Dar anlamıyla seçim kavramı bunları içermektedir.

Seçim sistemi kavramı da tıpkı seçim kavramı gibi geniş ve dar anlamlarıyla tanımlanmakta, değerlendirilmektedir. Seçim sistemi, geniş anlamda, siyasal bağlam içerisinde incelenmektedir. Bu bağlamda seçim sistemi, demokratik seçim şartları ve özgürlükler rejimi gibi hukuki boyutları düşündürmektedir. Genel anlamda seçim sistemi, temel hak ve özgürlüklere dayanmakla birlikte, seçim zamanının belirlenmesinde partilere seçim için hazırlanmalarını sağlayacak bir sürenin tanınması; kitle iletişim araçlarında yer almaları bakımından partilere eşit haklar tanınması; siyasi partilere hazineden yapılacak para yardımlarında adil olunması gibi konuları içermektedir. Seçim sistemi, dar anlamıyla, seçimin nasıl yapılacağını, seçime ilişkin yöntem ve teknikleri ifade etmektedir (Daver, 1988: 136-137). Seçim sistemi ile ilgili yapılan çalışmalarda, tartışmalarda bu kavramın genellikle dar anlamı üzerinden incelendiğini ve bu çalışmada da seçim sisteminin dar anlamı üzerinde durulacağını belirtmek gerekir.

2. Seçim Sistemleri

Dar anlamda seçim sistemi ile seçimin nasıl yapıldığının, seçime ilişkin yöntem ve tekniklerin kastedildiği daha önce belirtilmişti. Seçim sisteminin dar ve geniş anlamında bir kavram karmaşası yaşanmasını önlemek için Özbudun (1995: 522), dar anlamda seçim sistemini “seçim formülü” olarak adlandırmıştır.

Seçim formülleri bakımından seçim sistemi, iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar, çoğunluk sistemleri ve nispi temsil sistemleridir (Akyıldız, 2016: 132). Çalışmanın bu bölümünde söz konusu “seçim formülleri” incelenecektir.

2.1. Çoğunluk Sistemleri

Tek isimli-tek turlu çoğunluk sisteminde, bir seçim çevresinde en çok oyu alan aday seçimi kazanır. Bu sistemde en çok oyu alan adayın seçimi kazandığı, en çok oyu alan siyasi partinin milletvekilinin kazandığı bilinmektedir. Dolayısıyla, seçmenlerinin tamamının parlamentoda temsil edilmemesi durumu söz konusudur. İngiltere’de, Amerika Birleşik Devletleri’nde tek isimli-tek turlu çoğunluk sisteminin uygulandığını söylemek mümkündür (Akyıldız, 2016: 132; Özbudun, 1995: 522).

Tek isimli-iki turlu çoğunluk sisteminde ilk turda adayların birinin geçerli oyların salt çoğunluğunu sağlaması durumunda seçim, ikinci tura gerek kalmadan sonuçlanır. Aksi durumda, yani hiçbir aday salt çoğunluğu sağlayamadığında ya en çok oy alan iki aday ya da belli bir oranın üstünde oy alan adaylar ile ikinci tura gidilir ve bu adaylar arasında seçim yapılır. İkinci turda en çok oy alan aday seçimin kazananı olacaktır (Akyıldız, 2016: 132; Türk, 2006: 80-81). Ayrıca, tek isimli-iki turlu çoğunluk sisteminin Fransa’da başkan seçiminde uygulandığını ifade etmek mümkündür (Özbudun, 1995: 523; Türk, 2006: 80).

Listeli-tek turlu çoğunluk sisteminde seçim bölgeleri geniş olabilmektedir. Her ilin bir seçim bölgesi sayılabilmesi bile mümkündür. Partiler, adaylarından oluşan bir liste hazırlar ve seçmene bu liste sunulur. Seçimi en çok oyu alan liste kazanır (Akyıldız, 2016: 132).

Listeli-iki turlu çoğunluk sisteminde ise ilk turda partilerin hiçbirinin geçerli oyların salt çoğunluğunu sağlayamaması durumunda ikinci tura gidilir. İkinci turda partiler arası ittifaklar yapılabilmektedir ve bu turda salt çoğunluk aranmamakta olup daha çok oy almak yeterlidir.

2.2. Nispi Temsil Sistemleri

Nispi temsil sistemleri, çoğunluk sistemlerine göre daha fazla alt gruba sahiptir, daha çeşitlidir. Bu sistemlerde, seçime katılan partilerin parlamentoda temsilinin, aldıkları oy oranlarıyla orantılı olması gerektiği düşüncesi egemendir (Özbudun, 1995: 523).

Nispi temsil sistemi, 1855 yılında Danimarka'da uygulanmaya başlanmıştır ve bu yıldan itibaren uygulandığı bilinmektedir. Ayrıca, 1899 yılından itibaren de Belçika'da uygulandığı ifade edilmektedir. İngiltere, Rusya ve Türkiye (1961 yılına kadar) gibi ülkelerde nispi temsil sistemi kabul edilmemekle birlikte, I. Dünya Savaşı'ndan sonra bütün Avrupa ülkelerinde kabul edildiği belirtilmektedir (Akyıldız, 2016: 133-134). Nispi temsil sistemleri de çeşitlidir, kendi içinde alt gruplara ayrılır¹.

2.2.1. Yaklaştırmalı Nispi Temsil Sistemleri

Yaklaştırmalı nispi temsil sistemlerinde ülke, birden çok seçim çevresine ayrılmaktadır. Bir seçim çevresinde seçilecek milletvekili sayısı arttıkça temsilde adalet daha çok sağlanır. Nispi temsil sistemlerinde baraj uygulamaları mümkündür. Bakıldığında; seçim barajlarının yükseltilmesi, temsilde adalet ile ilgili sorunlarla daha çok karşı karşıya gelinmesi sonucunu doğurmaktadır. Yaklaştırmalı nispi temsil sistemleri en yüksek artık sistemi, en yüksek ortalama sistemi ve d'Hondt sistemi olmak üzere gruplandırılmaktadır (Akyıldız, 2016: 135).

En yüksek artık sistemi, birkaç aşamada uygulanmaktadır. İlk olarak, bir seçim çevresindeki geçerli oy sayısı, o seçim çevresinden seçilecek milletvekili sayısına bölünür ve bu işlem sonucu çevre seçim sayısını verir. İkinci olarak, çevre seçim sayısının, o seçim bölgesindeki partilerin aldıkları oy içerisinde kaç kez var olduğunun bulunması gerekmektedir. Bunun için toplam oy sayısı, çevre seçim sayısına bölünür ve bu bölme işlemi, her bir

---

¹ Bu konu hakkında örnekler üzerinden daha ayrıntılı bilgilere erişebilmek için bkz. Akyıldız, A. (2016). "Demokrasinin Sayılarla Sınavı: Seçim Sistemleri". *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (7): 127-148.

parti için ayrı ayrı yapılır. Her bir parti için yapılan bu bölme işlemlerinin sonucunda elde edilen sayı, partilerin en baştan çıkaracağı milletvekili sayıdır. Partiler, her biri için ayrı ayrı elde edilen sayılar kadar milletvekilliğini kazanmış olur. Üçüncü olarak yapılması gereken, kalan milletvekili sayısının partilere dağıtılması olacaktır. En son yapılan bölme işleminin kalan sayıları, yani kalan oy sayıları, büyükten küçüğe doğru alt alta sıralanır. Kalan milletvekilliği sayısı, en büyük artık oya sahip partilere sırayla dağıtılıp paylaştırıldıktan sonra o seçim çevresinde milletvekillerinin partilere dağıtımı işlemi tamamlanmış olmaktadır (Akyıldız, 2016: 135-137).

En yüksek ortalama sistemi, tıpkı en yüksek artık sistemi gibi, birçok aşamada uygulanmaktadır. Buna ek olarak, ilk iki aşamanın her iki sistem için aynı olduğu görülmektedir. Bu sistemde de ilk olarak, çevre seçim sayısının hesaplanması için o seçim çevresindeki geçerli oy sayısı, oradan seçilecek milletvekili sayısına bölünür. İkinci olarak, toplam oy sayısı çevre seçim sayısına bölünür ve bu işlem, yine, her bir parti için ayrı ayrı yapılır. Her bir parti için elde edilen sonuç, o partilerin en baştan çıkaracağı milletvekili sayıdır. Üçüncü olarak, açıkta kalan milletvekillerinin dağıtılması işlemi gerçekleştirilecektir. Bunun için partilerin aldıkları toplam oy, kazandıkları milletvekili sayısına “1” sayısının eklenmesiyle elde edilen sayıya bölünür. Bu bölme işleminin sonucunda en büyük olan partiye bir milletvekilliği eklenir. Kalan milletvekili sayıları için de aynı işleme devam edilir. En yüksek ortalama sisteminin büyük partilere görece avantaj sağladığını söylemek mümkündür (Akyıldız, 2016: 137).

d’Hondt sisteminde partilerin aldıkları oylar, 1’den başlamak üzere sırayla, seçim çevresinden seçilecek milletvekili sayısı da dâhil olmak üzere bu sayılara tek tek bölünür. Örneğin, A partisinin aldığı toplam oy sayısı 240.000 ve o seçim çevresinden seçilecek milletvekili sayısı 6 ise 240.000, sırayla, 1’e, 2’ye, 3’e, 4’e, 5’e ve 6’ya bölünerek tek tek sonuçlar elde edilir. Bu işlemler, diğer partiler için de aynı şekilde tek tek yapılır. Tüm partiler için elde edilen sayılar büyükten küçüğe doğru sıralanarak en büyük sayıdan başlamak üzere milletvekillikleri partilere dağıtılır (Akyıldız, 2016: 139).

2.2.2. Tam Nispi Temsil Sistemi

Tam nispi temsil sisteminde ülke, seçim çevresine bölünmemekte, bütün ülke tek bir seçim çevresi sayılmaktadır. Bu sistem uygulanırken ilk olarak, seçimlerde kullanılan geçerli oylar, milletvekili sayısına bölünür ve elde edilen sonuç ile millî seçim sayısına ulaşılır. İkinci olarak, partilerin aldığı oylar millî seçim sayısına bölünerek milletvekillikleri partilere dağıtılır. Bağımsız adaylar da millî seçim sayısına eşit ya da bu sayının üstünde oy aldıkları takdirde seçilmiş olurlar. İlk dağıtım bu şekilde gerçekleştirilerek partiler, milletvekilliğini en baştan kazanmış olur. Daha sonra, açık kalan milletvekillikleri, partilere artık oylarına göre tekrar dağıtılır. Bu dağıtım yapılırken en yüksek artık, en yüksek ortalama, d'Hondt sistemlerinden birinin uygulanması sonucunda net sayılara ulaşılması mümkün olmaktadır (Akyıldız, 2016: 141-142).

3. 1877'den Günümüze Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri

Türkiye Cumhuriyeti her ne kadar çok partili sisteme 1946 yılında geçmişse de yaklaşık 300 yıllık bir demokrasi birikimine sahiptir. Bu anlamda padişahın yetkilerinin kısıtlanması esas alındığında 1808'de imzalanan Sened-i İttifak, yerel seçimler için 1833 yılında yapılmaya başlanan muhtarlık seçimleri, anayasa için 1876'da kabul edilen Kânûn-ı Esâsî, milletvekilliği seçimleri için 1876'da yapılan milletvekilliği seçimleri, parlamento için 1877'de toplanan Meclis-i Meb'ûsan temel alınabilir (Uzman, 2021: 675). Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nde genel seçim, 1876 Kânûn-ı Esâsî'nin ilanıyla uygulanmaya başlanmıştır. Cumhuriyetin ilanına kadar olan süreçte 1877, 1908, 1912, 1914, 1919, 1920 ve 1923 yıllarında genel seçimler yapılmıştır (Alkan, 2006: 140; Olgun, 2011: 4).

1877 seçimleri ilk seçim olması bakımından önemlidir. 1876 Anayasası'nda 50.000 erkek nüfusa bir milletvekili düşeceği düzenlenmiştir. Ancak, bu düzenlemeye uyulmayarak, Meclis-i Meb'ûsan'da 80 Müslüman, 50 gayrimüslim milletvekilinin bulunması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, seçimlerin iki dereceli olarak yapılması yönündeki düzenlemeye de

uyulmamakla birlikte, İstanbul’daki seçimler önemsenerek İstanbul ve çevresindeki seçimler iki dereceli olarak uygulanmıştır. 1877 seçimlerinde çoğunluk sisteminin uygulandığını ifade etmek mümkündür (Yozgat ve Zabun, 2009: 75).

1877 seçimlerinden sonraki seçim 1908’de yapılmıştır. 1908 seçimleri, II. Meşrutiyet Dönemi’nde yapılan ilk milletvekili seçimidir. Bu seçime İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile birlikte, daha doğru bir ifadeyle, İttihat ve Terakkî’nin karşısında Ahrar Fırkası da katılmıştır (Kaluç, 2009: 197). Bu nedenle 1908 seçimlerinin Osmanlı Devleti’nde ilk çok partili genel seçim olduğunu söylemek mümkündür (Olgun, 2011: 6). Çoğunluk sisteminin uygulandığı bu seçimde (Yozgat ve Zabun, 2009: 75), İttihat ve Terakkî 281 milletvekilinden biri dışında tamamını kazanmıştır (Olgun, 2011: 6).

1908 Meclis-i Meb’usan’ı 18 Ocak 1912’de feshedilmiştir. Bununla birlikte yeni bir seçim sürecine girilmiştir. 1912 Meclis-i Meb’usân seçimlerine İttihat ve Terakkî tek başına girmemiştir. Seçimlere tek muhalif parti olarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası da girmiştir. II. Meşrutiyet’in ikinci genel seçimi olan 1912 seçimleri, “dayaklı ve sopalı seçim” olarak da ifade edilmektedir (Karacakaya, 2003: 131). Bu seçimler de çoğunluk sistemi uygulanarak yapılmış olup (Yozgat ve Zabun, 2009: 75) İttihat ve Terakkî, 284 milletvekilinden 6’sı dışında tamamını kazanmıştır (Olgun, 2011: 7).

1912’yi izleyen seçimler 1914 yılında yapılmıştır. Çoğunluk sisteminin uygulandığı bu seçimlere İttihat ve Terakkî Cemiyeti tek parti olarak katılmıştır. 1914 Meclis-i Meb’usan’ı, II. Meşrutiyet Dönemi’nin en uzun ömürlü meclisi olmuştur (Olgun, 2011: 8; Yozgat ve Zebun, 2009: 75).

Aralık 1919’da yapılan seçimlerle son Osmanlı Mebusan Meclisi belirlenmiştir. Seçimlere giden süreçte Mustafa Kemal’in millî mücadelenin lideri olması önemlidir. Çünkü Mustafa Kemal liderliğinde millî mücadele gücünü halktan almakta, millet egemenliğini en üstün güç olarak görmektedir. Ayrıca, her fırsatta meclisin varlığı yönünde isteklerini de dile getirmişlerdir (Olgun, 2011: 8). 18 Aralık 1919’da milletvekili seçimleri yapılmıştır. Seçimlere ve meclise gayrimüslimler girmek istememiştir. 12 Ocak 1920’de Meclis-i Meb’usân İstanbul’da toplanmıştır. 28 Ocak’ta

yapılan toplantıda da Mîsâk-ı Millî Beyannamesi kabul edilmiştir. Mîsâk-ı Millî Beyannamesi’nde temel düşünce, Osmanlı Devleti’nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasıdır (Ataay, 2020: 117-118). Çoğunluk sisteminin uygulandığı 1919 seçimlerini (Yozgat ve Zebun, 2009: 75) Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti’nin düşüncesini benimsemiş olanlar kazanmıştır. Müdâfaa-i Hukuk hareketine karşı olmayan Millî Türk, Osmanlı Mesâ’î, Teceddüt Fırkaları ve Osmanlı Çiftçiler Derneği’nin gösterdiği adaylar arasından da seçilenler olmuştur (Güneş, 1987: 431-432).

Millî Mücadele’nin başlarında İstanbul’un işgali ve milletvekillerinin bazılarının tutuklanmasının ardından “*salâhiyet-i fevkalâde-yi haiz bir meclisin*” Ankara’da toplanmasını gerekli gören Mustafa Kemal Paşa, Hey’et-i Temsîliyye adına 19 Mart 1920 tarihinde ilgili makamlara bir emir göndererek yeniden seçim yapılmasını istemiştir (Türkmen, 2008: 140). Daha önce uygulanan nüfusa göre milletvekili seçilmesi durumu burada uygulanmamıştır. Her ilden 5’er milletvekili seçilmesi istenmiştir. Son Osmanlı Meclis-i Meb’usân’ın ele geçmeyen üyelerinin yeni meclisin üyeleri olarak kabul edileceği de belirtilmiştir. 23 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi toplanmış ve çalışmalarına başlamıştır (Ataay, 2020: 118-119).

Büyük Millet Meclisi Dönemi’nde 3 Nisan 1923 tarih ve 320 sayılı Kanun yürürlüğe girmiştir. 1923 seçimleri bu yeni seçim kanununa göre yapılacaktır. Yeni kanuna göre her 20.000 erkek nüfusa bir milletvekili olmak üzere milletvekili sayısı belirlenecektir. Nüfusu 30.000’e kadar olan yerlerde de bir milletvekili çıkacağı ifade edilmiştir. Kanun’da tek dereceli seçim sisteminin millet egemenliğine daha uygun olduğu belirtilmiştir. Ancak iki dereceli seçim sistemi uygulaması korunmuştur. Seçimde 18 yaşını dolduran tüm erkekler oy kullanabilecektir. Hem seçmenler hem de milletvekilleri için vergi verme zorunluluğu aranmayacaktır. Türkiye Devleti halkından, 30 yaşını doldurmuş, Türkçe konuşmayı bilen erkekler milletvekili adayı olabilecektir (Güneş, 1991: 256-259). 1923 seçimlerinde her il bir seçim çevresi sayılmış, 72 ilde seçimler yapılmıştır. Seçimi Mustafa Kemal Atatürk’ün grubu, Müdâfaa-i Hukuk Grubu kazanmıştır. Seçim sonucunda 287 milletvekili seçilmiştir (Olgun, 2011: 13).

29 Ekim 1923’te Cumhuriyet ilan edildikten sonra 1927 seçimlerinden 1946 seçimlerine kadar olan süreç “Tek Partili Seçimler Dönemi” olarak ifade edilmektedir. 1924 Anayasası’nda seçimler, 4 yılda bir yapılacağı şeklinde düzenlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP, Mustafa Kemal Atatürk’ün Müdâfaa-i Hukuk Grubu’nun dönüştürüldüğü parti), Tek Parti döneminin (1923-1946) temsilcisi olmuştur. Bir siyasi partinin, tek başına meclisi, hükûmeti ve devleti temsil ettiği Tek Parti dönemi, 1924’te Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası’nın ve 1930’da Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kısa ve etkin olmayan çok partili hayata geçiş denemelerinin dışında, Türkiye’de hâkim olmuştur. Tek Parti sistemi, rejimde tek bir partiden başka partinin bulunmadığı ve ülke yönetiminin bu tek partinin tekelinde olduğu parti sistemidir (Türkmen ve Dalan, 2021: 670). CHP’nin tek parti olarak girdiği seçimler 1927, 1931, 1935, 1939, 1943 yıllarında yapılmıştır.

Haziran 1927’de CHP, milletvekillerini belirleme yetkisinin Parti’nin genel başkanına bırakılması yönünde bir tüzük değişikliği yapmıştır. 1927 seçimleri iki dereceli olarak yapılmış, ikinci seçmenler belirlendikten sonra genel başkan olarak Mustafa Kemal Atatürk, partisinin adaylarını ilan etmiştir. Eylül 1927’de seçimler, 63 seçim çevresinde yapılmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)’ne 316 milletvekili girmiştir (Olgun, 2011: 14).

1931 seçimlerine giderken, 12 Ağustos 1930’da Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuş ve 17 Aralık 1930’da kapatılmıştır (Ataay, 2020: 148-149). Mustafa Kemal Atatürk’ün 1931 seçimlerinde yeni bir uygulama geliştirdiği ifade edilmektedir. Bunu TBMM’de CHP’nin denetimini sağlamak amacıyla yaptığı da eklenmektedir. 22 ilde 30 milletvekilliğine CHP’den aday gösterilmemiştir. Bağımsız adayların seçilmesi için yapılan bir düzenleme olarak görülür. Ancak, bağımsız adaylar da herhangi kimseler olmayacaktır. Bağımsız adaylarda gözetilen laik, cumhuriyetçi ve milliyetçi olmalarıdır. İkinci seçmenlerin seçimi 7-10 Nisan 1931’de yapılmıştır. 20 Nisan’da Genel Başkanlık Divanı tarafından belirlenen milletvekili adayları açıklanmıştır. Nitekim milletvekili seçimleri de 25 Nisan’da yapılmıştır (Olgun, 2011: 15).

5 Aralık 1934 tarih ve 2599 sayılı Kanun ile Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun 10. ve 11. maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Buna göre; 22 yaşını dolduran kadın ve erkek her Türk, milletvekili seçme hakkına sahiptir. 30 yaşını dolduran kadın ve erkek her Türk, milletvekili seçilebilir. Bu Kanun ile kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Ayrıca, 5 Aralık 1934 tarih ve 2598 sayılı Kanun ile 3 Nisan 1923 tarih ve 320 sayılı Kanun'da değişiklikler yapılmıştır. 320 sayılı Kanun'a göre her 20.000 erkek nüfusa bir milletvekili olmak üzere milletvekili sayısı belirlenirken; değişiklikle birlikte, kadın erkek ayrımı yapılmaksızın her 40.000 nüfusta bir milletvekili seçilmektedir. 22 yaşını dolduran tüm kadın ve erkeklerin seçimlerde oy kullanacağı da düzenlenmiştir. Seçimlerde, yine, iki dereceli sistem uygulanacaktır. 1935 seçimleri 8 Şubat'ta yapılmıştır. 1931 seçimlerindeki bağımsız adaylarla ilgili uygulama, sayı 30'dan 16'ya düşürülmek üzere tekrar uygulanmıştır. 1935 seçimlerinde 18 kadın milletvekili aday gösterilmiş ve seçilmiştir. Ayrıca, Cumhuriyet Dönemi'nde ilk kez bu seçimlerde azınlıklar arasından milletvekili seçilmiştir (Armağan, 1967: 74-75).

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra 1939 seçimleri yapılmıştır. Bağımsız adaylar, seçimlere girebilmiştir. 26 Mart 1939'da yapılan seçimler sonucunda CHP her yerde kazanmıştır. 423 milletvekili seçilmiştir ve bunların 13'ü kadındır. Ayrıca, cumhurbaşkanlığına seçilen isim İsmet İnönü olmuştur (Armağan, 1967: 75).

1943 seçimlerinde ilk kez milletvekili sayısından daha fazla aday gösterilmiştir. 458 milletvekilliği için 530 aday gösterildiği kaydedilmiştir (Armağan, 1967: 76). Bununla ilgili olarak 455 milletvekilliği için 533 aday gösterildiği şeklinde bilgiler de vardır (Demirel, 2014). 1943 seçimlerinin yasal dayanağı, 14 Aralık 1942 tarih ve 4320 sayılı Mebus Seçimi Kanunu'dur. Bu Kanun ile daha önce yürürlükte olan ilgili kanunlar yürürlükten kaldırılmıştır. Bunun yanında, 4320 sayılı bu yeni Kanun seçim sistemini değiştirmemiş, Kanun'da yine iki dereceli çoğunluk sisteminin uygulanması yönünde hükümler yer almıştır. 1943 seçimlerinden sonra İsmet İnönü cumhurbaşkanlığına yeniden seçilmiştir (Armağan, 1967: 76; Olgun, 2011: 20).

1946 seçimleri, çok partili hayatın ilk seçimidir. 18 Temmuz 1945’te Millî Kalkınma Partisi, ilk muhalefet partisi olarak, Nuri Demirağ tarafından kurulmuştur (Avşar ve Kaya, 2012: 118). Sonrasında, 7 Ocak 1946’da Celal Bayar liderliğinde Demokrat Parti kurulmuştur. Partinin genel başkanlığına da Celal Bayar seçilmiştir (Şahin ve Tuna, 2015: 41). Parti sayısı giderek artmıştır. 21 Temmuz 1946’da yapılan seçimlerden önce, 5 Haziran 1946 tarih ve 4918 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu yürürlüğe girmiştir. 1946 seçimleri, tek dereceli olarak yapılan ilk seçimdir. Seçim sonucunda CHP 396, Demokrat Parti 62 milletvekili kazanmıştır (Armağan, 1967: 77).

Çok partili hayata geçişle birlikte, 1946 seçimlerini izleyen seçimlerde de farklı seçim sistemlerinin uygulandığı görülmektedir. 1946 seçimlerinden 1961 seçimlerine kadar yapılmış olan seçimlerde, 1946 öncesindekiler gibi, çoğunluk sistemi uygulanmıştır. 1961 seçimlerinden itibaren ise nispi temsil sistemleri uygulanmıştır.

1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde listeli-tek turlu çoğunluk sistemi uygulanmıştır. Bu sistemde seçmenler, partilerin kendilerine sundukları aday listelerindeki isimleri seçerek kendi listesini oluşturmakta serbest bırakılmaktadır. 1950 seçimlerine bakıldığında; seçimi %52,7 oranda oyla kazanan Demokrat Parti’nin mecliste temsil oranı %85,2’dir. 1954 seçimlerinde Demokrat Parti, oyların %57,6’sını almış olup mecliste temsil oranı %92,8’dir. 1957 seçimlerinde ise %47,9 oranda oy alan Demokrat Parti’nin mecliste temsil oranının %69,9 olduğu görülmektedir. Her üç seçimde de Demokrat Parti, tek başına hükümet kurmuştur (Yavaşgel, 2014: 155-156). Bu bakımdan yönetimde istikrarın sağlandığını söylemek mümkündür. Ancak listeli-tek turlu çoğunluk sistemiyle birlikte diğer partilerin temsil oranının oldukça düşük olduğu açıkça görülmektedir. Dolayısıyla bu sistemin temsilde adaleti sağlama noktasında eksik olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle, temsilde adaleti sağlayamadığı yönünde bir değerlendirme yapmak yanlış olmayacaktır.

1961 seçimlerinde uygulanan sistem, çevre barajlı d’Hondt sistemidir. 1961 seçimleri ile Türkiye’de ilk kez nispi temsil sistemleri uygulanmıştır. Bu ilk uygulamanın yasal dayanağı 25 Mayıs 1961 tarih ve 306 sayılı

Milletvekili Seçimi Kanunu'dur. Söz konusu Kanun'da milletvekili seçimlerinin tek dereceli, nispi temsil yöntemine göre, genel, eşit, gizli oyla bütün yurttan aynı gün yapılacağı düzenlenmiştir. Nispi temsil sistemlerinden d'Hondt sistemi, 1961 seçimlerinden itibaren bütün milletvekili genel seçimlerinde ve ara seçimlerinde uygulanmıştır. Bunun istisnası 1965 milletvekili genel seçimi ve 1966 ara seçimidir (Türk, 2006: 91). Çevre barajlı d'Hondt sisteminde öngörülen baraj çevre seçim sayısıdır. Çevre seçim sayısı, daha önce de belirtildiği gibi, bir seçim çevresindeki geçerli oyların, o seçim çevresinden çıkacak milletvekili sayısına bölünmesi ile elde edilen sayıdır. Barajı geçemeyen bağımsız adayların bu sistemde seçilebilmesi mümkün değildir.

1961 seçimlerinde oyların %36,7'sini alan CHP'nin mecliste temsil oranı %38,5'tir. Bu seçimlerden sonra bir koalisyon hükûmeti kurulmuştur. Çevre barajlı d'Hondt sisteminin uygulanmasıyla yönetimde istikrarı ve temsilde adaleti sağlamayacak bir sonuç elde edilmiştir (Doğan, 2020: 17).

1965 seçimleri, Türkiye'de ilk ve son kez, millî bakiye sistemi uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Millî bakiye sisteminin dayanağı ise 13 Şubat 1965 tarih ve 533 sayılı Kanun'dur. Bu Kanun, 306 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nda değişiklikleri içermektedir. Millî bakiye sistemi, nispi temsil sistemleri arasında tam nispi temsil sisteminin bir uygulama şekli olarak değerlendirilmektedir (Yavaşgel, 2014: 82: 9; Türk, 2006: 89).

533 sayılı Kanun'da millî bakiye sistemi anlatılmıştır. İlk olarak, her seçim çevresindeki geçerli oylar toplamı, o çevrenin çıkaracağı milletvekili sayısına bölünür. Bu işlemde elde edilen sonuç seçim sayısını verir. İkinci olarak, her partinin aldığı oylar, seçim sayısına bölünerek partilerin en baştan çıkaracağı milletvekili sayısı belirlenir. Her parti için ayrı ayrı yapılan bu son bölme işleminden “kalan” oylar, bütün seçim çevrelerini içine alan “millî seçim çevresi” içinde toplanır. Bu toplam, seçim çevrelerinde açık kalan milletvekillerinin toplam sayısına bölünür ve “millî seçim sayısı” bulunur. Her partinin millî seçim çevresi içindeki geçerli oy toplamı, millî seçim sayısına bölünür ve milletvekilleri de partiler arasında dağıtılır. Doldurulmamış milletvekillerinin kalması durumunda, partiler arasında

bakiye geçerli oyların büyüklük sırasına göre, milletvekillikleri partilere dağıtılır (Türk, 2006: 89).

1965 seçimlerinde Adalet Partisi %52,9, CHP %28,7, Millet Partisi %6,3, Yeni Türkiye Partisi %3,7, Türkiye İşçi Partisi %3, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi %2,2, bağımsız adaylar ise %3,2 oy oranına sahip olmuştur (Koç, 2014: 176). Oy oranı belirtilen tüm bu partiler milletvekili çıkarmıştır. Millî bakiye sisteminin uygulanmasıyla nispeten çok daha az oy alan partilerin de mecliste yer alması mümkün olmuştur. Bu seçim sisteminin temsilde adaleti sağlaması bakımından önemli olduğunu söylemek mümkündür. Ancak millî bakiye sisteminin temsilde adaleti sağlarken yönetimde istikrarın sağlanmasını güçleştirdiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

1969, 1973, 1977 seçimlerinde klasik, barajsız d’Hondt sistemi uygulanmıştır. 1969 seçimlerinde Adalet Partisi’nin oy oranı %46,5 olup mecliste temsil oranı %56,9’dur. Bu seçimlerden sonra Adalet Partisi tek başına hükûmeti kurmuştur. 1973 seçimlerinde CHP %33,3 oy oranına sahip olmuştur ve mecliste temsil oranı %41,1’dir. 1977 seçimlerinde ise CHP, 1973 seçimlerinde olduğu gibi birinci parti seçilmiştir. Partinin oy oranı %41,4, mecliste temsil oranı ise %47,3’tür. Hem 1973 hem de 1977 seçimlerinin sonucunda bir koalisyon hükûmetinin kurulduğunu eklemek gerekir (Ünlükaplan, 2003: 52-53).

1977 seçimlerinden sonraki seçimler 1983’te yapılmıştır. Bu süre içinde Türkiye, 12 Eylül 1980 darbesini yaşamıştır. Seçimlere ilişkin yasal düzenlemeler, 10 Haziran 1983 tarih ve 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu’nda yer almıştır. Bu Kanun’a göre seçimlerde uygulanacak sistem, yine d’Hondt sistemidir. Ayrıca, seçimlerde seçim çevresi barajı ile %10’luk ülke barajının birlikte uygulanacağı ifade edilmiştir. Bu sistem, “çift barajlı d’Hondt sistemi” olarak adlandırılmaktadır (Yıldız, 2018: 137).

1983 seçimlerine bakıldığında; oy oranı %41,1 olan Anavatan Partisi’nin mecliste temsil oranı %53’tür. Bu seçimlerden sonra tek partili bir hükûmet kurulmuştur (Ünlükaplan, 2003: 54). Baraj uygulaması, oy oranı yüksek olan partiler için avantaj oluşturmaktadır. Baraj uygulaması ile birlikte oy oranı

yüksek olan partilerin mecliste daha yüksek oranda temsilinin sağlandığı değerlendirilmektedir (Özbudun, 1995: 530).

1983 seçimlerini 1987 ve 1991 seçimleri izlemiştir. 1987 ve 1991 seçimlerinde çift barajlı d'Hondt sistemi ile birlikte kontenjan oyu yöntemi uygulanmıştır. Kontenjan oyu yöntemi, barajı geçemeyen partilerin oylarının, en fazla oy alan partiye gitmesi anlamına gelmektedir (Ünlükaplan, 2003: 55). Dolayısıyla baraj uygulaması ile güç kazanmış olan oy oranı yüksek partilerin, kontenjan oyu uygulaması ile birlikte güçlerinin pekiştirildiği söylenebilir. 1987 seçimlerinde Anavatan Partisi'nin oy oranı %36,3 olup mecliste temsil oranı %64,9'dur. Bu seçimlerden sonra tek partili hükûmet kurulmuştur. 1991 seçimlerinde ise Doğru Yol Partisi'nin oy oranı %27 ve mecliste temsil oranı %39,5'tir (Yavaşgel, 2014: 171-173). Burada verilen oranlar da çift barajlı d'Hondt sistemi ve kontenjan oyu yönteminin birlikte uygulanmasıyla oy oranı yüksek partilerin gücünün pekiştirildiği yorumunu doğrular niteliktedir.

Çift barajlı d'Hondt sistemi ve kontenjan oyu yönteminin birlikte uygulanmasının temsilde adalet bakımından sorun yaratması kaçınılmaz olmuştur. Siyasi partilerin de girişimleriyle sorunlara çözüm yolları aranmıştır. Sonuç olarak, Anayasa Mahkemesi, 1983'ten beri uygulanan seçim çevresi barajını ve kontenjan oyu uygulamasını Anayasaya aykırı bulmuş ve iptal etmiştir. Milletvekillerinin tamamının %10'luk ülke barajının uygulandığı, seçim çevre barajının olmadığı d'Hondt sisteminin uygulanacağı yönünde düzenleme yapılmıştır (Erkmen, 2018: 1241).

23 Temmuz 1995 tarih ve 4121 sayılı Kanun ile Anayasa Mahkemesi'nin kararında yer verilen “temsilde adalet” ve “yönetimde istikrar” ilkeleri 1982 Anayasası'na da girmiş, anayasal ilkeler olarak düzenlenmiştir. Ayrıca 27 Ekim 1995 tarih ve 4125 sayılı Kanun ile milletvekili sayısı 450'den 550'ye çıkarılmıştır. Ülke barajlı d'Hondt sistemi 1995 seçimlerinde uygulanmaya

başlanmış ve 2015 yılı Kasım ayında yapılan seçimler de dâhil olmak üzere uygulanmıştır² (Doğan, 2020: 24-25).

1995 yılında yapılan seçimlere bakıldığında; oy oranı %21,4 olan Refah Partisi’nin temsil oranı %28,7 olup parti, seçimin birinci partisi olmuştur. Seçim sonrasında bir koalisyon hükûmeti kurulmuştur. 1999 seçimlerine bakıldığında; Demokratik Sol Parti %22,2 oy oranı ile seçimin birinci partisidir. Partinin mecliste temsil oranı da %24,7’dir. Bu seçim sonrasında da bir koalisyon hükûmeti kurulmuştur.

Ülke barajlı d’Hondt sisteminin uygulandığı 2002 seçimlerinden Kasım 2015 seçimleri de dâhil olmak üzere yapılan seçimlerde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin tek başına iktidar olduğu görülmektedir. Sırasıyla değerlendirilecek olunursa 2002 seçimlerinde AKP’nin oy oranı %34,3 olup temsil oranı %66’dır. Bu oranlar, 2007 seçimlerinde %46,6 ve %62; 2011 yılında %49,8 ve %59,5; Haziran 2015’te (ki bu seçimden sonra seçim hükûmeti kurulmuştur) %40,9 ve %46,9; Kasım 2015’te ise %49,5 ve %57,6’dır (Yavaşgel, 2014: 175-178).

4. Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sisteminden Sonra Seçimler

15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye’de bir darbe girişimi yaşanmıştır. Bu tarihten sonra, 16 Nisan 2017 tarihinde bir referandum yapılmış ve anayasa değişikliği gerçekleştirilmiştir. Anayasa değişikliğinin ardından 24 Haziran 2018 tarihinde Cumhurbaşkanlığı ve Milletvekili Genel Seçimleri yapılarak bunun sonucunda yasal ve fiili olarak hükûmet sistemi değişmiştir. Böylece, Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi olarak adlandırılan yeni bir hükûmet sistemine geçilmiştir (Turan, 2018: 43). Süreç içinde Adalet ve

² Hükûmet sistemi değişikliği ile birlikte yapılan çalışmalar sonucunda siyasi partilerin seçim ittifakı oluşturabilmesi yönünde düzenlemeler yapılmıştır. İttifak içinde yer alan partiler için seçim barajı bir sorun olmaktan çıkarılmıştır. Bununla birlikte herhangi bir ittifakın seçim barajını geçememesi durumu da söz konusu olabilir. Burada her ne kadar ülke barajlı d’Hondt sisteminin 2015 yılı Kasım ayında yapılan seçimler de dâhil olmak üzere uygulandığı bilgisi verilse de 2018 yılında yapılan seçimlerde de milletvekili sandalye dağılımında d’Hondt sisteminin uygulandığı bilgisini eklemek gerekir.

Kalkınma Partisi ile Milliyetçi Hareket Partisi arasında fikir alışverişinde bulunmak üzere toplantılar yapılmış, iki partinin genel başkanlarının görüşmeleri gerçekleşmiştir. Seçim ittifakı üzerine çalışmalar gerçekleştirilmiş ve bu doğrultuda yasal düzenlemeler de yapılmıştır.

Milletvekili seçimlerinde siyasi partilerin ittifak yapmasının yasal dayanağı 13 Mart 2018 tarih ve 7102 sayılı Kanun'dur. Bu Kanun'da %10 barajının altında oy alan partilerin içinde olduğu ittifak %10 barajını geçtiği takdirde bu partiler için baraj engeli olmayacağı düzenlenmiştir. 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nda da seçim ittifakı, ayrıntılarıyla düzenlenmiştir (Ünal, 2019: 324-325).

Yasal düzenlemelerin tamamlanmasıyla birlikte, siyasi partiler, ittifak kurmak amacıyla görüşmeler yapmaya başlamıştır. 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan seçimlere Ak Parti ve MHP "Cumhur İttifakı" olarak; CHP ve İYİ Parti "Millet İttifakı" olarak katılmıştır. Seçim sonucuna bakıldığında; Ak Parti 295 milletvekili, MHP 49 milletvekili kazanmış olup Cumhur İttifakı'nın 344 milletvekili mecliste yer almıştır. Millet İttifakı ise CHP'nin 146, İYİ Parti'nin 43 milletvekili kazanmasıyla, mecliste 189 milletvekili ile yer almıştır. Meclis içinde grubu bulunmakla birlikte ittifak içinde yer almayan Halkların Demokratik Partisi de 67 milletvekili kazanmıştır (www.ysk.gov.tr, Erişim tarihi: 26.12.2021).

Yakın tarihte yapılan bir değişiklik, konu bağlamında oldukça önemlidir. 6 Nisan 2022 tarihli ve 31801 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Milletvekili Seçimi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile birlikte, %10 olan seçim barajı %7'ye düşürülmüştür.

Seçim ittifakı ile birlikte seçim barajı engelini önemli ölçüde aşılmaya çalışıldığı söylenebilir. %10 olan seçim barajının 2022 yılında %7'ye düşürülmesi de bunu destekler niteliktedir. Böylece hem temsilde adaletin hem de yönetimde istikrarın sağlanması yönünde bir adım atılmış olduğunu ifade etmek mümkündür. Temsilde adalet, yönetimde istikrar ilkeleri, devletin ve milletin yararı gözetilerek seçim sistemlerinin uygulandığı, uygulanacağı düşünülmektedir.

Sonuç

Tarihsel süreç itibarıyla, Osmanlı Devleti’nde ilk genel seçim 1877 yılında yapılmıştır. Günümüzde son seçim ise 24 Haziran 2018 tarihinde yapılmıştır. Bu süreçte yapılan seçimlerde farklı sistemler uygulanmış, denenmiştir. 1961 seçimlerine kadar çoğunluk sistemi uygulanırken; 1961 seçimlerinden itibaren nispi temsil sistemi uygulanmıştır.

Çoğunluk sistemi, temsilde adaletin sağlanması bakımından sorunlu olmuştur. Hatta çoğunluk sistemlerinin temsilde adaleti sağlamadığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Türkiye’de de 1961 seçimlerinden itibaren uygulanmaya başlanan nispi temsil sistemleri, temsilde adaletin görece daha çok sağlandığı sistemlerdir. Ancak nispi temsil sistemleri uygulandığı yöntemleri itibarıyla farklılaşmaktadır. Örneğin 1965 seçimlerinde uygulanan millî bakiye sistemi, küçük partilerin de mecliste temsilini sağlaması bakımından oldukça olumludur. Temsilde adaletin en iyi sağlandığı sistemdir. Ancak yönetimde istikrarın sağlanmasını mümkün kılmaması bakımından da olumsuz değerlendirilebilmektedir. Yine, çift barajlı d’Hondt sistemi ve bununla birlikte uygulanan kontenjan oyu yöntemi de oy oranı fazla olan partileri daha da güçlendiren sistemlerdir. Dolayısıyla, yönetimde istikrarı sağlarken temsilde adaleti sağlama bakımından yaşanacak sorunlara gebe bir sistem olarak ifade edilebilir.

Yakın tarihte Türkiye’de uygulanan seçim ittifakı ile birlikte, d’Hondt sisteminin baraj uygulamasının partiler için bir engel olmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. İttifak içinde yer alan partilerin %10 barajını aşamaması durumunda içinde bulunduğu ittifakın barajı aşması yeterli olmaktadır. Böylece hem temsilde adaletin sağlanması hem de yönetimde istikrarın sağlanması yönünde adım atıldığını söylemek mümkündür. 2022 yılında yapılan son değişiklikte seçim barajının %7’ye düşürülmesi de bu yönde atılan olumlu bir adım olarak görülebilir.

Gelecekte uygulanacak seçim sistemlerinin temsilde adaleti sağlarken yönetimde de istikrarı sağlayabilmesi esas tutulmalıdır. Bu iki ilke, devletin ve milletin yararı gözetilerek adımlar atılması beklenmekte ve atılacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akyıldız, A. (2016). “Demokrasinin Sayılarla Sınavı: Seçim Sistemleri”. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (7): 127-148.

Alkan, M. Ö. (2006). “Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyona Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri (Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi Yaklaşımıyla)”. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 22(1): 133-165.

Armağan, S. (1967). “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 33(3-4): 45-100.

Ataay, F. (2020). *Türkiye Demokrasi Tarihi*. Nika Yayınevi, Ankara.

Avşar, B. Z. ve Kaya, E. E. (2012). “Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Millî Kalkınma Partisi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(2): 113-132.

Daver, B. (1988). “Seçim Sistemi ve Anayasa Yargısı”. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 5: 131-147.

Demirel, A. (2014). *Tek Partinin İktidarı: Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İletişim Yayınları, İstanbul.
https://books.google.com.tr/books/about/Tek_Partinin_%C4%B0ktidar%C4%B1.html?id=7pqaDwAAQBAJ&printsec=frontcover&source=hp_read_button&hl=tr&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Erişim tarihi: 24.12.2021).

Doğan, C. (2020). “Türkiye’de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Parlamento Seçimlerine İlişkin Sistem Önerisi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya.

Erkmen, A. (2018). “Türkiye’de 1950 ile 2002 Yılları Arasında Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Halk İradesine Etkisi”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(3): 1225-1247.

Güneş, İ. (1987). “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkası’na Geçiş”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3(8): 427-442.

Güneş, İ. (1991). “1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 46(1): 253-264.

Kaluç, Ş. (2009). “Osmanlı Ahrar Fırkasının Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sonu”. *Liberal Düşünce Dergisi*, (54): 191-227.

Karacakaya, R. (2003). “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (3): 127-142.

Koç, A. (2014). *CHP’de ‘Ortanın Solu’ Söylemi ve 1965 Seçimleri*. Dezanj Yayınları, İstanbul.

Olgun, K. (2011). “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27(79): 1-36.

Özbudun, E. (1995). “Seçim Sistemleri ve Türkiye”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 44(1): 521-539.

Sezen, S. (1994). *Seçim ve Demokrasi*. Gündoğan Yayınları, Ankara.

Şahin, E. ve Tuna, B. (2015). “Demokrat Parti’nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasi Mücadelesi”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1(2): 31-69.

Turan, M. (2018). “Türkiye’nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(3): 42-91.

Türk, H.S. (2006). “Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih”. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 23: 75-113.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> , (Erişim tarihi: 20.12.2020).

Türkmen, İ. (2008) “I. TBMM Hükûmeti Döneminde İsmail Fâzıl Paşa’nın Nafia Vekilliği Görevi (1920-1921)”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: X, Sayı: 3, s. 140 (135-158).

Türkmen, İ. ve Dalan M.E. (2021). “Hilâfet Kurumunun İlgâ Meselesi ve TBMM’ye Yansıması”, TBMM’nin Açılışının 101. Yıl Dönümünde Türk

Demokrasi Tarihi Yazıları, (Editörler: Yunus Emre Tekinsoy, vd.), Berikan Yayınları, Ankara, ss. 655-674.

Uzman, N. (2021). “Türk Demokrasi Tarihi Açısından 1946 Seçimleri”, TBMM’nin Açılışının 101. Yıl Dönümünde Türk Demokrasi Tarihi Yazıları, (Editörler İsmet TÜRKMEN, vd.), Berikan Yayınları, Ankara, ss. 675-690.

Ünal, B. A. (2019). “Türkiye’nin Yeni Sisteminde Seçim Öncesi İttifaklar”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2): 321-328.

Ünlükaplan, İ. (2003). “1950 Sonrası Türkiye’de Uygulanan Genel Seçim Sistemlerinin Bireysel Tercihlerin Kolektif Tercihlere Yansımaları Açısından İncelenmesi”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(11): 45-60.

Yavaşgel, E. (2014). *Seçim Sistemleri ve Türkiye’deki Durum*. Nobel Yayınları, Ankara.

Yıldız, A. (2018). “Seçim Sistemleri ve Türkiye’de Milletvekili Seçim Sistemine İlişkin Bir Öneri”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(3): 113-153.

Yozgat, F. ve Zabun, S. (2009). “Seçim Sistemleri ve Uygulamaları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10(2): 73-91.

<https://www.ysk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 26.12.2021)

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

AVRUPA'DA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

A General Evaluation on Teaching Turkish in Europe

Araştırma Makalesi • Research Article

Doç. Dr. Erdiñç ASLAN

Marmara Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü
İstanbul/TÜRKİYE
erdinc.aslan@marmara.edu.tr

0000 0002 8484 1450

Geliş Tarihi/Received: 06.03.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 27.04.2022

Atıf/Citation

Aslan, E. (2022). Avrupa'da Türkçe Öğretimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 69-86.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Avrupa’da Türkçenin öğretimi ana dili olarak öğretimi ve yabancı dil olarak öğretimi olmak üzere iki disiplin olarak yapılmaktadır. Ana dili olarak öğretimi 60’lı yıllarda Türklerin kitlesel olarak Avrupa’ya göçleri sonrasında başlamaktadır. İkili anlaşmalarla göçmenlere bir hak olarak tanınan ana dili öğretimi, Avrupa ülkelerinin vaatlerini tam olarak yerine getirilmemeleri ve bu konuda olumsuz tutum takınmaları, öğretmen, ders materyali, fiziksel donanımların yetersizliği veya niteliksizliği gibi nedenlerle istenilen düzeye ulaşamamıştır. Fakat bu sorunların üstesinden gelmek için çabalar devam etmektedir. Özellikle akademik çalışmaların her geçen gün artması, konuya daha bilimsel olarak yaklaşılması ve ayrıca Türkçe öğretim programı ile ders kitaplarının iyileştirilmesine yönelik çalışmaların hayata geçirilmesi Türkçenin Avrupa’da ana dili olarak öğretiminin uluslararası standartlara ulaştırılmasına katkı sağlayacaktır. Üzerinde durulan bir diğer disiplin ise Türkçenin yabancı dil olarak öğretimidir. Son dönemlerde gelişen teknoloji ve iletişim araçları ile birlikte, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların birbirleriyle iletişim kurmaları daha kolay hale gelmiştir. İnsanların farklı toplumları ve kültürleri tanıma, anlama ve onları keşfetme arzuları farklı dilleri öğrenme gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Köklü bir geçmişe sahip Türk kültürü ve medeniyeti ise en çok ilgi görenlerin başında gelmektedir. Bunun sonucu olarak Türkçe öğrenmeye ilgi artmıştır. Ayrıca Türkiye’nin turizm ve ticaret potansiyelinin artması, dünyanın farklı coğrafyalarında olduğu gibi Avrupa’da da Türkçe öğrenmek isteyenlerin sayısını artırmıştır. Türkçe, yabancı dil olarak Avrupa’da üniversitelerde bölüm olarak veya bazı bölümlerde ders olarak, Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı gibi kuruluşların bünyesinde, Türkçe Öğretim Merkezlerinde, özel kurslarda, sivil toplum örgütleri tarafından verilen kurslarda öğretilmektedir. Bu konuda da hâlihazırda çeşitli sorunlar veya eksiklikler bulunmaktadır. Fakat bu sorunların ve eksikliklerin üstesinden gelmek için gerek diplomatik gerek bürokratik gerekse akademik iş birliği ve çalışmalar devam etmektedir. Bu çalışmada Avrupa’da Türkçenin öğretimi hem ana dili olarak öğretimi hem de yabancı dil olarak öğretimi ele alınmakta ve her iki alana yönelik politikalar ve yaklaşımlar değerlendirilmekte, mevcut sorunlara çözümler

aranmakta ve çeşitli öneriler sunmak amaçlanmaktadır. Çalışmada öncelikle Türkçe öğretiminin Avrupa'daki geçmişi ele alınmakta, daha sonra Avrupa'daki dil öğretim politikaları incelenmektedir. Bir sonraki bölümde Türkçenin Avrupa'da ana dili olarak öğretimi ele alınmakta ve mevcut sorunlar ve eksiklikler ortaya konularak bunlara çözüm önerileri sunulmaktadır. Son bölümde ise Türkçenin Avrupa'da yabancı dil olarak öğretimi incelenmekte ve bir durum değerlendirmesi yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, Ana dili olarak Türkçe öğretimi, Avrupa'da Türkçe öğretimi

Abstract

Teaching Turkish in Europe is carried out as two disciplines: teaching as a mother tongue and teaching as a foreign language. Teaching as a mother tongue begins in the 60s, after the massive migration of Turks to Europe. Teaching as a mother tongue, which is recognized as a right to immigrants by bilateral agreements, could not reach the desired level due to the fact that European countries did not fully fulfil their promises and took a negative attitude in this regard, teachers, course materials, inadequacy or unqualified physical equipment. However, efforts continue to overcome these problems. In particular, the increase in academic studies and a more scientific approach to this issue, as well as the implementation of studies for the improvement of the Turkish curriculum and textbooks, will contribute to the international standards of teaching Turkish as a mother tongue in Europe. Another discipline focused on is teaching Turkish as a foreign language. With the development of technology and communication tools in recent years, it has become easier for people living in different geographies to communicate with each other. The feelings of people to know, understand and explore different societies and cultures have revealed the need to learn different languages. Turkish culture and civilization, which has a deep-rooted history, is one of the most interesting ones. As a result, interest in learning Turkish has increased. In addition, the increase in Turkey's tourism and trade potential has increased the number of people who want to learn Turkish in Europe as well as in different geographies of the world. Turkish is taught as a foreign

language in universities in Europe as a department or as a course in some departments, in institutions such as Yunus Emre Institute, Maarif Foundation, in Turkish Teaching Centres, in private courses, in courses given by non-governmental organizations. There are already various problems or deficiencies in this regard. However, diplomatic, bureaucratic and academic cooperation and studies continue to overcome these problems and deficiencies. In this study, teaching Turkish in Europe is considered as both teaching as a mother tongue and teaching as a foreign language and policies and approaches for both fields are evaluated, solutions are sought for existing problems and various suggestions are aimed. In the study, firstly, the history of teaching Turkish in Europe is discussed, and then language teaching policies in Europe are examined. In the next section, teaching Turkish as a mother tongue in Europe is discussed and current problems and deficiencies are presented and solutions are offered. In the last part, teaching Turkish as a foreign language in Europe is examined and a situation assessment is made.

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language, Teaching Turkish as a mother tongue, Teaching Turkish in Europe,

Giriş

Avrupa’da Türkçe öğretimi hem ana dili hem de yabancı dil olmak üzere iki disiplin olarak yapılmaktadır. Ana dili olarak öğretimi 1960’lı yıllarda, Türklerin Avrupa’ya kitlesel olarak göç etmelerinden sonra başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nda büyük bir tahribat yaşayan Avrupa ülkeleri savaş sonrasında yeniden toparlanma, kalkınma ve gelişme hamlesi başlatmıştı. Fakat işgücünün büyük çoğunluğunu savaşta yitiren Avrupa ülkelerinde ciddi bir işgücü boşluğu ortaya çıkmıştı. Bu boşluğu doldurmak için Türkiye dâhil bazı ülkelerden göçmen kabul ederek mevcut ihtiyacı karşılama yoluna gitmişlerdi. Böylece Türkiye’den binlerce insan çalışma amacıyla Avrupa’ya gitmeye başlamıştı.

Türkiye’den ilk ve en kalabalık göçler Almanya’ya yapılmıştır. “Türk vatandaşları 1957-1958’de bireysel olarak Almanya’ya işçi olarak gitmeye

başlamışlardır. Bundan üç yıl sonra ise Türk ve Alman devletleri arasında 30 Ekim 1961'de yapılan antlaşmayla birlikte Türk vatandaşları Almanya'ya toplu bir şekilde gönderilmeye başlanmıştır" (Arıcı ve Kırkkılıç, 2017: 481). Almanya ile birlikte Fransa, Belçika, Hollanda başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine de kitlesel göçler başlamıştır.

1970'li yıllarda yapılan anlaşmalarla aile birleşimi çerçevesinde Türkler memleketlerinde kalan eşlerini ve çocuklarını yanlarına almaya başlamışlardır. Gerek Türkiye'den gelen gerekse buldukları ülkelerde dünyaya gelen çocukların anadillerini ve kültürlerini öğrenmeleri yine yapılan anlaşmalarla güvence altına alınmıştır. Bu bağlamda çeşitli anlaşmalar yapılarak ve kanunlar çıkartılarak göçmen çocukların bu konudaki eğitim sorunları çözülmeye çalışılmıştır. Fakat yapılan uygulamalarda farklılıklar söz konusu olup ortak politikalar izlenmemiştir. Bunun sonucu olarak bir belirsizlik ve tutarsızlık durumu ortaya çıkmış ve bu durum sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bu sorunlar günümüzde de devam etmektedir.

Türkçenin Avrupa'da yabancı dil olarak öğretiminin geçmişi çok eskiye dayanmasına rağmen yaygınlaşmaya başlaması ise özellikle son yıllarda görülmektedir. Zira gelişen teknoloji ve iletişim araçları ile birlikte, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların birbirleriyle iletişim kurmaları ve etkileşimde bulunmaları daha hızlı ve daha kolay hale gelmiştir. İnsanların farklı toplumları ve kültürleri tanıma, anlama ve onları keşfetme arzuları farklı dilleri öğrenme gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Köklü bir geçmişe sahip Türk kültürü ve medeniyeti ise en çok ilgi görenlerin başında gelmektedir. Bunun sonucu olarak Türkçe öğrenmeye ilgi artmıştır. Ayrıca Türkiye'nin turizm ve ticaret potansiyelinin artması, dünyanın farklı coğrafyalarında olduğu gibi Avrupa'da da Türkçe öğrenmek isteyenlerin sayısını artırmıştır.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi Avrupa'da çeşitli üniversitelerde faaliyet gösteren Türkoloji bölümlerinde, Türkçe öğretim merkezlerinde ve çeşitli dernekler ve özel kurumlarda yapılmaktadır. Bu kurumlarda dersler hem Türkiye'den gönderilen eğitimciler hem de ilgili ülkelerin kendi görevlendirdiği eğitimciler tarafından gerçekleştirilmektedir. Fakat eğitim

faaliyetlerinde çeşitli sorunlarla ve aksaklıklarla karşılaşmaktadır. Bu çalışmada Avrupa’da Türkçenin öğretimi hem ana dili öğretimi ve hem de yabancı dil olarak öğretimi olmak üzere iki disiplin olarak ele alınmakta ve her iki alana yönelik politikalar ve yaklaşımlar değerlendirilerek mevcut sorunlara çözüm aramak ve çeşitli öneriler sunmak amaçlanmaktadır.

1. Avrupa’da Dil Öğretim Yaklaşımları

Türkçenin ana dili ve yabancı dil olarak öğretimi konusuna geçmeden önce Avrupa’nın dil öğretimi yaklaşımına kısaca göz atmak yerinde olacaktır. Avrupa Birliği’nde dil öğretimi konusunda ortak bir anlayış olduğu görülmektedir. Örneğin 1996 yılında Barselona’da yayınlanan Uluslararası Dil Hakları Beyannamesi’nde tüm dillerin ve kültürlerin eşit olduğu belirtilmiştir (Yağmur, 2018: 30). Fakat aynı tutumun göçmenlerin ana dili öğretimi konusunda da olduğunu söylemek pek mümkün değildir ve ülkeler arasında büyük bir tutarsızlık bulunmaktadır. Oysa ki bu konuda “Avrupa Konseyi’nin 25 Temmuz 1977 tarihli yönergesi, üye devletler ulusal ve yasal koşulları doğrultusunda ve (göçmenleri) gönderen ülkelerin devletleri ile iş birliği içinde okul programlarıyla eşgüdümlü olarak ana dili eğitimi ve öğretimi için uygun önlemleri alır” (Yağmur, 2018: 30) kararı geçerliğini korumaktadır.

Avrupa Komisyonu da dil öğretimini destekleyecek bazı kararlar almış ve adımlar atmıştır. 23.02.2002 tarihli Avrupa Komisyonu’nun resmî gazetesinde yayımlanan kararda “Öğrenen Topluma Doğru sloganıyla yola çıkarak hayat boyu öğrenmek için, yaygın ve tutarlı stratejiler uygulanması gerektiği vurgulanmış ve Avrupa bilgi toplumunda yer almak için her bir vatandaşın diğer bir dili öğrenmesi amacıyla, gerekli olan temel yetenekleri öğrenmek zorunda olduğu bildirilerek, hayat boyu öğrenme sürecinde ana dile ek olarak iki ya da daha fazla dili öğrenme ve bu dilleri öğrenmek isteyenlere eşit erişim imkânı sunmak vurgulanmıştır” (Ungan, 2006: 221).

Bunun yanısıra çok dilliliğin ve çok kültürlülüğün önemine vurgu yapılarak dil öğrenmeyi teşvik edici ve destekleyici görüşler ortaya

konulmuştur. Nitekim “konsey, bireylerin küçük yaştan itibaren diğer topluluk ülkelerinin kültür ve dillerine karşı olumlu tutum geliştirmelerinin gerekliliğini vurgulamış ve Avrupa Topluluğu ülkelerini, topluluk içindeki dil çeşitliliğinin ve zenginliğinin resmî merkezler ve diğer kültürel kurumlar arasındaki iş birliğini teşvik etmekle mümkün olabileceği şeklinde uyarmıştır” (Ungan, 2006: 221).

Bu görüşlerden hareketle gerçekleştirilen uygulamalardan biri Dil Gelişim Dosyası'dır. Bu uygulama temelinde Avrupa vatandaşlarının birden fazla yabancı dil öğrenmelerini ve öz değerlendirmelerini yaparak öğrenme sürecine etkin olarak katılmalarını teşvik etmek amacıyla hazırlanmıştır. Güler (2005: 94), birey için kullanım yönü ağır basan ve birlik ülkelerinin dil politikalarına ivme kazandıran bu yeniliğin gerekçelerini şöyle sıralamaktadır:

- Sürekli gelişmekte olan hareketlilik için gerekli olan niteliklerin şeffaflaştırılmasının kaçınılmazlığı,
- Geniş kapsamlı fakat aynı zamanda geçerli bir ölçme değerlendirmeye duyulan gereksinim,
- ‘Yaşam Boyu Öğrenme’, ‘Bağımsız Öğrenme’, ‘Çok Dillilik’ vs. gibi ilkelerin giderek önem kazanmaları.

Bu uygulama ile her bir Avrupa vatandaşına dil pasaportu verilmesi amaçlanmıştır. Böylece “Avrupa'da yaşayan birisi, birinci yabancı dili ilköğretimde; ikinci yabancı dili ortaöğretimde, üçüncü yabancı dili de üniversitede öğrenmiş olacaktır. Bu durumdaki kişilere, dil pasaportu, dil öğrenim geçmişi (biyografisi), dil dosyasını içeren dokümanlar verilecek, bunlar dil pasaportu şeklinde uygulanacak ve her Avrupa ülkesinde standart hâle getirilecektir” (Ungan, 2006: 221).

Ortaya konulan uygulamalardan biri de Lingua programıdır. Dil öğretimi ve kültürel etkileşim temelli bu program, bireylerin yabancı dil öğrenmelerini teşvik etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu programla “dil kültür, eğitim iletişim, istihdam, anlaşma boyutlarından yararlanarak milletlerin kültürel gelişimini sağlamayı ve dilin zenginleşmesine zemin hazırlamayı

amaçlamaktadır. Globalleşen dünyada işverenlerin iş alanında öncelik tanıdıkları çok dilli (multilingua) kişiler, bilgilerinin kendilerine getirmiş olduğu ayrıcalıktan değil, diğer kurumlarla rahat iletişim kurmaları yönüyle tercih edilmektedir” (Ceylan ve Yorulmaz, 2011: 8).

Avrupa’da ana dili eğitimi ile ilgili uygulamalar ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. “Danimarka, Hollanda ve Norveç gibi ülkelerde ana dili eğitimi ilköğretim okullarından tamamen kaldırılmış durumdadır. İngiltere’de ana dili eğitimi, ilgili toplumla yerel yönetim arasında çözülmesi gereken bir konudur. İsveç’te sorumluluk eğitimle ilgili mercilere aittir. Almanya (Berlin, Hamburg, Kuzey Ren-Vestfalya gibi bazı eyaletleri hariç), Avusturya, Fransa, İsviçre, Lüksemburg ve Belçika gibi ülkelerde ana dili eğitimi sorumluluğu göçmenleri gönderen ülkeye aittir (Yağmur, 2018: 222).

2. Avrupa’da Türkçenin Ana Dili Olarak Öğretimi

Bireyin sosyal yaşamında oldukça önemli bir yeri olan ana dili, bilişsel, duyuşsal ve benlik gelişimi açısından da önemli bir yer tutmaktadır. Bu durumu Yıldız (2012) şöyle açıklamaktadır: “Ana dili kişinin kendisiyle, çevresiyle iletişim kurmasını; çevresinde olup bitenleri, gördüklerini duyduklarını, dinlediklerini anlamlandırmasını; önceden edindikleriyle yeni öğrendiklerini değerlendirebilmesini, yorumlayabilmesini; duygu ve düşünceleriyle kendisini ifade edebilmesini sağlar. Kişinin benliğini ve kimlik duygusunu kazanması da ana dili eğitimine bağlıdır. Genel olarak bir dil öğretimi aynı zamanda bir kültür öğretimidir. Ana dili öğretimi de ait olduğu medeniyetin yarattığı kültürün yeni nesillere taşınmasını sağlar.”

Söz konusu yurtdışında yaşayan çocuklar olduğunda, farklı bir süreç devreye girmektedir. Çünkü çocuk bir yandan içinde yaşadığı toplumun dili ve kültürü ile yetişip farklı değerler sistemine maruz kalırken diğer yandan ailesi vasıtasıyla ana dili ve kültürü ile yetişip ayrı bir değerler sistemine de maruz kalmaktadır. Bu durumda iki farklı bir sosyalleşme süreci yaşayan çocuk, çeşitli sorunlarla karşılaşarak tam anlamıyla sosyalleşemeyebilir ve esasen çocuk için büyük bir avantaj olan çok dilli ve çok kültürlü ortamlar

böylelikle olumsuz bir şekilde çocuğa yansiyabilir. Fakat bu olumsuzluklar etkin bir ana dili eğitimi ile ortadan kaldırılarak çocukların ana dilleri, kendi kültürleri ve geçmişleriyle bağları kuvvetli bir şekilde sağlanabilir.

Avrupa'da Türkçenin ana dili olarak öğretimi, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Türkçe ve Türk Kültürü dersi adı altında yapılmaktadır. Dersler velilerin talebi doğrultusunda en az on iki öğrencinin bulunması koşuluyla açılmakta ve genellikle normal okul saatinin bitiminde haftada iki saat olarak devam etmektedir. Bu dersler, Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretim Programı'na göre yürütülmektedir ve bu program 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nda ifade edilen Türk Millî Eğitimi'nin Genel Amaçları ve Temel İlkeleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretim Programı ile öğrencilerin;

- Dinleme/izleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesi,
- Türkçeyi konuşma ve yazma kurallarına uygun olarak bilinçli, doğru ve özenli kullanmalarının sağlanması,
- Söz varlıklarını zenginleştirerek dil zevki ve bilincine ulaşmalarının; duygu, düşünce ve hayal dünyalarını geliştirmelerinin sağlanması,
- Millî, manevi, ahlaki, tarihî, kültürel, sosyal değerlerimizi tanıyıp severek benimsemelerinin sağlanması, millî duygu ve düşüncelerinin güçlendirilmesi hedeflenmiştir (MEB, 2018: 2).

Günümüzde Avrupa'da Türk kökenli öğrencilerin sayısı birçok Avrupa ülkesinin öğrenci sayısından fazladır. "Almanya, Hollanda, Belçika, Fransa, Danimarka, Avusturya, İsviçre ve İsveç'in ilk ve orta dereceli okullarında yaklaşık 640.000 Türk öğrenci bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu ülkelerde 16.000 civarında üniversite öğrencisi bulunmaktadır (Yağmur, 2018: 33). Bu rakamlar, her ne kadar yeteri kadar önem verilirse de Avrupa'da Türkçenin büyük bir kitle tarafından konuşulduğunun ve önemli bir yerinin olduğunun göstergesidir.

Avrupa’da geniş bir kitlenin ana dili olmasına rağmen, aradan geçen zamanda Türkçenin ana dili olarak ğretimi konusunda istenilen seviyeye gelinebemiştir. Bugün birçok sorunla ve eksiklikle karşılaşılmaktadır. Bir yandan göçmenlerin ana dillerini öğrenmelerine yönelik yasa, yönetmelik ve destek vaatlerine rağmen pratikte bunun hayata geçirilmemesi hatta bunları engellemeye yönelik bir tutumun var olması diğer yandan da ğretim faaliyetlerinin etkili bir şekilde gerçekleştirilmesinin önündeki bilimsel ve fiziksel nedenler bu sorunların ve eksikliklerin temelini oluşturmaktadır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen bunların aşılmasına yönelik gayretler ve girişimler devam etmektedir. Her şeyden önce Türkçenin ana dili olarak öğretilmesi veya iki dillilere Türkçe ğretimine yönelik akademik çalışmaların ciddi biçimde arttığını belirtmek gerekir. Bunun yanında Türkiye’de birçok niversitede Türkçenin iki dillilere veya yabancı dil olarak ğretimi üzerine lisansüstü programların sayısı her geçen gün artmaktadır. Ayrıca bu alandaki kongre, sempozyum, konferans gibi bilimsel etkinlikler de çoğalmaktadır. Bütün bu gayretler ve girişimler Türkçenin hem ana dili hem de yabancı dil olarak ğretimi konusuna daha bilimsel yaklaşılmasına ve ğretim faaliyetlerin daha etkin bir biçimde gerçekleştirilmesine olanak sağlayacaktır.

zerinde durulması gereken konulardan biri de ğretmen nitelikleri ve yeterlilikleridir. Günümüzde Avrupa lkelerinde Türkçe öğreten ğretmenler Millî Eğitim Bakanlığı, Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı gibi devlet kurumları tarafından görevlendirildiği gibi Avrupa’daki çeşitli sivil toplum örgütleri tarafında da görevlendirilebilmektedir. Ayrıca son dönemlerde Avrupa’nın bazı lkelerinde Türkçe ğretmenleri yerelden görevlendirilmeye başlanmıştır. Öğretmenlerle ilgili sorunları sıralayacak olursak, gittikleri ülkelerin dili yeteri kadar bilmemeleri ve bunun sonucu olarak yetkili kişiler ve öğretmenler ile etkili iletişim kuramamaları, uyum sorunları, iki ve çok dilli öğrencilerin eğitim-ğretimi veya Türkçenin yabancı dil olarak ğretimi konularında yetersizlikler gibi konuları en başta sayabiliriz.

Türkçe dersi ile ilgili karşılaşılan diğer bazı sorunlar ise şöyle sıralanabilir.

- Öğrencilerin karma olarak eğitim almaları ve düzeylerine uygun bir sınıf düzenlemesinin bulunmaması.
- Ders saatin yetersizliği ve derslerin uygun zaman diliminde yapılmaması, örneğin diğer derslerin bitiminden sonra veya hafta sonu yapılması.
- Uygun bir müfredatın olmaması. Ders uygulamalarının öğretmenlerin inisiyatifine bırakılması.
- Sınıf donanımının yetersizliği veya uygun sınıflarda ders yapılamaması, örneğin öğretmenler odasının bir köşesinin veya malzeme odasının sınıf olarak kullanılması.
- Ders araç gereçlerinin yetersizliği veya uygunsuzluğu.
- Türkçe sınav notlarının karne notlarına etki etmemesi ve bunun sonucunda öğrencilerin ve velilerin dersi ciddiye almamaları veya öğretmenlerin etkili bir ölçme değerlendirme uygulaması gerçekleştirmemeleri.
- Avrupa'da derslerde uygulanan yöntem ve teknikler ile Türkçe derslerinde uygulanan yöntem ve tekniklerin farklılığı.
- Bazı ülkelerde nüfusun dağınık bir şekilde yaşaması ve derslerin açılabilmesi için belli sayıda öğrencinin bulunması zorunluluğu nedeniyle yeterli sayıya ulaşılmamasından bir kısım öğrencinin Türkçe derslerinden yararlanmaması.
- Türkçe dersine olan ilginin azalması, velilerin yeterli talepte bulunmaması.
- Avrupa ülkelerinde ana dili öğretimi konusunda bir tutarlılığın olmaması, farklı politikaların uygulanması.

Avrupa'da Türkçenin Ana Dili Olarak Öğretimi konusunda var olan sorunların aşılması Türkçenin Avrupa'daki ve dünyada gücünü artıracacağı gibi orada yaşayan Türk çocuklarının anavatanları ile olan bağlarını da güçlendirecektir. Aksi durumda Türkiye için birçok açıdan önemli bir potansiyel olan Avrupa'daki Türk varlığının gücü ve etkisi heba edilmiş olacaktır. Bundan dolayı aşağıda sıralanan bazı önerilerin hayata geçirilmesi için çaba harcanması ve adımlar atılması büyük önem taşımaktadır. Bu öneriler şöyle sıralanabilir:

- Türkçe dersleri yabancı dil kapsamında öğretilmeli.
- Türkçe ve ilgili ülke dili ile iki dilli öğretim yapan okullar açılmalı.
- Türkçe öğretmeni yetiştirmek için Avrupa'daki üniversitelerde bölümler açılmalı ve Türkiye'deki üniversiteler ile iş birliği yapılmalı.
- Türkçe ders notları öğrencilerin karne notlarına etki etmeli.
- Türkçe dersleri gerekli donanımların olduğu sınıf ortamında yapılmalı.
- Eğitim araç ve gereçleri konusunda gerekli destekler sağlanarak eksikler giderilmeli.
- Türkçe dersi veren öğretmenlerin mesleki yeterlilikleri hizmet içi eğitimlerle desteklenmeli.
- Öğrenci velileri ve sivil toplum kuruluşlarına yönelik Türkçe derslerinin önemi konusunda bir farkındalık ortaya çıkartılmalı.
- İki dillilere Türkçe öğretimi konusunda akademik çalışmalar desteklenmeli.

3. Avrupa'da Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi

Gelişen teknoloji ve yeni iletişim araçları ile birlikte insanların çok uzak mesafedeki kişilerle daha kolay ve daha hızlı iletişim kurabilmesi ve etkileşimde bulunabilmesi olanaklı hale gelmiştir. Bu durum insanların başka ülkeleri, başka dilleri ve başka kültürleri öğrenme, tanıma, keşfetme gibi arzularını gidermeyi kolaylaştırmış, insanlar ve toplumlararası ilişkiler hiç olmadığı kadar yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte artan turizm ve ticaret faaliyetleri başka dillerin öğrenilmesini ve kültürlerin tanınmasını zorunlu hale getirmiştir. Türkiye ve Türkçe de bu gelişmelerden payını almış ve her geçen gün ilgi gören bir ülke ve dil haline gelmiştir.

Köklü geçmişi ve zengin kültürü ile Türkiye, son yıllarda turizm potansiyelini iyice artırmış ve en çok ziyaret edilen ülkelerden biri olmuştur. Covid-19 salgını öncesinde 50 milyonun üzerinde turist ağırlayarak dünyanın en fazla ziyaret edilen altıncı ülkesi olmuştur (NTV, 2020). Şüphesiz ki bu hareketlilik Türkçenin de ilgi görmesi anlamına gelmektedir. Başta turizm

sektörü olmak üzere Türk firmalarında veya Türkiye ile ticaret yapan firmalarda çalışmak isteyen yabancılar Türkçe öğrenmeye başlamışlardır.

Türkçenin ilgi görmesindeki bir diğer etken ise Türk dizileridir. Amerika’dan sonra en çok dizi ihraç eden ülke durumunda olan Türkiye’nin yumuşak gücü olan diziler, geniş izleyici kitlesiyle Türkçenin yabancılar tarafından öğrenilmesine katkı sunmaktadır. Türkçe derslerinde dillerini geliştirmek isteyen bazı öğrenciler hiç ders almadan yalnızca Türk dizilerini izleyerek belli bir seviyeye kadar Türkçe öğrendiklerini beyan etmekte. Dünyanın diğer coğrafyalarında olduğu gibi Avrupa ülkelerinde de izlenen Türk dizileri, birçok Avrupalıyı Türkçe öğrenmeye yönlendirmiştir.

Avrupa’da Türkçe öğrenmek isteyen bir diğer grup ise Türklerle evlenen Avrupalılardır. Her ne kadar Avrupa’da yaşayan Türkler genel olarak kendi toplumundan veya Türkiye’deki çevrelerinden evlilikler yapsalar da Avrupalılarla yapılan evlilikler de az değildir. Aile ortamında Türkçe iletişim kurmak isteyen yabancı eşler Türkçe öğrenmeye çalışmaktadırlar. Aynı şekilde benzer yapıdaki ailelerde dünyaya gelen çocuklar da gerek ebeveynlerin istekleri ile gerekse kendi istekleri ile Türkçelerini geliştirmek ve Türk kültürünü daha iyi tanımak için üniversitelerde, dil merkezlerinde veya özel kurslarda Türkçe öğrenmektedirler.

Türkçe yabancı dil olarak Avrupa’da üniversitelerde bölüm olarak veya bazı bölümlerde ders olarak, Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı gibi kuruluşların bünyesinde, Türkçe Öğretim Merkezlerinde, özel kurslarda, sivil toplum örgütleri tarafından açılan kurslarda öğretilmektedir. Dersler bu bölümlerde görev yapan akademisyenler tarafından yürütüldüğü gibi ikili anlaşmalarla Türkiye’den gelen akademisyen ve öğretmenler tarafından da yürütülmektedir. Ayrıca Türkçe öğretmek için yerelden öğretmenler de görevlendirilmektedir.

Türkiye’den gönderilen akademisyenlerin farklı alanlarda uzmanlıklarının olduğu görülmektedir. Almanca, Fransızca, İngilizce dil, edebiyat, öğretmenlik ve mütercim-tercümanlık bölümleri ile Türk dili ve edebiyatı, Türk dili ve edebiyatı öğretmenliği, Türkçe öğretmenliği alanlarından mezun veya bu alanlarda görev yapan akademisyenler tarafından

bu dersler yürütölmektedir. Bu çeşitlilik sorunlara neden olmaktadır. Çünkü, “her biri ayrı lisans programı mezunu olan öğretim elemanlarının yabancı dil olarak veya ikinci dil olarak Türkçe öğretilimi süreçlerinde genel ve özel hedefler, içerik, metot ve teknikler, kullanılacak materyaller ve değerlendirme boyutları açılarından nasıl bir yol haritası izledikleri ve hangi ortak paydada birleştikleri sorusu henüz bilimsel araştırma çalışmalarına yeterince konu olmamıştır” (Yıldız ve Tepeli, 2014: 565).

Eğitmciler kadar önemli olan bir diğerkonu ise başvuru kaynaklarıdır. Zira etkili ve verimli bir öğretim faaliyeti için çok çeşitli ve zengin kaynaklara ihtiyaç vardır. Türkçenin Avrupa’da yabancı dil olarak öğretiminde başvuru en önemli kaynak ders kitaplarıdır. Geçmişte bu konuda sıkıntı olmasına rağmen günümüzde gerek üniversiteler bünyesinde veya akademisyenlerin bireysel çalışmalarıyla gerek Yunus Emre Enstitüsü, TİKA (Türk İş birliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) gibi kurumların, gerekse yayınevleri ve uzmanların bireysel çalışmaları ile hazırlanan ders kitapları ortaya çıkmış ve sayıları hızla artmıştır. Görsel ve işitsel içeriklerle desteklenen bu kitaplar önemli bir başvuru kaynağı durumundadır. Son yıllarda artan akademik çalışmaların da etkisiyle ders kitaplarının yalnızca niceliği değil, aynı zamanda niteliklerinde de ciddi bir artış söz konusudur.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretilimi kitaplarından bazıları aşağıda yer almaktadır;

- Yedi İklim Türkçe Seti, Yunus Emre Enstitüsü
- Türkçe Öğreniyoruz, ORHUN, TİKA Yayınları
- Yeni HİTİT Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti, Ankara Üniversitesi
- Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti, Gazi Üniversitesi
- Easy Turkish Course, Fono Yayınları
- Elementary Turkish, Kurtuluş Öztöpe
- Yabancılar için Türkçe-Türkçenin Kapıları, Yusuf Polat, Ankara: Kurmay Yayınları
- İzmir Yabancılar İçin Türkçe Seti, Betül Çetin, Funda Yıldız, V. Doğan Günay, Özden Fidan, Papatya Yayıncılık.

Zengin ve etkili ders kitapları ve diğer kaynaklar ancak bilimsel çalışmalar ışığında hazırlanabilir. Bunun için öncelikle bilimsel çalışmaların niceliklerinin ve niteliklerinin artması gerekir. Yabancılar Türkçe Öğretimi üzerine yapılan akademik çalışmaların hızla artması önemli gelişmelerden biridir. Son yıllarda birçok üniversitede yüksek lisans ve doktora programları açılarak tezler yazılmaktadır. Bu çalışmaların Türkçenin yabancı dil olarak öğretimini daha etkili hale getireceği aşikârdır. Bu tezlerin ve makalelerin İngilizce, Fransızca, Almanca gibi batı dillerinde de yazılarak yapılan araştırmaların ve bilgi birikiminin yabancı araştırmacıların dikkatine sunulması gerekir. Bilgi birikimi ve deneyimlerin paylaşılması bu alandaki çalışmaları zenginleştirecektir.

Geçmişte standartları sürekli tartışma konusu olan Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programının, son dönemde yapılan güncellemelerle uluslararası dil öğretim normlarına uygun bir seviyeye ulaştırılması amaçlanmaktadır. Millî Eğitim Bakanlığı ve Maarif Vakfı iş birliği ile 2020 yılında hazırlanan Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programı buna örnektir. “Türkiye Maarif Vakfı ve Millî Eğitim Bakanlığı arasında 18.08.2017 tarihli iş birliği protokolüne istinaden ek protokol imzalanmış ve mevcut Program’ın Bakanlık tarafından yürütülen PIKTES Projesi başta olmak üzere yurt içi ve yurt dışı örgün/yaygın eğitimde yabancılar Türkçe öğretimi uygulamalarında kullanılması taraflarca kabul edilmiştir. Ayrıca bu Protokol çerçevesinde mevcut Program’da yurt içi Türkçe öğretimi uygulamalarına yönelik düzenlemeler ve uyarlamalar yapılabileceği ifade edilmiştir” (Türkiye Maarif Vakfı, 2020). Bu öğretim programının Türkçenin Avrupa’da yabancı dil öğretimine önemli katkılar sunacağı açıktır. Bununla birlikte gelişen teknoloji ve hızla değişen günümüz koşullarında yenilikler takip edilerek öğretim programlarına dâhil edilmesi ve bu programların güncellenmesi ve geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Zira öğretim programlarının oluşturulması kadar güncel tutulması da önemlidir.

Avrupa’da Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin yaygınlaşması yalnızca akademik ve bilimsel çalışmalara bağlı değildir aynı zamanda ülkeler arasındaki iyi diplomatik ve siyasi ilişkilere de bağlıdır. Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasındaki iyi ilişkiler geliştirilerek Türkçe öğretimi yapan

bölümler ve kurumlar desteklenmeli hatta yeni bölümler açılmalıdır. Ayrıca Türkiye'deki üniversiteler ile Avrupa'daki üniversiteler arasında gerek öğrenci değişimi gerekse öğretim elemanı değişimi ile ilgili programlar oluşturulmalı ve akademik iş birliği geliştirilmelidir. Bu durum Avrupa'da Türkçenin yabancı dil olarak öğretimini daha ilgi çekici ve daha etkili hale getirecektir.

Sonuç

Avrupa'da 50 yılı geride bırakan ana dili olarak Türkçe öğretilimi, aradan geçen süre zarfında birçok aksaklık ve eksikliğe rağmen Türkiye'nin büyük gayretleri ile devam etmektedir. Çeşitli anlaşmalar ve yasalarla bir hak olarak Türk çocuklarına vaat edilen ana dili öğretilimi Avrupa ülkelerinin olumsuz bakış açısı ve tutumları nedeniyle istenilen seviyeye ulaştırılamamıştır. Fakat Türk çocuklarının anavatanları ile bağlarını koparmaması ve Türkiye ile Avrupa arasında köprü vazifesini yerine getirmesi için ana dili öğretiliminin önündeki engellerin aşılması gerekmektedir. Bunun için öncelikle diplomatik girişimlere ve ülkeler arasında iş birliğine ihtiyaç vardır.

Sorunların bir diğer ayağını oluşturan akademik ve bilimsel noktadaki eksiklerin giderilmesi için gayretler ise devam etmektedir. Gerek son dönemde Türkiye'de açılan Yabancılara Türkçe Öğretilimi yüksek lisans ve doktora programlarının gerek yazılan tezlerin ve makalelerin gerekse kongre ve sempozyum gibi bilimsel organizasyonların sayısının dikkate değer bir biçimde artması, bu alana duyulan ilginin bir göstergesidir. Bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkacak bilimsel verilerin Türkçenin hem ana dili hem de yabancı dil olarak öğretiliminin niteliğini artıracak açık bir biçimde görülmektedir. Bundan dolayı daha nitelikli hale getirmek için bu çalışmalar Almanca, Fransızca, İngilizce gibi uluslararası geçerliliği olan diğer dillerde de yürütülmeli, bilgi birikimi ve deneyimler yabancı bilim adamları ile paylaşılmalı ve bu alandaki bakış açısı zenginleştirilmelidir.

Bunun yanında Avrupa'da görev yapacak öğretmenlerin sayısının ve niteliklerinin artırılması büyük önem taşımaktadır. Öğretmenler ve

akademisyenler görev yapacakları ülkelerin dilini mutlaka bilmelidirler. Bunun için öncelikle dil bilen adaylar tercih edilmeli veya dil konusunda yetersizlikleri olanlar için kurslar düzenlemeli ve dil seviyeleri geliştirilmelidir. Çünkü yalnızca eğitim faaliyetleri açısından değil aynı zamanda Türkiye’ye karşı var olan önyargıların ortadan kaldırılması ve Türkiye’nin doğru anlatılması ve tanıtılması için öğretmenlere ve akademisyenlere görevler düşmektedir. Çünkü bu durum Türkçeye olan bakış açısını olumlu yönde değiştirecektir. Ayrıca hizmet içi eğitimlerle eğitimciler mesleki anlamda desteklenmeli, varsa bu konudaki eksiklikleri giderilmelidir.

Bütün bu çalışmaların Türkçenin gerek Avrupa’da gerekse dünyanın başka coğrafyalarında daha etkili öğretilmesine katkı sunacağı açıktır. Bunun yanında gelişen ve değişen dünya koşullarında tüm eğitim faaliyetlerinde olduğu gibi ister ana dili ister yabancı dil olarak olsun Türkçe öğretim programının çağın koşullarına ve gereksinimlerine uygun olarak güncellenmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun için dil öğretimi alanında uluslararası çalışmalar takip edilerek güncel yaklaşımlar ışığında güncellemeler yapılmalı ve Türkçe öğretimi uluslararası standartlara ulaştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

Arıcı, B. ve Kırkkılıç, H. A. (2017). Yurt Dışında Görev Yapan Türkçe ve Türk Kültürü Öğretmenlerinin Türkçe ve Türk Kültürü Derslerine İlişkin Görüşleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5(41), 480-500.

Ceylan, H. ve Yorulmaz, M. (2011). Avrupa Birliği Dil Politikaları ve Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Uyum Süreci Bağlamında Türkçe’nin Yabancı Dil Olarak Öğretilmesi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 2, 5-13.

Güler, G. (2005). Avrupa Konseyi Ortak Dil Kriterleri Çerçeve Programı ve Türkiye’de Yabancı Dil Öğretim Süreçleri. *Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 6(1), 89-106.

MEB. (2018). *Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretim Programı (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Seviyeler)*. Ankara.

NTV. (2022). *2019'da Dünyanın En Çok Turist Ağırlayan Ülkeleri Belli Oldu*. [Online] <https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/2019da-dunyanin-en-cok-turist-agirlayan-ulkeleri-belli-oldu-turkiye-de-listede,FTICouuzIUOni8D5KJ57IQ/75mzUptgZ0G1qmL-Uvwwwg> [Erişim Tarihi: 04.04.2022]

TÜRKİYE MAARİF VAKFI (2020). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı*, İstanbul.

Ungan, S. (2006). Avrupa Birliğinin Dil Öğretimine Karşı Tutumu ve Türkçe'nin Yabancı Dil Olarak Öğretilmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15, 217-226.

Yağmur, K. (2018). *Batı Avrupa'da Türkçe Öğretimi Neden Önemli?* [Online] <https://perspektif.eu/2018/04/02/bati-avrupada-turkce-ogretiminin-onemi> [Erişim Tarihi: 20.02.2021]

Yıldız, C. (2012). *Yurt Dışında Yaşayan Türk Çocuklarına Türkçe Öğretimi (Almanya Örneği)*. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı-Ankara.

Yıldız, Ü. ve Tepeli, Y. (2014). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Öğretmen Yeterlilikleri Üzerine Bir Çalışma. *International Journal of Language Academy* 2(4), 564-578.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

KARA MUSTAFA PAŞA’NIN MERZİFON’DAKİ İMAR FAALİYETLERİ

Reconstruction Activities of Kara Mustafa Pasha in Merzifon

Araştırma Makalesi • Research Article

Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU

Erciyes Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Kayseri/TÜRKİYE
stopcu@erciyes.edu.tr

0000-0001-6832-6531

Geliş Tarihi/Received: 22.03.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 11.05.2022

Atf/Citation

Topçu, M. (2022). Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon'daki İmar faaliyetleri. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 87-122.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa hiç şüphe yok ki, Osmanlı Döneminin en önemli devlet adamlarından birisidir. Paşa'nın Amasya Merzifon Narince köyünde başlayan hayatı, Köprülü Mehmet Paşa'yla karşılaşması sonrası ivme kazanmış ve Paşa'nın kızı ile evlendikten sonra Köprülü ailesinin nüfuzundan yararlanarak sadrazamlık makamına kadar yükselmiştir. II. Viyana seferinde başarısız olan Paşa bunun bedelini canı ile ödemiştir. Osmanlı siyasi tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen bu yenilgi ve akabinde Paşa'nın idam edilmesi, başta İstanbul olmak üzere Paşa'nın imparatorluk toprakları içerisinde girişmiş olduğu imar faaliyetlerinin durmasına sebep olmuştur. Eğer bu durum ile karşılaşılmamış olsaydı, Osmanlı döneminin en çok yapı yaptıran banilerinin başında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gelebilirdi. Buna rağmen Paşa'nın İstanbul, İzmir, Halep, Mudanya, Cidde, Kayseri ve Merzifon gibi bölgelerde çok sayıda yapı yaptırdığı vakfiye metinlerinden anlaşılmaktadır. Paşa, imparatorluk toprakları içerisinde önemli ticaret şehirlerinde yaptırdığı yapıların yanı sıra memleketinde de büyük yatırımlar yaparak Merzifon'un ticari alt yapısını geliştirmek istemiştir. Bu doğrultuda şehirde iki cami, bir han, bir bedesten ve bir hamam inşa ettirmiştir. Şehrin su sorununu çözebilmek için Taşan Dağı'ndan şehre su getirtmiş ve bu yol güzergâhı üzerinde çok sayıda çeşme inşa ettirmiştir. Paşa'nın çeşmelerinin büyük bir bölümü günümüze ulaşamamış iken diğer yapıları sağlam bir şekilde ayakta durmaktadırlar. Bu çalışmada, Paşa tarafından Merzifon'da inşa ettirilen vakıf eserleri üzerinde durularak, Osmanlı mimarlığı içerisindeki konumları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Merzifon, Cami, Han, Bedesten, Hamam

Abstract

Merzifonlu Kara Mustafa Pasha is undoubtedly one of the most important statesmen of the Ottoman Period. Mustafa Pasha's life, which started in Narince Village of Merzifon-Amasya, gained momentum after he met Köprülü Mehmet Pasha, and after marrying Mehmed Pasha's daughter, he rose to the position of grand vizier by benefiting from the influence of the

Köprülü family. The Pasha, who was unsuccessful in the 2nd Vienna campaign, paid for with his life. If this situation had not been encountered, Merzifonlu Kara Mustafa Pasha could have been the patron who had the most structures built in the Ottoman period. Despite this, it is understood from the waqfiyya texts that the Pasha had many structures built in regions such as Istanbul, Izmir, Aleppo, Mudanya, Jeddah, Kayseri and Merzifon. As well as the buildings he had built in important trade cities within the imperial lands, he wanted to develop the commercial infrastructure of Merzifon by making large investments in his hometown. In this direction, he had two mosques, a khan, a covered bazaar and a hammam built in the city. In order to solve the water problem of the city, he brought water to the city from Taşan Mountain and had many fountains built on this road route. While most of his fountains have not survived, other structures are still extant. In this study, the foundation works built by Merzifonlu Kara Mustafa Pasha in Merzifon were emphasized and their position in Ottoman Architecture was examined.

Keywords: Merzifonlu Kara Mustafa Pasha, Merzifon, Mosque, Khan, Bedesten, Hammam

Giriş

Mustafa Paşa, H. 1044-M. 1634 tarihinde Merzifon'un Narince Köyü'nde (Kara Mustafa Paşa Köyü) doğmuştur. Paşa, Türk olup Merzifonlu Oruç Bey adında bir tımarlı sipahinin oğludur¹. Annesinin adının Abide olduğu vakfiyesinden ve Narince Köyü'nde annesinin adına yaptırmış olduğu cami üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır. Mustafa Paşa'nın babası, IV. Murat'ın Bağdat seferi esnasında şehit düşünce ve Paşa, babasının yakın arkadaşı Köprülü Mehmet Paşa tarafından himaye edilmiş ve Köprülü Mehmet Paşa'nın oğlu Fazıl Ahmet Paşa ile beraber yetişmiştir (Raşid, 1282: 430). Daha sonra Köprülü Mehmet Paşa'nın kızı Saliha Hanım ile evlenerek

¹ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hayatı hakkında bakınız: Raşid, 1282: 430; Çoban, 2005: 91; Süreyya, 1996: 1198; Galland, 1973: 129.

Köprülü ailesine damat olmuştur². Bu tarihten sonra devletin çeşitli kademelerinde görevler alan Mustafa Paşa, H. 1087-M.1676 tarihinde vefat eden kayınbiraderi Fazıl Ahmet Paşa'nın yerine sadrazamlık görevine getirilmiştir (Çoban, 2005: 92). Paşa'nın II. Viyana Seferi'ne çıkma kararı, akabinde yaşanan yenilgi ve imzalanan Karlofça Antlaşması Osmanlı tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Paşa bu durumun bedelini 25 Aralık 1683 tarihinde idam edilerek ödemiştir. Kara Mustafa Paşa dönemin çağdaş kaynaklarında zeki, vakur, alim, azimli olarak tanıtılırken, kindar olması, paraya ve mala düşkünlüğü nedeniyle saray içerisinde birçok düşmanın olduğu ileri sürülmektedir (Çoban, 2005:92; Raşid, 1282: 430).

1. Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon'daki İmar Faaliyetleri

Günümüzde Amasya iline bağlı bir ilçe merkezi olan Merzifon önemli ticaret yolları üzerinde yer alan konumu itibariyle başta Çelebi Mehmet ve Fatih Sultan Mehmet olmak üzere sultanların yanı sıra üst düzey devlet bürokratlarının da yapı yaptırmayı tercih ettikleri önemli bir yerleşme yeridir. Anadolu ticaret yol ağı üzerinde orta ve sol kolun ayrılma sapağında yer alan Merzifon, bu konumu nedeniyle oldukça gelişmiş bir ticari alt yapıya kavuşmuştur. H. 1057- M.1647 tarihinde Merzifon'a gelmiş olan Evliya Çelebi şehrin ticari potansiyelinin oldukça gelişmiş olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 1999: 207). Kara Mustafa Paşa hem şehrin bu ticari potansiyelini geliştirmek hem de memleketine hayır eserleri inşa etmek amacıyla şehirde 2 adet cami, 1 adet han, 1 adet bedesten, 1 adet şadırvan, 1 adet kütüphane, 1 adet sıbyan mektebi, 1 adet hamam ve çok sayıda çeşme inşa ettirmiştir (V.G.M.A., Defter No:641-01).

---

² Köprülü Mehmet Paşa'nın vakfiyesinde kızlarının isimleri Saliha, Hatice ve Fatma olarak sıralanmıştır. Muhtemelen Saliha hanım Köprülü'nün en büyük kızıdır(K.K., V., 3/2448, V.46a). Evlendiklerinde Kara Mustafa Paşa 20, Saliha Hatun ise 16 yaşındaydı (Semerci, 2001: 130). Galland ise Paşa'nın 28 eşinin 17 yaşında olduğunu ve bu evlilikten Yusuf ve Mehmet adında iki erkek çocukları olduğunu; fakat ikisinin de öldüğünü belirtmektedir (Galland, 1973: 131).

Şehirdeki ticari potansiyelin farkında olan Kara Mustafa Paşa, bugün bedestenin bulunduğu arsayı H. 1075- M. 1664 tarihinde, üzerinde yer alan dükkânlarla birlikte satın alarak, bedesteni ve etrafındaki dükkânları inşa ettirmiştir. Yine ticari alt yapıdan faydalanmak üzere Paşa tarafından bedestenin karşısına bir han inşa ettirilmiştir. Paşa aynı zamanda kasabanın su ihtiyacını karşılamak üzere Taşan Dağı'ndan kasabaya su getirtmiştir (Hüseyn Hüsameddin, 1330: 403)³. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan H. 1086- M. 1675 tarihli fermanla Merzifon'daki 14 mahallede çeşme olmadığından bahsedilerek, Paşa'nın bu mahallere çeşme yaptırdığı belirtilmektedir (V.G.M.A., Defter No:641-01). Yine şehirde Sultan Mehmet Han tarafından inşa edilmiş olan 2 adet hamamın şehrin ihtiyacını karşılamadığı ve bu nedenle ahalinin yeni bir hamam inşa edilmesini istemesi üzerine H. 1092 - M.1681 tarihinde şehirde Kara Mustafa Paşa Vakfı tarafından bir hamam inşa edilmiştir (V.G.M.A., Defter No:641-01). Paşa tarafından inşa ettirilen bu anıtlardan, cami, han, bedesten ve hamam günümüze ulaşmıştır.

2. Paşa Camisi

Yapı, Gazi Mahbub Mahallesi'nde Merzifon Çarşısı içinde, eğimli bir arazi üzerinde bulunmaktadır (Plan.1-Fot. 1). Cami manzumeyi oluşturan diğer yapıların batısında yer almaktadır⁴. Han ve bedestenden cami avlusuna geçiş dokuz basamaklı üzeri beşik tonozla örtülü bir cümle kapısı ile sağlanmaktadır. Cami avlusuna kuzey, batı ve doğuda yer alan üç ayrı kapıdan girilmektedir. Avlunun ortasında şadırvan, kuzeybatısında sıbyan mektebi, kuzeydoğusunda iki adet hela, güneydoğu duvarının üstünde muvakkithane ve avlunun güneydoğusunda caminin son cemaat mahalli ile birleştiği yerde kütüphane yer almaktadır. Cami harim giriş kapısı üzerinde yer alan iki satırlık inşa kitabesine göre H. 1077- M. 1666 tarihinde

³ Bu su Merzifon Kasabası'na 10 km uzaklıktaki Taşan Dağı'ndan, genişliği 0,75 m. ve yüksekliği 1.05 m. olan kanallarla şehre taşınmıştır (Akyurt, 1947: 15).

⁴ Cami hakkında daha önce yapılmış çalışmalar için bakınız: Gabriel, 1934: 71; Akyurt, 1947: 14-15; Gülgen, 1996: 10-36; Yeşil, 2001: 335-336; Çerkez, 2005: 60-97.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Caminin mimarı bilinmemektedir.

Cami; kuzey-güney doğrultuda, tek kubbeli bir harim ile kuzey tarafında yer alan üç bölümlü son cemaat mahallinden oluşmaktadır. Yapıda inşa malzemesi olarak düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Caminin güney cephesi üzerinde altta iki ve üstte, mihrabın üstüne gelen kısımda, yuvarlak kemerli üç adet pencere açılmıştır. Ayrıca bu cephe üzerinde saçak seviyesinde batıda ve doğuda olmak üzere birer adet çörten bulunmaktadır. Caminin doğu ve batı cepheleri adeta birbirinin simetrisi olacak şekilde tasarlanmıştır. Bu cephelerin her biri üzerinde altta dört adet yuvarlak formlu üstte üçer adet yuvarlak kemerli pencere ile alt kısımda dikdörtgen formlu birer adet pencere bulunmaktadır. Batı cephenin kuzey köşesinde dikdörtgen formlu minare kaidesi bulunmaktadır. Minare tamamen kesme taştan inşa edilmiş ve oldukça sade tutulmuştur.

Caminin kuzey cephesi önünde üç bölümlü son cemaat yeri bulunmaktadır (Fot. 2). Son cemaat mahalline cami avlusundan yükseltilmiş beş basamakla geçilmektedir. Mahallin üzeri ortada kubbe yanlarda düz ahşap tavanla kapatılmıştır. Kuzey-güney doğrultuda atılan kemerler güneyde caminin kuzey duvarındaki üzengi taşlarına oturtulmuşken kuzeyde dört adet sütun tarafından taşınmaktadırlar. Mahallin ortasındaki kubbenin iç kısmı sıvanarak, sıvanın üzerine çarkıfelek formunda kalem işi bezemeler işlenmiş ve etrafı ahşap lambriplerle çevrelenmiştir. Son cemaat mahallinin güney cephesi üzerine birbirinin simetrisi olacak şekilde doğu ve batı kanatta olmak üzere, birer adet oldukça geniş ve yüksek tutulmuş yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Bu pencerelerin harim giriş kapısı taraflarında sivri kemerli beş köşeli birer adet mihrabiye bulunmaktadır.

Fot. 1. Merzifon Paşa Camisi (V.G.M.A.)

Güney cephenin üst kısmında her bir bölüme tekabül eden birer adet basık kemerli pencere bulunmaktadır. Caminin harimine girişi sağlayan cümle kapısı profilli silmelerle çevrelenerek dikdörtgen bir kartuş içerisine alınmıştır. Silmeler üzerinde oldukça basit tutulmuş geometrik bezemeler yer almaktadır. Harime girişi sağlayan basık kemerli kapının üzerinde mermerden iki satırlık inşa kitabesi yer almaktadır (Fot. 3).

Kitabe:

وقع انشاء الجمع الشريف في زمن السلطان محمد خان ابن السلطان ابراهيم خان
 بامر صاحب الخيرات الوزير العلي مصطفى پاشا المرزيفونى لسنة سبع و سبعين و الف سنه
 ١٠٧٧

Transkripsiyon:

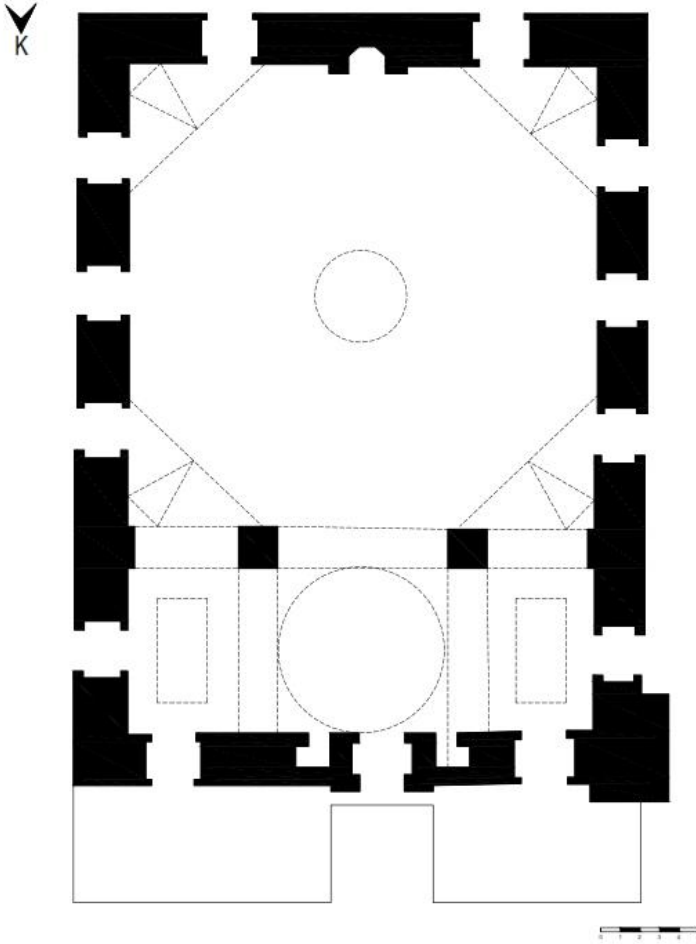
Vak'a inşa'ül-cami el-şerif fî zemeni Es-Sultan Mehmet han ibn-i Es-Sultan İbrahim han,

Bi-emr-i sahibû'l hayrat el-vezirû'l â'lî Mustafa Paşa el-merzifonî Li Senet seb' ve seb'in ve elf sene 1077

Manası:

Caminin yapılması yüce Sultan Mehmet Han oğlu İbrahim Han zamanında onaylanarak

Yüce vezir Merzifonlu Mustafa Paşa tarafından H. 1077- M. 1666 tarihinde emredildi.

Plan.1. Merzifon Paşa Camisi (Goodwin'den)

Basık kemerli giriş kapısından caminin harim kısmına geçilmektedir (Fot. 4). Harim kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir plana sahiptir.

Harimin asıl ibadet mekânı iki kısımdan oluşmaktadır. Güneyde tek kubbeli kare mekân ve bu mekânı kuzeye doğru genişleten iki ayak tarafından taşınan sivri kemerlerle oluşturulmuş üç bölümlü ikinci mekânla plan tamamlanmıştır. Üç bölümlü mekânın orta kısmı kubbe, yan bölümleri ise aynalı tonozlarla kapatılmıştır. Caminin harimi kuzey, güney, doğu ve batı duvarları ile kubbe kasnağı üzerinde yer alan pencereler tarafından aydınlatılmaktadır. Caminin mihrabı ve minberi orijinal değerlerdir.

Harimin üs örtüsünde, kapı, pencereler ve vaaz kürsüsü üzerinde 19. yüzyılda yapılmış kalemişleri yer almaktayken 1997 (Çerkez, 2005: 91) yılında yapılan onarımda hepsi yok edilmiş ve aslı ile hiçbir alakası olmayan şimdiki kalem işi bezemeler yapılmıştır⁵ (Fot. 5-6). Cami avlusunun kuzeyinde yer alan ve zeminden iki basamakla yükseltilmiş şadırvan, havuzu dışında tamamen 19. yüzyılda yenilenerek günümüze ulaşmıştır (Çerkez, 2005: 98). Sekiz ahşap direk üzerinde atılan bir kubbe ile örtülü olan şadırvanın ortasında sekizgen mermer kaplamalı fıskiye yer almaktadır. Şadırvanın üzeri içten kubbe dışarıdan külah ile örtülmüştür. Şadırvanın kubbesinin iç yüzü üzerinde Zileli Emin tarafından H. 1292- M. 1875 tarihinde minyatür tarzında yapılmış bir tasvir kuşağı bulunmaktadır⁶(Fot. 7). Cami avlusunun kuzeybatı köşesinde dersane, avlunun doğusundaki avluya girişi sağlayan tonozlu kapının üstünde de muvakkithane yer almaktadır.

⁵ Camide bulunan 1875 tarihinde yapılmış boyalı nakışlar ve manzara tasvirleri için bakınız: Arık, 1988,: 64-68.

⁶ Şadırvan kubbesi üzerinde yer alan minyatürlerdeki konular hakkında geniş bilgi için bakınız: Arık, 1988: 68-80; Tanman, 1993: 491-522.

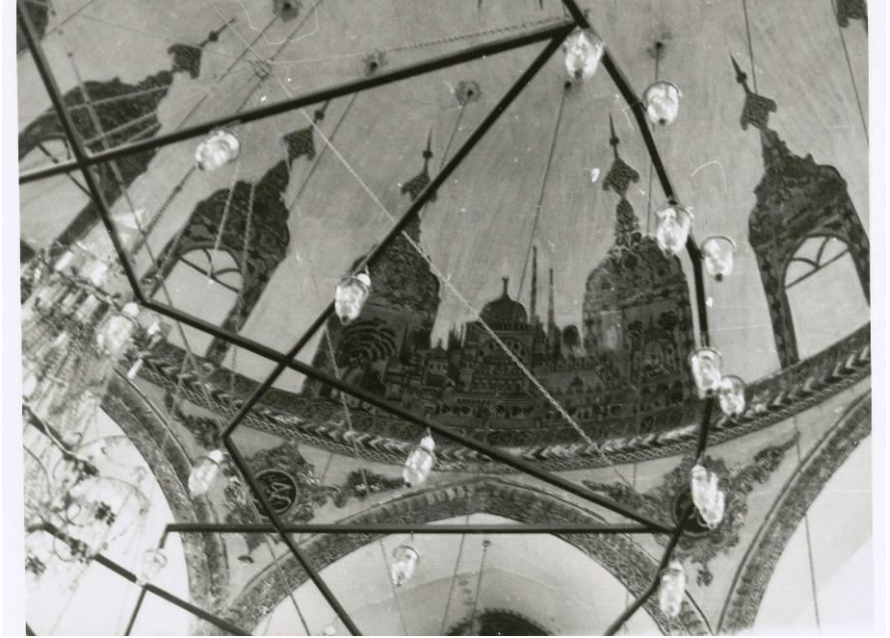
Fot. 2. Merzifon Paşa Camisi

Fot. 3. Merzifon Paşa Camisi İnşa Kitabesi

Fot. 4. Merzifon Paşa Camisi Harimi

Fot. 5. 1997 yılında Yapılan Onarım Öncesi Kubbe Kasnağında Bulunan Cami Tasviri (V.G.M.A.)

Fot. 6. Merzifon Paşa Camisi Orijinal Mihrap ve Minberi (V.G.M.A.)

Fot. 7. Merzifon Paşa Camisi Şadırvanı

3. Kara Mustafa Paşa Köyü (Narince) Abide Hanım Camisi

Yapı; Merzifon'un 3 km doğusunda eski adı Narince, yeni adı Kara Mustafa Paşa olan köyde bulunmaktadır (Plan. 2-Fot. 8). Köy merkezinde yer alan cami, dört kartuş içerisine yazılmış iki satırlık inşa kitabesine göre, Kara Mustafa Paşa tarafından annesi Abide Hanım adına H. 1091- M. 1680 tarihinde yaptırılmıştır. Yapının mimarı bilinmemektedir. Cami, Kara Mustafa Paşa'nın 23 Safer 1089 - M. 16 Nisan 1678 tarihli vakfiyesinde, Paşa'nın Merzifon'da yaptırmış olduğu vakıflar arasında zikredilmektedir⁷.

Eğimli bir arazi üzerine yerleştirilen cami, kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir plana sahiptir. Camide inşa malzemesi olarak cephelerde üç sıra tuğla bir sıra taş, cephe köşelerinde ise kesme taş malzeme kullanılmıştır. Cami harim bölümü ile bunun kuzeyinde bulunan son cemaat mahallinden oluşmaktadır. Yapı güney, doğu ve batı cephelerde yığma taş duvarlar üzerine oturtulmuştur. Caminin üzeri dışarıdan kırma çatıyla kapatılmıştır.

Caminin kuzeybatı köşesinde minaresi bulunmaktadır. Minare caminin beden duvarına bitişik olup kesme taş örgülü bir kaide üzerinde yükselmektedir. Minarenin gövde, şerefe ve petek kısımlarında horasan harcı ile oluşturulmuş tuğla örgüye yer verilmiştir. Külah kısmı dışarıdan kurşunla kaplanmıştır. Caminin güney cephesi üzerine altta tuğla örgülü sağır sivri kemerlerin içine yerleştirilmiş dikdörtgen formlu iki adet pencere ile üstte yuvarlak kemerli alçı şebekeli üç adet pencere açılmıştır. Doğu ve batı cepheler birbirinin simetrisi şeklinde altta sağır kemerli dikdörtgen formlu üç adet pencere ile üstte yine yuvarlak kemerli alçı şebekeli üç adet pencere ile dışa açılmaktadır. Cepheler kirpi saçaklarla sonlandırılmıştır. Caminin kuzey cephesi aynı zamanda yapının giriş kısmının da bulunduğu bölümdür. Cephe önünde üç bölümlü üzeri ahşap çatıyla kapatılmış son cemaat mahalli bulunmaktadır. Son cemaat mahallinin giriş kısmına avlu zemininden yükseltilecek beş basamakla çıkılmaktadır. Giriş bölümü yan bölümlerden alçak tutularak vurgulanmıştır. Son cemaat mahallinde üst örtüyü taşıyan sivri

⁷ "...ve yine kasabai mezbure kurbinde Narince nam karyede vâki vâkifi müşarünileyh hazretlerinin valideleri merhume Abide hatun bina eylediği mescidde imam olanlara yevmi dört akçe vazife verile..." V.G.M.A., Defter No:641-01, Sayfa, 120, Sıra 1.

kemerler güneyde caminin beden duvarlarına gömülmüş üzengilere atılmışken, kuzeyde mermer sütunların başlıklarına oturmaktadır. Son cemaat mahallinin güney cephesi üzerine altta iki adet sağır kemerli dikdörtgen pencere ile üstte alçı şebekeli yuvarlak kemerli üç adet pencere açılmıştır. Cephede harim giriş kapısının hemen batısına yuvarlak kemerli bir mihrabiye yerleştirilmiştir. Mahallin ortasında harime girişi sağlayan basık kemerli cümle kapısı yer almaktadır. Kapı tamamen kesme taş malzeme ile örülmüştür. Kapının basık kemerinin etrafı profilli silmelerle çevrelenmiştir. Kemerin üst kısmında kitabe yazımı için oluşturulmuş iki kartuş oluşturulmuş; fakat kartuşlar boş bırakılmıştır. Bu kartuşun üzerinde beyaz mermere yazılmış iki satırlık inşa kitabesi bulunmaktadır (Fot. 9).

Kitabe:

قد بني هذا الجامع الشريف الصدر العلي مصطفى پاشا لاجل والدته المرهومه غابده خاتون
في زمن سلطان محمد خان ابن السلطان ابراهيم خان لسنة احدي و تسعين و الف

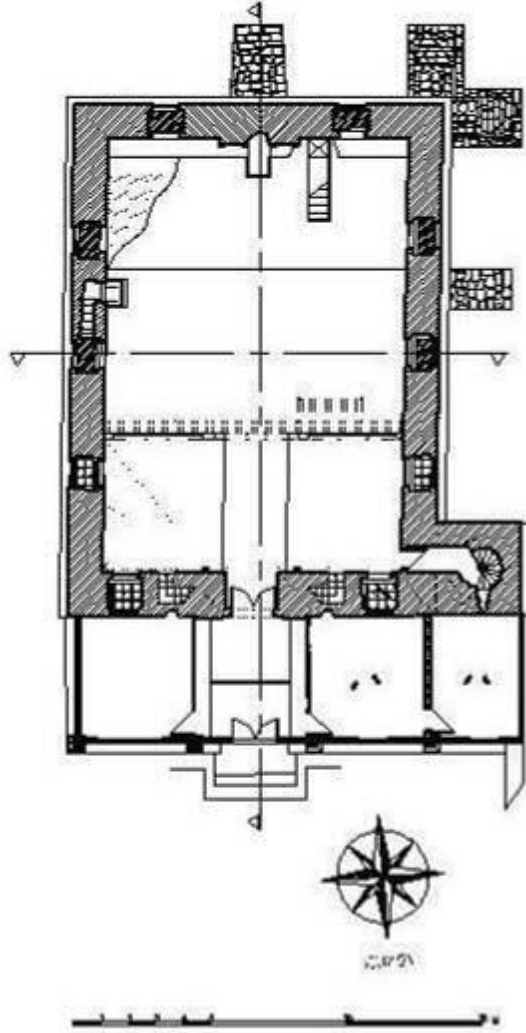
Transkripsyon:

Kad bena hâze'l-camia'ş-şerife es-sadru'l-âlî Mustafa Paşa/Li'ecl
Validete'hu el-Merhume Âbide Hatun

Fi zemani Sultan Mehmed Han İbni's-Sultan İbrahim Han/Li sene ihda
ve ti'sin ve elf

Anlamı:

Sultan İbrahim oğlu Sultan Mehmet han zamanında sadrazam Mustafa Paşa bu camiye annesi Abide Hatun adına H. 1091- M. 1680 tarihinde inşa etti.

Plan 2. Narince (Kara Mustafa Paşa Köyü) Abide Hanım Camisi (V.G.M.A.)

Caminin harimine basık kemerli kapıdan geçilerek girilmektedir⁸. Harim kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir plana sahiptir (Fot. 10). Harimin üzeri kuzey-güney doğrultuda atılmış ahşap kirişlerin köşelerde içe doğru çıkma yapan ahşap konsollara oturtulduğu, ahşap tavanla örtülmüştür. Ahşap kirişlerin yan yüzleri ile harime bakan yüzleri kalemşi şeklinde yapılmış yaprak ve saplarla birbirlerine bağlanan bitkisel bezemelerle tezyin edilmiştir. Bu bezemelerden sadece üst örtünün batısında yer alan batıdan doğuya doğru ilk giriş ile üçüncü giriş üzerindeki orijinaldir⁹. Diğerleri yakın zamanda aslına uygun olarak yenilenmiştir (Fot. 11). Harimi örten kirişlerin kuzey ve güney uçlarında konsollara oturdukları bölümlerde ahşap sarkıtlar bulunmaktadır. Sarkıtların uçları lalelerle sonlandırılmıştır. Ahşap konsolların aralarında merkezde altı kollu bir çiçekten çıkan sapların uçlarında çiçek motifinden oluşan kalem işi bezemeler tekrarlanmıştır. Harim, güney ve kuzey cephede altta iki, üstte üç adet; doğu ve batı cephelerde ise altta üç, üstte üç adet pencere ile aydınlatılmaktadır.

Harimin güney cephesinin tam ortasında içe doğru çıkıntı yapan alçı mihrap bulunmaktadır (Fot. 12). Mihrap nişinin etrafı yivlendirilmiş zarif silmelerle oluşturulmuş üç bordür ile çevrelenmiştir. Dıştaki dar bordür ile mihrap nişinin etrafını çevreleyen bordür üzerinde altı yapraklı çiçeklerin birbirini tekrarlamasından oluşan bezeme kompozisyonu bulunmaktadır. Ortadaki geniş bordür üzerine ince çizgilerle oluşturulmuş geometrik şekillerin içerisine yerleştirilen, merkezde yaprak sayıları değişen çiçek motifi ile etrafında yer alan altı yapraklı küçük çiçeklerden oluşan bitkisel bezemeler birbirini tekrar eden kartuşlar halinde yerleştirilmiştir. Mihrap nişi istiridye kabuğu formunda tasarlanmıştır. Caminin minberi orijinal değildir. Harimin doğu duvarında harime doğru çıkma yapan taş konsol üzerine yerleştirilmiş ahşap vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Kürsüye ortadaki pencere aralığından geçilerek çıkılmaktadır. Harimin kuzeyinde ahşap kadınlar mahfili bulunmaktadır. Kadınlar mahfili güneyde dört ahşap direk tarafından

⁸ Günümüzde kapı açıklığını örten çift kanatlı ahşap kapı orijinal değildir. Fakat 1983 yılında orijinal kapının cümle kapısı üzerinde bulunduğu ve üzerinde oyma tekniğiyle yapılmış geometrik bezemelerin bulunduğu öğrenilmektedir (Anonim, 1983: 319-322).

⁹ Hicabi Gülgen, 1996'da motiflerin karakterlerinden hareketle ana sahnı örten girişler ile bu girişlerin oturduğu konsolların orijinal olduklarını belirtmektedir (Gülgen, 1996: 55).

taşınmaktadır. Bu direklerin üzerleri şemse şeklinde oluşturulmuş kartuşlar içerisinde yer alan kıvrık dallardan oluşan kalem işi tarzında ve orijinal bezemelere bağlı kalınarak bitkisel bezemelerle bezenmiştir¹⁰ (Fot. 13). Mahfilin batısında mahfil yüzeyinden harime çıkıntı yapan müezzin mahfili bulunmaktadır. Mahfilin alt kısmının tavanı üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Bezemelerle mahfilin saçak kısımlarında karşılaşılmaktadır. Fakat bunlardan da sadece orijinalliğini koruyanlar mahfilin alt kirişinin batısında yer alan kısım ile harime bakan alt kirişi üzerindeki bitkisel bezemelerdir (Fot. 14).

Fot. 8. Narince Abide Hanım Camisi Kuzey ve Doğu Cepheler

¹⁰ 1946-47 yıllarında yapı hakkında araştırma yapan Yusuf Akyurt, yapının rölöve planını çıkartmış olmasına rağmen yapı üzerindeki bezemeler hakkında sadece “yağlı boya ve çiçeklerle süslenmiş kadınlar ve müezzin mahfili üç kubbeli son cemaat yeri vardır” şeklinde çok özet bir bilgi vermektedir (Akyurt, 1947: 16. Oktay Aslanapa 1985 tarihinde ağaç direkler ve tavan kirişleri üzerindeki kalem işi bezemelerin orijinal olduğunu belirtmektedir (Aslanapa, 1986: 361).

Fot. 9. Narince Abide Hanım Camisi İnşa Kitabesi

Fot. 10. Narince Abide Hanım Camisi Harim

Fot. 11. Narince Abide Hanım Camisi Ahşap Tavan

Fot. 12. Narince Abide Hanım Camisi Mihrabı

Fot. 13. Narince Abide Hanım Camisi Kadınlar Mahfili

Fot. 14. Müzezin Mahfili Altında Yer Alan Orjinal Bezemeler

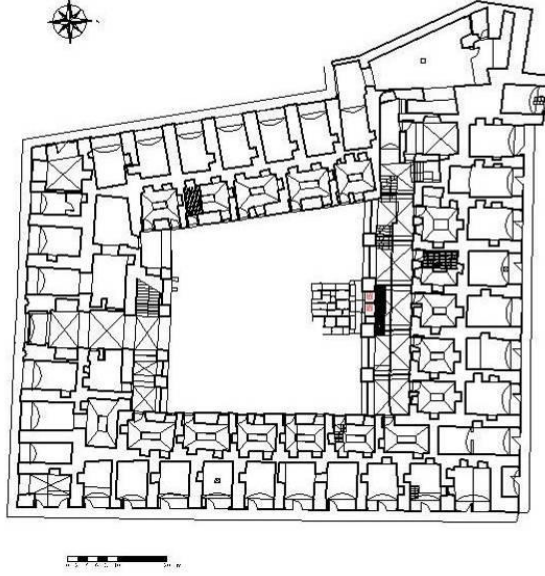
4. Taşhan

Yapı; Merzifon Gazi Mahbub Mahallesi'nde bulunmaktadır¹¹ (Plan. 3-4-Fot. 15). Han, batıda cami ve güneyde bedesten ile çevrelenmiştir. Han üzerinde inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Kara Mustafa Paşa'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan vakfiyesinde, Merzifon'daki vakıflardan bahsedilirken handan da bahsedilmektedir¹². Hanın, H.1082-M.1671 tarihinden önce inşa edilmiş olduğu Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yer alan hüccet kaydıyla sabittir (V.G.M.A., Defter No:641-01). Yapıda inşa malzemesi olarak tuğla ve kesme taş dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Dış cephelerde üst kat seviyesine kadar ağırlıklı olarak kesme taş, üst kat seviyesinden sonra üç sıra tuğla bir sıra kesme taş kullanımı söz konusudur.

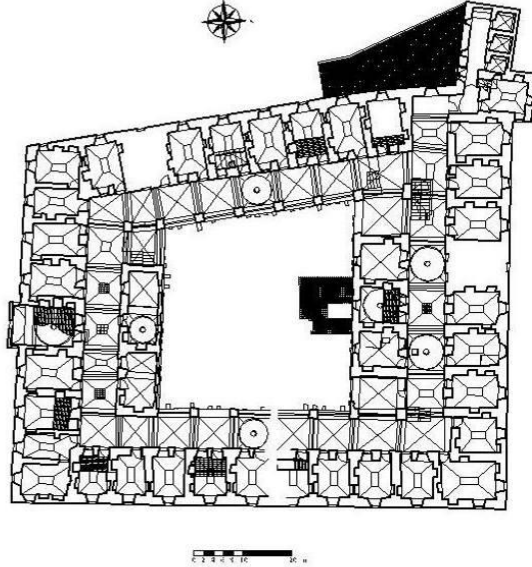
Taş han kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen planlı, tek avlu etrafında sıralanmış hücrelerden oluşan bir plan şemasına sahiptir.

¹¹ Taşhan hakkında yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Akyurt, 1947: 19; Anonim, 1983: 323-325; Aslanapa, 1986: 361; Yeşil, 2001: 336-338; Çerkez, 2001: 415-448.

¹² "...ve yine suku mezburda vâki üç tarafı tarikiâm ve bir tarafı Veli Efendi odaları ile mahdud fevkani ve tahtani altmış iki bab oda ve dört bab dekâkini müştemil hanı ve bu daire haricinde otuz beş bab dekâkin ve bir tahmiş dekâkini ve yine üç tarafı tarikiâm ve bir tarafı eski hamama münthehi iki ekmecki furununu..." V.G.M.A., Defter No: 641-01, Sayfa. 120, Sıra 1.

Plan 3. Taşhan Zemin kat Planı (V.G.M.A.)

Plan 4. Taşhan Üst Kat Planı (V.G.M.A.)

Hanın dış cepheleri altta dışa açılan sivri kemerli dükkân sıraları ile çevrilmiştir. Doğu cephede 10, batı cephede 7, güney cephede 8, kuzey cephede 9 adet dükkân yer almaktadır. Güneydoğu ve güneybatıda yer alan köşe dükkânlarının birleştikleri her iki cephe üzerinde açıklıkları bulunmaktadır. Hanın cepheleri boyunca yerleştirilmiş dükkânlardan güneydoğu köşe ve güneybatı köşede yer alan dükkânların üzeri çapraz tonozlarla örtülmüş diğer dükkânların üzerleri ise beşik tonozlarla kapatılmıştır. Cephelerin üst kısımlarında, içerideki hücreleri aydınlatan düz lentolu dikdörtgen formu pencereler bulunmaktadır. Hanın güney cephesinin ortasında cumbalı giriş kapısı bulunmaktadır. Burada bulunan basık kemerli kapıdan geçildikten sonra üzeri çapraz tonozla örtülmüş bir dehlize girilmektedir. Dehliz avluya doğru uzanan üç ana mekândan oluşmaktadır. Dehlizin her iki tarafında dükkânlar bulunmaktadır. Dehlizin avluya bakan tarafının batısında, güney cephenin ikinci katına çıkışı sağlayan merdiven ile doğuda çapraz tonozlarla kapatılmış iki adet revak yer alır. Avlunun etrafı dükkân sıraları ile çevrelenmiştir. Avlunun doğu, batı ve güney cepheleri ikişer katlı olarak tasarlanırken, kuzey cephe farklı olarak üç katlı bir planlamaya sahiptir.

Avlunun güneyinde yer alan bölüm genel olarak kesme taş malzeme ile inşa edilmiş iken, üst katın güney batısında yer alan ve batı cephe ile birleşen galerinin sivri kemeri tuğla malzeme ile örülmüştür. Güney bölümde ortada yer alan giriş dehlizinin doğu ve batısında ikişer adet revaklı bölüm bulunmaktadır. Bu revaklardan batıdakilerin açıklıkları daha geniş tutulmuşken doğudakiler daha dar tutulmuşlardır. Bu revaklardan giriş dehlizinin batısında yer alan kısım kesme taşlarla örülü perde duvarla kapatılmıştır. Güney bölümünün üst katı hafif sivri kemerlerle beş bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerden batıda yer alan ve batı cephe ile birleşen bölümün avluya bakan yüzü açık tutulmuştur. Diğer bölümlerin avluya bakan yüzleri kesme taş örgülü perde duvarlarla kapatılmıştır. Bu duvarların üzerine dikdörtgen formu birer adet pencere yerleştirilmiştir. Cephede birinci kattan ikinci kata geçişte yer alan konsol çıkıntıları dikkat çekmektedir. Güney cephede giriş eyvanının batısında yer alan merdivenle üst kata çıkılmaktadır. Üst kat, art arda yerleştirilmiş üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Avluya

bakan tarafta odalar, ortada geçiş mekânı ve güneyde yine odalar sıralanmaktadır. Avluya bakan cephe üzerinde dört adet oda bulunmaktadır. Bu odalardan ortada yer alan odanın üzeri kubbe diğer odaların üzerleri ise çapraz tonozlarla örtülüdür. Geçiş koridorunun güneyinde yedi adet oda yer almaktadır. Ortada yer alan kubbeli ve dış cepheden çıkma yapan cumbalı odanın doğu ve batısında üçer oda yer almaktadır. Güneydoğu ve güneybatıda yer alan odalar iç içe oluşturulmuş iki oda şeklinde tasarlanmıştır. Ortada yer alan cumbalı odanın üzeri kubbe diğer odaların üzerleri ise aynalı tonozlarla kapatılmıştır. Odaların hepsinde ocak ve nişler yer almaktadır. Hanın doğu cephesinin alt bölümünde odalar bulunmaktadır. Bu bölümün alt katında altı adet dükkân yer almaktadır. Bu dükkânlar avluya basık kemerli kapılar ve dikdörtgen formlu pencerelerle açılmaktadır. Odaların üzeri aynalı tonozlarla kapatılmıştır. Odalarda birer adet ocak bulunmaktadır. Bölümün alt katı tamamen kesme taş malzeme ile örülmüşken, üst katta kemer hizası boyunca ve kemerlerde tuğla malzeme kullanılmıştır. Saçak kısmında ise yeniden kesme taş malzemeye geçilmiştir. Üst kat tuğladan örülmüş sivri kemerlerle oluşturulan beş revakla avluya açılmaktadır. Bu bölümde revakların arkasında on adet oda yer almaktadır. Odalar aynalı tonozlarla kapatılmıştır. Ayrıca odalarda ocak ve nişler bulunmaktadır. Odalar şevli pencerelerle aydınlatılmaktadır. Batı bölüm doğudaki bölümün bir tekrarı niteliğindedir. Fakat burada alt katta beş dükkan odası yer almaktadır. Batı bölümünde üst kat revakları dışa açılır şekilde tasarlanmıştır. Revak gözlerini oluşturan sivri kemerler tuğla malzeme ile örülmüştür. Revaklar arkasında yer alan sekiz adet odaya basık kemerli kapılarla girilmektedir. Bu odaların hepsinde ocak ve nişler bulunmaktadır. Odalar şevli pencerelerle aydınlatılmaktadır. Kuzey bölümün alt katında dört adet avluya açılan revak bulunmaktadır. Revakların arkasında avlu zemininden aşağıda bulunan ahır kısmı yer almaktadır. Ahır kısmına hafif basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Ahır kısmı doğu batı doğrultuda uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Sekiz adet kalın ayak üzerine atılan tuğla örgülü sivri kemerlerle ahır, iki sahına bölünmüştür. Ahır kısmının üzerinde genel olarak tuğla örgülü çapraz tonoz örtü elemanı olarak kullanılmıştır. Ahırın aydınlatılması güney duvarı üzerine açılan dört adet şevli pencere ile sağlanmaktadır. Ahırın üst kısmında çıkma yapan konsollarla oluşturulmuş ve üst kattaki odaların önündeki koridorun geçiş

güzergâhını sağlayan bir balkon yer almaktadır. Ahır kısmından bu geçiş koridoruna dokuz basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Koridorun kuzey cephesi üzerinde sıralanan odalara basık kemerli kapılarla girilmektedir. Odalarda ocak ve nişler bulunmaktadır.

Bu katın batısında sivri beşik tonozlu bir koridor bulunmaktadır. Bu koridorun kuzey duvarında basık kemerli yan yana iki kapı yer alır. Koridorun batısında yer alan merdivenle üst kata çıkılmaktadır. Üst kat güney bölümün bir bakıma tekrarı niteliğindedir. Bu cephede avluya bakan ve koridorun güneydoğusunda yer alan köşe oda mescit olarak tasarlanmıştır. Oda da taş bir mihrap bulunmaktadır. Bu yönde ortada yer alan odanın üzeri kubbe yanlarda yer alan odaların üzerleri ise çapraz tonozlarla kapatılmıştır. Koridorun kuzeyinde yer alan sekiz adet odanın üzerleri aynalı tonozlarla örtülmüştür. Odalarda ocak ve nişler bulunmaktadır. Hanın avlusunun kuzeyinde iki adet tamamen kesme taştan inşa edilmiş yay kemerli çeşme bulunmaktadır.

Fot. 15. Merzifon Taşhan (V.G.M.A.)

5. Bedesten

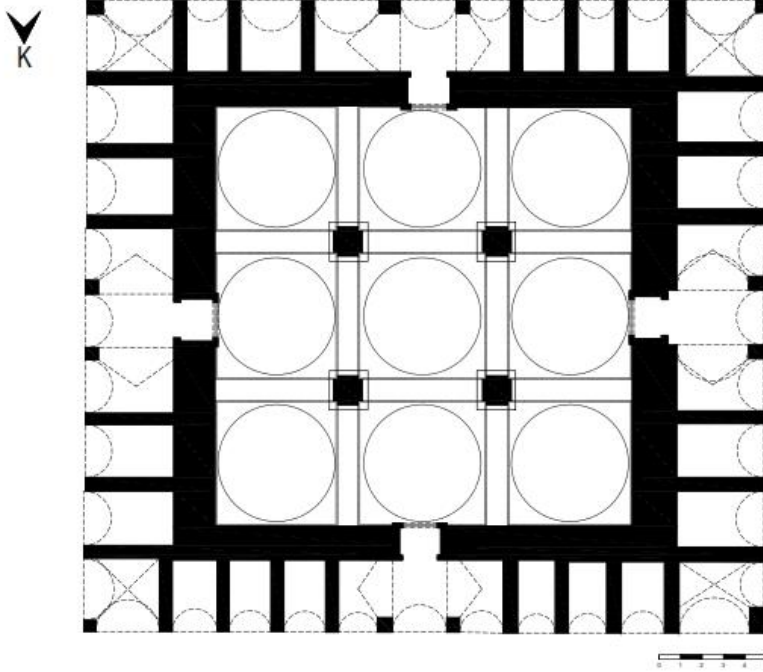
Yapı, manzumeyi oluşturan yapılardan caminin doğusunda, Taşhan'ın güneyinde bulunmaktadır (Plan. 4-Fot. 17). Bedesten üzerinde inşa kitabesi bulunmamaktadır. Bazı yayınlarda yapı hakkında kesin bir tarih vermekten

kaçınılmışken (Cezar, 1985: 253-254; Anonim, 1983: 322-323), bazı yayınlarda ise manzumenin diğer bir yapısı olan cami üzerindeki kitabede geçen H.1077-M. 1666-67 tarihinde bedestenin de inşa edilmiş olacağı üzerinde durulmaktadır¹³. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan H. 1075-M.1664 tarihli bir belgede geçen bilgilerden hareketle bedestenin bu tarihte inşa edildiği anlaşılmaktadır (V.G.M.A., Defter No:641-01). Bedesten Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1971-72 tarihlerinde onarılmıştır (Cezar, 1985: 254).

Kare planlı bedestenin cephe duvarlarında ve kubbe kasnaklarında bir sıra taş üç sıra tuğla, bedestenin etrafını çevreleyen dükkânların kemer üzengi taşlarına kadar kesme taş kemer ve kemer köşeliklerinde tuğla, bedestenin iç kısmına girişi sağlayan kapılarda kesme taş, kapı eyvanının oluşturan kemerde tuğla malzemeye yer verilmiştir.

Bedesteni dışarıda 32 adet dükkân çevrelemektedir. Dükkânların üzerleri beşik tonozlarla örtülmüşken, bedestenin köşelerinde yer alan dükkânlarda ve giriş kapılarının sağında ve solunda yer alan dükkânların üst örtülerinde çapraz tonozlar kullanılmıştır. Yapıyı dört yönden kuşatan dükkânların üzeri günümüzde kiremit örgülü çatı ile kapatılmıştır. Yapının ana beden duvarları dükkân seviyelerinden yüksek tutulmuştur. Her cephede bedestenin içine girişi sağlayan birer adet eyvanımsı beşik tonozlu kapı bulunmaktadır. Bu kapılar sağında ve solunda bulunan dükkân sıralarından yüksek tutularak cepheden dükkânlara geçişte belli bir kademelenme oluşturulmuştur. Giriş kapılarının sağında ve solunda yer alan dükkânların kapıya bitişik olan cepheleri yuvarlak bir kemerle boşaltılmıştır. Giriş eyvanlarında yer alan renkli taş almaşıklı basık kemerli kapı açıklıklarından geçilerek bedestenin içerisine girilmektedir.

¹³ Bunlar için bakınız: Tuncel, 1980:98; Tuncel, “2001: 384; Çerkez, 2005: 157.

Plan 4. Merzifon Bedesteni (V.G.M.A.)

Bedestenin içerisi merkezde yer alan dört yığma ayak üzerine kuzey-güney ve doğu-batı yönde atılan sivri kemerlerle dokuz birime bölünmüştür. Her birimin üzeri pandantiflerle geçilen birer kubbe ile kapatılmıştır. Üst örtüde toplam dokuz adet kubbe kullanılmıştır. Günümüzde kubbelerin iç kısımları sıva ile kapatılmış ve üzerleri beyaz badana ile boyanmıştır. Orijinalinde kubbeler tamamen tuğla malzeme kullanılarak rlmşlerdir (Tuncel, 2001: 385). Üst örtüyü taşıyan kesme taş örgülü sivri kemerlerin oturduğu yığma ayakların kaide kısımları kademelendirilmiştir. Meknın beden duvarlarının alt seviyelerinde iki sıra tuğla bir sıra taş malzeme kullanılmıştır. Meknın giriş kapılarının olduğu kısımlar tamamen kesme taş malzeme ile rlmştir.

İ mekânda beden duvarlarının üst kısımlarına açılan şevli dokuz adet pencere ile mekân aydınlatılmaktadır. Günümüzde i mekânın batı duvarının

güney kısmı ile güney duvarının batı kısmını dolanan ahşap bir galeri yapılmıştır.

Fot. 17. Merzifon Bedesteni ve Etrafını Çevreleyen Dükkânlar (V.G.M.A.)

6. Paşa Hamamı

Hamam; Merzifon ilçe merkezinde Hoca Süleyman Mahallesi'nde bulunmaktadır (Fot. 18). Tek hamam olarak inşa edilen yapı günümüzde işlevini sürdürmektedir. Hamam batı giriş kapısı üzerinde yer alan inşa kitabesine göre H. 1092/ M. 1681 tarihinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Hamamın beden duvarları kesme taş, kubbe kasnakları ile kubbelerde tuğla ve taş dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Hamam “L” şeklinde tasarlanmış bir şemaya sahiptir. “L”nin uzun kolu doğu-batı doğrultuda uzanmakta olup, burada aralık, soğukluk, sıcaklık, su deposu ve külhan kısımları bulunur. “L” nin kısa kolunu kuzeyde yer alan soyunmalık oluşturur (Plan 5).

Hamam; doğudan batıya doğru eğimli bir arazi üzerine yerleştirilmiştir. Hamamın güney cephesi eğime yaslandırılmış vaziyettedir. Hamamın cepheleri oldukça sade tutulmuştur. Saçak kısmında yer alan taş çörtlenler dikkat çekmektedir. Hamamın güney cephesi ile doğu cephesinin birleştiği köşe pahlandırılmıştır. Hamamın soyunmalığının doğu cephesi üzerinde yuvarlak kemerler içerisine yerleştirilmiş dikdörtgen formlu iki adet pencere yer alır. Soyunmalığın batı cephesi ile doğu cephesinin birleştiği nokta pahlandırılmıştır. Hamamın soyunmalığının önüne bir ahşap sundurma yerleştirilmiştir. Burada yer alan soyunmalığa giriş kapısının söve ve kemeri mermerden inşa edilmiştir. Kemer, renkli taşlarla örülmüştür. Kemerin hemen üzerinde yer alan kitabelik boş bırakılmıştır. Yapının inşa kitabesi bu kitabeliğin üzerine yerleştirilmiş vaziyettedir. Kitabe; beyaz mermer üzerine, kabartma tekniğinde, iki satır halinde celi sülüs hatla Arapça yazılmıştır (Fot. 19).

Kitabe Metni:

Kitabe:

وقع هذا البناء في زمن سلطان محمد خان بن السلطان ابراهيم خان

عن يد الصدر العلي مصطفى پاشا المرزيفونى لسنة اسنين و تسعين و الف منه الهجرة النبويه

Transkrispyon:

Vakka-î inşa-i haze'l-bina fî zemeni Sultan Mehmed Han bin Sultan İbrahim Han

An-yed el sadr-el-â'li Mustafa Paşa el-Merzifonî li seneti isneyn ve tis'in ve elf minel-hicreti'n-nebeviyye

Anlamı:

Bu binanın inşası Sultan İbrahim han oğlu Sultan Mehmed han zamanında yüce sadrazam Merzifonlu Mustafa Paşa eliyle hicret-i nebeviyyenin bin doksan iki senesinde vaki oldu.

Hamamın soyunmalık kısmı 11,20 x 11,05 m. ölçülerinde olup, üzeri tromplarla geçilen kubbe ile kapatılmıştır. Soyunmalık, kubbe merkezinde

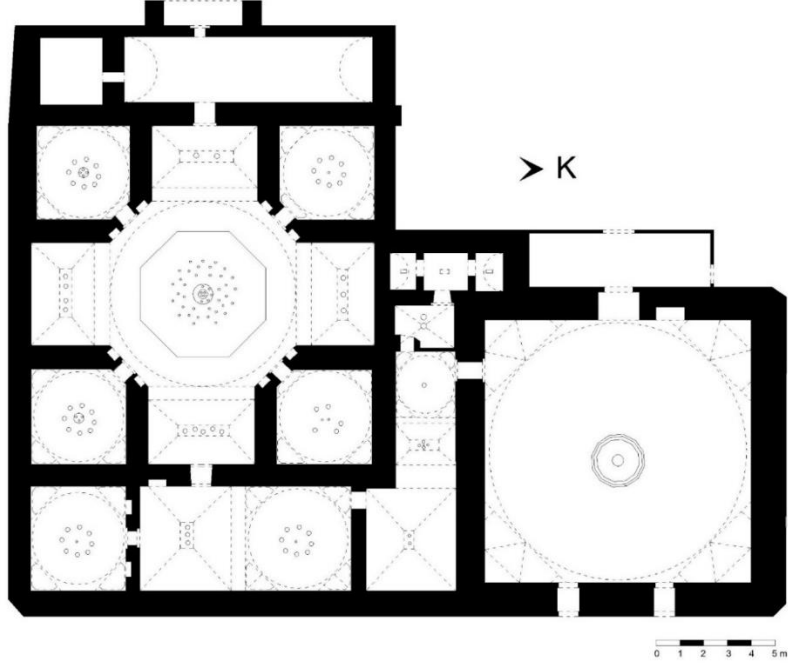
yer alan aydınlık feneri ve doğu cephesi üzerinde yer alan iki adet dikdörtgen pencere ile aydınlatılmaktadır. Soyunmalığın etrafı ahşap soyunma kabinleri ile çevrelenmiştir. Zeminin merkezinde onaltıgen formlu fiskiyeli mermer havuz bulunur. Soyunmalığın güney duvarı üzerinde yer alan yuvarlak kemerli kapı ile aralık bölümüne geçilmektedir.

Aralık mekânı 12 x 2,52 m. ölçülerinde olup, doğu-batı doğrultuda dikdörtgen planlıdır. Aralığın giriş kısmının üstü tromplarla geçilen kubbe, diğer kısımların üstü çapraz tonozlarla örtülmüştür. Mekân örtü üzerine açılan yuvarlak formlu ışık gözleri ile aydınlatılmaktadır. Aralığın batısında helâ bulunur. Helanın üzeri tonozla kapatılmış ve mekan tonoz üzerine açılan dikdörtgen formlu ışık gözleri aydınlatılmaktadır. Aralığın doğu kanadının güneyinde yer alan yuvarlak kemerli kapı ile soğukluğa girilmektedir.

Soğukluk 13,23 x 4,40 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen planlıdır. Doğu-batı doğrultuda atılan iki sivri kemerle mekan üç bölüme ayrılmıştır. Güneydeki kısım tıraşlık olarak kullanılmaktadır. Ortadaki bölümün üzeri aynalı tonoz, yan kısımların üzerleri tromplarla geçilen kubbe ile kapatılmıştır. Soğukluk örtü üzerine açılan yuvarlak formlu ışık gözleri ile aydınlatılmaktadır. Soğukluğun güneyinde yer alan tıraşlığa yuvarlak kemerli kapı ile geçilmektedir. Soğukluğun batısında yer alan yuvarlak kemerli kapı ile sıcaklığa girilmektedir.

Sıcaklık 14,24 x 14,42 m. ölçülerinde dört eyvanlı dört köşe halvetli bir plana sahiptir. Sıcaklığın merkezi pandantiflerle geçilen kubbe ile kapatılmıştır. Sıcaklık kubbe üzerine açılan yuvarlak formlu ışık gözleri ile aydınlatılmaktadır. Sıcaklığın merkezinde sekizgen formlu mermer kaplamalı göbek taşı bulunur. Sıcaklığı çevreleyen eyvanların üzerleri aynalı tonozlarla kapatılmıştır. Eyvanlar tonozlar üzerine açılan yuvarlak formlu ışık gözleri ile aydınlatılmaktadır. Eyvanların etrafı üç yönden sekilerle çevrelenmiştir. Sekilere gömülü vaziyette mermer kurnalar yerleştirilmiştir. Sıcaklığın dört köşe noktasında halvet hücreleri yer alır. Halvetlere basık kemerli kapılardan geçilerek girilmektedir. Halvet kapıları yukarıya doğru daralan kademeli kemerler içerisine alınmıştır. Halvetlerin üzeri tromplarla geçilen kubbelerle kapatılmıştır. Hücreler kubbe üzerlerine açılan yuvarlak formlu ışık gözleri

ile aydınlatılmaktadırlar. Hücresi üç yönden çevreleyen sekilerin üzerine mermer kurnalar yerleştirilmiştir. Sıcaklığın batı eyvanının batı duvarı üzerinde yer alan dikdörtgen formlu pencere su deposuna açılmaktadır.

Plan 5. Merzifon Kara Mustafa Paşa Hamamı (Paşa Hamamı)

Su deposu 10,41 x 2,75 ölçülerinde, kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen planlıdır. Deponun üzeri beşik tonozla kapatılmıştır. Hamamın külhanına giriş kuzey cepheden sağlanmaktadır. Külhanın üzeri ahşap çatı ile örtülmüştür.

Fot. 18. Paşa Hamamı

Fot. 19. İnşa Kitabesi

Değerlendirme ve Sonuç

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, memleketi olan Merzifon'da birçok yapı inşa ettirerek bölgedeki yapı yaptıran önemli baniler arasında yer almaktadır. Merzifon sadece Paşa'nın memleketi olmakla değil aynı zamanda Osmanlı döneminde Anadolu yol ağı içerisinde önemli bir menzil olması nedeniyle de bir çok Osmanlı bürokratinin yapı yaptırdığı bir yerleşim yeridir. XV. yüzyıl boyunca bölgede başta Çelebi Mehmet ve II. Mehmet olmak üzere Osmanlı sultanlarının da alt yapıyı geliştirici faaliyetlerde buldukları bilinmektedir.

Anadolu orta kol ile Anadolu sol kolun birleştiği noktada yer alan Merzifon, bu yolu kullanan tüccar ve seyyahlar için başkent İstanbul'un habercisi niteliğindedir. XIX. yüzyılda Paşa Camisi'nin şadırvanı kubbesinde Zileli Emin Usta tarafından sergilenen Osmanlı panoraması, doğudan İstanbul'a gelen yolcular için adeta Osmanlı dünyasını tanıtan bir tanıtım broşürü gibi hazırlanmıştır. Bu durum bölgenin İstanbul'a açılan kapı olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Kara Mustafa Paşa, bölgede girişmiş olduğu imar faaliyetleri ile bölgenin gelişimine de katkı sağlamıştır. Şehrin ihtiyaçları doğrultusunda girişilen bu imar faaliyetleri, sadece hayırseverlik maksatlı değil, aynı zamanda şehirdeki ticari altyapının geliştirilmesi ve vakfın bu potansiyelden yararlanmasına yönelik bir faaliyettir. Yukarıda tanımlanan yapılar dikkate alındıklarında sosyal işlevli yapılardan ziyade ticari yapıların çoğunlukta olmaları bu durumu kanıtlar niteliktedir. Paşa, vakıf tarafından inşa edilecek olan yapıların yer seçiminde de özenle davranmış gözükmektedir. İki Osmanlı sultanının yaptırmış olduğu yapıların merkezine yerleştirilmiş olan cami, bedesten ve han sonraki dönemlerde Merzifon şehrinin ana fiziki yapısının belirleyicileri olacaktır. Cami ve ticari yapıların inşa edildikleri alanda iki adet hamam olması, Paşa Hamamı'nın farklı bir alanda inşa edilmesini beraberinde getirmiştir.

Paşa'nın yaptırmış olduğu bedesten ve handa dış cephe boyunca dükkân sıralarına yer verilmiş olması da bölgenin ticari alt yapısının oldukça güçlü olduğunu bir göstergesidir. 1648 tarihinde bölgeye gelen Evliya Çelebi, şehirden bahsederken özellikle kentin Kırım ile olan ticari bağlantıları üzerinde durmuş ve şehirde boyacı dükkânlarının sayısının oldukça fazla olduklarını ifade etmiştir (Evliya Çelebi, 1999, 207). Yine Çelebi Mehmet Hamamı ve Çifte Hamam'da keçe imalatı yapıldığından bahseden Evliya Çelebi, şehirdeki debbağhanelerde sarı sahtiyan üretildiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi, 1999, 207).

Paşa tarafından bölgede inşa edilmiş olan cami, han, bedesten ve hamam Osmanlı mimarisinin önemli örnekleri arasında yer almaktadır. Merzifon merkezde manzumenin de ana yapısı konumunda olan cami planı itibarıyla

Osmanlı cami mimarisinde sıkça kullanılan tek mekânlı girişinde üç ya da beş bölümlü son cemaat mahalli bulunan plan tipinin geliştirilmiş bir örneğidir. Burada harim kısmının kuzeye doğru genişletilmiş olması İznik Yeşil Cami’de görülen planın bir tekrarı niteliğindedir. Gerek İstanbul ve gerekse Kayseri İncesu’da yaptırmış olduğu külliyelerindeki camiler tek mekânlı bir kurguya sahip iken burada kuzeye doğru harimin genişletilmiş olması cemaatin yoğunluğu ile alakalı olmalıdır. Narince’de annesi adına yaptırmış olduğu camide ise ahşap kirişli ve ahşap tavanlı bir plan düzenlemesi tercih edilmiştir. Özellikle XVII. yüzyıl sonrasında sıkça inşa edilmeye başlanan ahşap tavanlı cami geleneğinin en güzel örnekleri arasında yer alan bu cami, nakışları ve alçı mihrabıyla döneminin en anıtsal eserleri arasında yer almaktadır.

Paşa; imparatorluk toprakları içerisinde başta İstanbul, Halep ve İzmir olmak üzere çok sayıda şehir içi hanı inşa ettirmiştir (Topçu, 2015: 232-235). Bu hanlar içerisinde boyutsal olarak en büyüğünü teşkil eden Merzifon Paşa hanı tek avlulu kurgusu ve dış cepheleri boyunca yerleştirilmiş dükkân sıraları ile dikkat çekmektedir. Hanın doğu, batı ve güney cepheleri ikişer katlı olarak tasarlanırken, kuzey cephe altta bir ahır kısmı eklenmesi sonucu üç katlı bir planlamaya sahiptir. Han genel şeması itibariyle Osmanlı şehir içi hanlarının bir devamı niteliğindedir. Hanın karşısında yer alan bedesten ise boyut olarak hanın gölgesinde kalmaktadır. Kapalı mekânı ve dış cephe boyunca yerleştirilmiş dükkânları ile tipik bir Osmanlı bedesten planının tekrarı olan yapı, han ile birlikte Merzifon ticaretinin ana eksenini oluşturmaktadır. Tek hamam olarak inşa edilmiş olan hamam planı itibariyle Türk hamam mimarisinde sıkça tekrarlanan dört eyvanlı ve dört halvetli plan şemasının bir tekrarıdır.

Bölgede Paşa tarafından inşa edilmiş yapılardan cami ve hamam üzerinde inşa kitabeleri ile karşılaşırken diğer yapılarda kitabe bulunmamaktadır. Beyaz mermer üzerine Arapça olarak yazılmış olan kitabelerden Merzifon Paşa Camisi ile Paşa Hamamı kitabelerinde “Merzifoni” ibaresi yer alırken Narince Köyü’nde annesi adına yaptırmış olduğu camide bu ifadeyi kullanmamış olması dikkat çekmektedir. Paşa’nın kitabelerde Merzifonlu olduğuna dair atıf yapmış olması, elbette ki bölgeye

gelen yabancılara kendi memleketinin Merzifon olduğu ve memleketine yapmış olduğu hayır hasenatla anılmak istediğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akyurt, Y. (1947). *Türk Asar_i Atikasi Binalerine Âid Tarihi Mecmua (Yalnız Osmanlılar Devri Merzifon, Samsun, Sinop)*, Kısım III, Cild IX, Ankara.

Hüsameddin, A. (1327-1330). *Amasya Tarihi*, C.I, İstanbul.

Anonim (1983). “Bedesten”, Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.I, Ankara, s. 322-323.

Anonim (1983). “Narince Köyü Abide Hanım Camii”, Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.I, Ankara, s. 319-322.

Anonim (1983). “Taş Han”, Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.I, Ankara, s. 323-325.

Galland, A. (1973). İstanbul’a Ait Günlük Anılar 1672-1673, Şerhlerle yayınlayan: Charles Scheter, C. II (1673), Çev: Nahid Sırrı Örik, Ankara.

Arık, R. (1988). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara.

Aslanapa, O. (1986). *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul.

Cezar, M. (1985). *Tipik yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul.

Çerkez, M. (2005). *Merzifon’da Türk Devri Mimari Eserleri*, Doktora Tezi , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çerkez, M. (2001). “Merzifon Taş Han”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu bildirileri*, 415-448

Çoban, A. (2005). *Hadikatü'l Vüzera Adlı Eserin Tenkitli Transkripsiyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Çelebi, E. (1999). Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, 2. Kitap, İstanbul.

Gabriel, A. (1934). Monuments Turcs D'anatolie, Paris.

Gülgen, H. (1996) *Merzifon Kara Mustafa Paşa Câmii ve Hamamı İle Nârince Âbide Hâtun Câmii*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Süreyya, M. (1996) Sicill-i Osmanî, C.4, İstanbul.

Raşid (1282). Tarih, C.I, İstanbul.

Semerci, A. (2001) “*Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Memleketi, Yetişme Şekli, Yükselmesi*”, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, Ankara.

Tanman, B. (1993) “Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanının Kubbesinde Zileli Emin'in Yarattığı “Osmanlı Dünyası” ve Bu Dünyaya Yansıyan Kişiliği”, Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan, Ankara, s.491-522.

Topçu, S. M. (2015), Gücün Mimariye Yansıması: Köprülüler, Ankara.

Tuncel, M. (1980). *Osmanlı Mimarisinde Bedestenler*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Tuncel, M. (2001). Merzifon Bedesteni, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu bildirileri*, Ankara, 384.

V.G.M.A., Defter No:641-119. Sayfa, Sıra 16.

V.G.M.A., Defter No:641-01,Sayfa. 120, Sıra 1.

V.G.M.A., Defter No:641-01,Sayfa. 120, Sıra 17.

V.G.M.A., Defter No:641-01,Sıra:20.

Yeşil, A. (2001). Merzifon Kara Mustafa Paşa Külliyesi, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu bildirileri*, 335-338.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN SİYASİ VE EKONOMİK BOYUTLARI VE KAMU DİPLOMASİSİ

**Political and Economic Dimensions of Turkey-Azerbaijan Relations
and Public Diplomacy**

Araştırma Makalesi • Research Article

Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN

Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi
İstanbul/TÜRKİYE
saynurb@marmara.edu.tr

0000-0001-9339-7649

Geliş Tarihi/Received: 02.04.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 22.05.2022

Atıf/Citation

Saynur Derman, G. (2022). Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi ve Ekonomik Boyutları ve Kamu Diplomasisi. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 123-140.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Azerbaycan'ın 9 Kasım 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye en önemli ve kültürel olarak en yakın ülke oldu. Türkiye genç cumhuriyeti tanıyan ilk devletti. Ankara'da o dönem Adriyatik Denizi'nden Çin Seddi'ne uzanan bir Türk dünyasından söz ediliyordu. Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı Ayaz Mutəllibov'un temkinli hareket etmesi nedeniyle 1992 yılına kadar karşılıklı ilişkiler yavaş gelişti. Türkiye'nin bu aşamadaki öncelikleri, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak, Bakü'de Türkiye ile işbirliğine dayalı bir hükümetin tesis edilmesi, Güney Kafkasya'da Rus hâkimiyetini engellemek, Dağlık Karabağ'da Azerbaycan egemenliğini sürdürmek ve Azerbaycan petrol anlaşmasında pay sahibi olmaktı. Elçibey dönemi ve sonrasında gelişen bir millet iki devlet anlayışı çerçevesinde günümüzde dostluk, kardeşlik çerçevesinde iki ülke ilişkileri günden güne gelişmektedir. Bu çalışmada Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin kamu diplomasisi çerçevesinde siyasi ve ekonomik boyutları incelenmiştir. Öncelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Türkiye ile Azerbaycan arasındaki siyasi ilişkilerin gelişimi ele alınmıştır. Makale kapsamında Türkiye ve Azerbaycan ekonomileri ve enerji sektörleri Dağlık Karabağ sorunu ve Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerindeki normalleşme sürecinin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine etkileri incelenmiştir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkiler karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Dağlık Karabağ, Enerji, Ekonomi, Kamu Diplomasisi

Abstract

After Azerbaijan declared its independence on November 9, 1991, Turkey became the most important and culturally closest country. Turkey was the first state to recognize the young republic. In Ankara at that time, there was talk of a Turkish world stretching from the Adriatic Sea to the Great Wall of China. Mutual relations developed slowly until 1992, due to the cautious action of Azerbaijan's first President Ayaz Mutəllibov. Turkey's priorities at this stage were to recognize the independence of Azerbaijan, to establish a

government based on cooperation with Turkey in Baku, to prevent Russian domination in the South Caucasus, to maintain Azerbaijani sovereignty in Nagorno-Karabakh and to have a stake in the Azerbaijan oil agreement. The relations between the two countries are developing day by day within the framework of friendship and brotherhood, within the framework of the understanding of one nation, two states that developed during and after the Elçibey period. In this study, political and economic dimensions of Turkey-Azerbaijan relations within the framework of public diplomacy have been examined. First of all, the development of political relations between Turkey and Azerbaijan after the independence of Azerbaijan was discussed. Within the scope of the article, the Turkish and Azerbaijani economies and energy sectors, the Nagorno-Karabakh conflict and the effects of the normalization process in Turkey's relations with Armenia on Turkey-Azerbaijan relations were examined. The economic relations between Turkey and Azerbaijan were analyzed comparatively.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, Energy, Economy, Public Diplomacy

Giriş

Türkiye, kurulduğu günden bu yana gönülden etnik ve dilsel temelli bağları olduğu Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halkından “komünizmin ülke içinde yayılmasının önlenmesi” amacıyla uzaklaşmak mecburiyetinde kalmış ve Turancı hareketler de bu maksatla desteklenmemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk dünyası ve eski SSCB'de yaşayan Türk halkları ile yeniden bir bağ tesis edilmiş ve siyasi, kültürel, ekonomik, liberal piyasa ekonomilerine yönelen bu ülkelerle ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Türkiye, Kırım'ın yetiştirdiği ve Türk Dünyasının tümünü kapsayan fikir ve uygulamalara sahip aydın büyük alim İsmail Gaspıralı'nın “*Dilde, Fikirde ve İşte Birlik*” şiarından yola çıkarak Türk dünyası ile ilişkilerde rol model olarak önemli mesafe kaydetti. Türkiye, liberal ekonomik düzeni, laik ve demokratik cumhuriyet rejimi ile bölge ülkelerine model, hatta lider olarak sunuldu. “*Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası*” söylemi, ortak etnik

kökene ve ortak dile dayalı Türk iş birliğine yönelik büyük beklentilerin doğmasına neden oldu. Ancak, Türkiye'nin bölgede lider olmak için mali kaynak ve kredi imkânlarının kısıtlı olması, dış politika hedeflerini sınırladı. Azerbaycan, bağımsızlığına yeni kavuşan ülkeler arasında Türkiye için özel bir yer edindi. Etnik ve dilsel bağlar, dostluk ve akrabalık söylemiyle ilişkilerin gelişmesine öncülük edildi.

1. Güney Kafkasya'nın Parlayan Yıldızı Azerbaycan

Azerbaycan, bağımsızlığının 21. yılında Güney Kafkasya'nın parlayan yıldızı olarak önemli bir ülke hâline geldi. Bu döneme kadar birçok inişli çıkışlı yollardan geçti. 1990'ların başında sosyalist kamu-politik sistemin derin krizi ve Sovyetler Birliği gibi büyük bir ülkenin dağılması, diğer Sovyet sonrası ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi kaos, ekonomik felç ve sosyal çöküşle sonuçlanmıştı. O dönemde Azerbaycan'a yönelik askerî saldırı, ülke topraklarının yüzde 20'sinin işgali ve Ermeni milliyetçilerinin izlediği soykırım ve işgal politikası sonucunda bir milyondan fazla Azerbaycan Türkü'nün yurtlarından edilmesi durumu son derece kötüleştirmişti (Derman, 2013: 273). 1990'ların ortalarından itibaren Azerbaycan yavaş yavaş canlanmaya ve Haydar Aliyev'in önderliğinde sorunları çözme yolunda emin adımlar atmaya başlamıştı. Öncelikle devlet bağımsızlığının sürdürülebilirliği sağlanmış ve ülke içinde siyasi istikrar sağlanmıştı. Aynı zamanda makroekonomik dengenin düzenlenmesi ve o dönemde var olan hiper enflasyonun önüne geçilmesi için etkin adımlar atılmış ve zorlu toplumsal sorunlar büyük bir kararlılıkla çözüme kavuşturulmuştu. O dönemde imzalanan "Yüzyılın Sözleşmesi" ile Azerbaycan'ın hidrokarbon rezervlerinin halk yararına kullanılmasının temeli atılmış ve aynı zamanda, iyi düşünülmüş büyük ölçekli ekonomik reformlar başlatılmıştı. Sovyet döneminden devralınan idari-komuta sisteminin yerini yeni serbest rekabet ilişkileri ile değiştirmeyi amaçlayan kapsamlı kurumsal değişikliklerin temeli, bir piyasa ekonomisi sistemi oluşturmaya yönelik amaçlı politika önlemleri, devlet mülkiyetinin

özelleştirilmesi ve devlet mülkiyetinin oluşturulması gibi önemli değişiklikler ve yeni mülkiyet ilişkileri de bu dönemde geliştirildi (Derman, 2020: 87).

2000 yılından sonra Azerbaycan'da gerçekleştirilen büyük çaplı reformların daha da derinleştirilmesi, hızlı kalkınma için elverişli fırsatlar yarattı ve halkın daha yüksek bir sosyoekonomik gelişmişlik düzeyine ulaşmasını sağladı. Ülkedeki yatırım ortamının iyileştirilmesi için önemli adımlar atıldı ve devlet idaresi modern kriterlere uygun olarak yeniden oluşturuldu. Azerbaycan'da doğal kaynakların kapsamlı bir şekilde çıkarılması ve ihracıyla yeni bir ivme kazanan ekonomik büyümenin dinamikleri ve 2009 küresel ekonomik krizi sırasında bile ekonomik büyüme, seçilen stratejik çizginin başarılı bir şekilde yürütüldüğünü göstermektedir (Hasanov, 2013:812). Bununla birlikte petrol gelirlerinin petrol dışı sektöre kanalize edilmesiyle kalkınmada ciddi başarılar elde edildi. Petrol dışı sektörde ortalama yıllık büyüme oranı neredeyse yüzde 11'e ulaştı. 2011 yılında reel GSYİH, 2003 yılına göre üç kat arttı. 2011 yılı sonuçlarına göre Azerbaycan, Güney Kafkasya'da yüzde 70'ten fazla katma değere sahip oldu ve bölgenin lider devleti konumunu güçlendirdi (Aliyev, 2010: 32-35). Ülkenin stratejik döviz rezervleri 22 kattan fazla artarak 2011 sonunda 41 milyar ABD dolarına ulaştı ve bu oran devletin dış borcundan yaklaşık 10 kat daha fazladır (Azerbaycan Ülke Bülteni, 2013). Bununla birlikte, petrol dışı sektörde yeni üretim alanlarının açılması ve yeni işlerin yaratılması, ulaşım ve ortak altyapının benzeri görülmemiş gelişimi, yeni eğitim, sağlık ve spor tesisleri bu dönemde Azerbaycan'ın genel dinamik ve sürdürülebilir ilerlemesinin temelini oluşturdu. Bu yıllarda Azerbaycan'ın toplumsal sorunların etkin çözümünde önemli ilerlemeler kaydettiğini ve sosyal güvenlik sisteminin ileri uluslararası standartlara uygun olarak yeniden kurulduğunu özellikle belirtmek gerekir. Yeni bir emeklilik sistemi hayata geçirilmiş, hedeflenen sosyal yardım ve sosyal yardımlar sistemi kurulmuş ve geliştirilmiştir. Başarılı sosyal politikanın bir sonucu olarak, yoksulluk düzeyi 2000'de yüzde 49'dan 2011'de yüzde 7,6'ya düşerken, maaşlar ve emekli maaşları birkaç kat arttı. Cumhuriyetin ekonomik potansiyeli arttıkça, sağlık sisteminin gelişmesi için uygun koşullar yaratıldı ve nüfusun sağlığının korunmasındaki sorunlar tutarlı bir şekilde çözülmeye başlandı. Sağlık

sistemine ayrılan bütçe 10 kattan fazla artarak 650 milyon manatı aştı. Son 11 yılda, çoğu ülkenin farklı bölgelerinde yer alan 400’den fazla sağlık kuruluşu inşa edilmiş veya yenilenmiş, tüm sağlık kuruluşlarına modern donanım ve donanım sağlanmıştır (Azerbaycan 2020). Cumhuriyet nüfusunun sağlığını korumak ve tıbbi hizmetlerin kalitesini artırmak için önemli önlemler alınmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli başarılar elde edildi ve bu alan pratik tıbbın öncelikli alanı olarak her zaman ilgi odağı oldu. Eğitim alanındaki önemli başarılar, son yıllarda Azerbaycan’ı modernleştirmeye yönelik sosyo-ekonomik politika ile doğrudan bağlantılıdır. 2011 yılında eğitim alanına ayrılan toplam bütçe fonunun 2003 yılına göre beş kattan fazla artarak 1,5 milyar manata ulaştığını söylemek yeterlidir. Bu dönemde Azerbaycan’daki eğitim altyapısının modernizasyonu için önemli adımlar atılmış ve bunun sonucunda bir milyondan fazla öğrencinin eğitim koşulları iyileşmiştir. Eğitim içeriğinin yenilenmesi için reformlar yapılmış, Azerbaycan eğitiminin Avrupa eğitim sistemine entegre edilmesi için önemli adımlar atılmıştır (Azerbaycan Ülke Bülteni, 2012). Bununla birlikte, “2007-2015 yıllarında Azerbaycanlı gençlerin yabancı ülkelerde eğitimine yönelik devlet programı” kapsamında bugüne kadar Devlet Petrol Fonu pahasına 1.204 kişi yurtdışına gönderildi. Genel olarak, 10.700 genç Azerbaycanlı, dünyanın önde gelen üniversitelerinde, diğer kaynaklar pahasına ve kişisel inisiyatifle eğitim görmektedir (Agamaliyev, 2021).

Bilgisayarlı eğitim alanında önemli başarılar elde edildi. 2004’te 1.063 öğrenciye bir bilgisayar olmasına rağmen, şimdi korelasyon 20 öğrenciye bir bilgisayardır. Halkın Bilgisayarı projesi kapsamında 10.000’den fazla öğretmene bilgisayar temin edilmiş, 1.200 eğitim kurumuna internet bağlantısı sağlanmış ve 75.000 kişiye pedagojik ve teknik personeli kapsayan ilgili eğitimler verilmiş ve BİT becerileri öğrenilmiştir. Çeşitli konularda eğitim kaynakları hazırlanarak okullara teslim edilirken, 20 okulda “elektronik okul” projesi başlatıldı (Azerbaycan 2020).

Ülkenin sosyo-ekonomik alandaki başarıları, uluslararası derecelendirme kuruluşlarının (Fitch Ratings, Moody’s, Standard & Poors) Azerbaycan ekonomisine ilişkin gelişen değerlendirmelerine de yansımıştır. Dünya Bankası ve Uluslararası Finans Kurumu tarafından hazırlanan “İş Yapma

Kolaylığı” raporunda Azerbaycan’ın konumu düzeldi ve ülke Dünya Ekonomik Forumu’nun Küresel Rekabet Edebilirlik Raporu’nda BDT ve bölge ülkeleri arasında lider konuma geldi.

Dünya Bankası’nın kişi başına düşen GSYİH sınıflandırmasında Azerbaycan, diğer BDT ülkelerinden daha önce “yüksek ortalama gelirli” ülkeler grubuna girmiştir. Bununla birlikte, BM İnsani Gelişme Programı’nın 2010 yılındaki raporuna göre Azerbaycan, “ortalama insani gelişme” olan ülkeler grubundan çıkarak “yüksek insani gelişme” grubuna girdi (Aras, 2010: 53).

Bağımsızlık yıllarında Azerbaycan’da demokratik toplum ve şeffaf halkla ilişkilerin oluşturulması devlet politikasının temelini oluşturmuştur. Ülkedeki siyasi çoğulculuk, ülkedeki kamusal ilerlemenin gerekli temeli hâline geldi (Hasanov, 2013: 812). Şu anda ülkede siyasi partilerin serbest faaliyetleri için uygun yasal ve demokratik siyasi koşullar bulunmaktadır. Bugün Azerbaycan’da 55 siyasi parti kayıtlıdır ve bunlardan 11’i parlamentoda temsil edilmektedir. Siyasi partiler, ülkenin kamusal-politik yaşamına yakından katılır ve seçilmiş ve diğer hükümet organlarında temsil edilir (Rehimov, 2020). Siyasi partilerin ülkenin siyasal sisteminde demokratik değerlere dayalı bir model oluşturması ve bu bağlamda yeni bir halkla ilişkiler modeli kurulması ve sivil toplumun gelişmesi yönünde çalışmalar yapılması, vatandaşların kamusal-politik süreçlerde daha aktif rol oynaması için koşullar geliştirilmesi üzerine değişiklikler hazırlanmıştır. Azerbaycan’da 2.700’den fazla STK insan hakları, eğitim, sağlık, kültür, ekonomi, sosyal konular, ekoloji, cinsiyet ve diğer alanlarda faaliyet göstermektedir ve sayıları giderek artmaktadır. Son 10 yılda STK’ların oluşturulması ve potansiyellerinin etkin bir şekilde kullanılması için mevzuat altyapısının iyileştirilmesi konusunda önemli adımlar atılmıştır (Derman, 2020: 57). STK’ların finansal kaynaklara erişimini sağlamak için gerekli ortam sağlanmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan Cumhuriyeti’nde dünya standartlarında özgür ve çoğulcu bir basın şekilleniyor. Bütün bunlar, iyi düşünülmüş ve amaçlı bir politikanın tutarlı bir şekilde yürütülmesinin bir sonucu olarak mümkün oldu. Ülkenin liderliği, konsept ve stratejik belgeleri tarafından benimsenen devlet programları ve bunların pratik uygulaması, bu

politikayı uygulama mekanizması olarak özel bir öneme sahiptir. Şu anda 60 devlet programı, stratejisi ve kavramının yürürlükte olduğunu ve bunların Azerbaycan'ın kamusal yaşamının tüm alanlarının geliştirilmesinde özel bir öneme sahip olduğunu söylemek yeterlidir. Azerbaycan'da geçiş döneminin sona erdiğini tam bir güvenle söyleyebiliriz. Serbest piyasa ilişkilerine ve siyasi çoğulculuğa dayanan ve kendine has kuralları olan yeni bir sosyo-ekonomik sistem kurulmuştur. Etkin bir ekonominin işleyişi için uygun altyapının oluşturulmasında sona yaklaşılmaktadır. Nüfus için güvenilir bir sosyal güvenlik sistemi kurulmuştur ve bu sistem şu anda gelişmektedir.

2020'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Aliyev, "Azerbaycan – 2020: Geleceğe Bakın" Kalkınma Konseptinin hazırlanmasına ilişkin bir talimat yayınladı. Böyle bir konsept hazırlama ihtiyacı, Azerbaycan'ın yeni bir gelişme aşamasına adım atmış olmasından kaynaklanmaktadır. Elde edilen başarılar, Azerbaycan'ın daha da yüksek hedefler koymasına ve bu hedeflerden kaynaklanan görevleri belirlemesidir. Buna göre birtakım zorluklar bulunmaktadır ama zorlukların aşılması için hedefler koyulmuştur (Azerbaijan 2020).

21. yüzyılın ilk on yılında hızla gelişen ve yayılan bilgi ve iletişim teknolojileri ve küreselleşme süreçleri bu konudaki yeni ivme, çeşitli ülkelerin sosyo-ekonomik yaşamını ciddi şekilde etkilemektedir. Bu anlamda Azerbaycan bir istisna değildir. Küresel ve gezegensel nitelikteki faktörler, ülke yaşamının neredeyse tüm alanlarında - ekonomik, sosyal, politik, insani-kültürel vb. - süreçlerin akışına nüfuz etmektedir. Bununla birlikte, her ülkede olduğu gibi, Azerbaycan'da da vardır ve aynı zamanda bölgesel ve yerel faktörler köken ve etki alanına göre olup, bunların ülkenin kamusal yaşamının çeşitli alanlarının yönetilmesinde dikkate alınması, etkin bir politika oluşturulması açısından özel bir öneme sahiptir.

Küreselleşme koşullarında niteliksel olarak yeni bir düzeyde yenilikçi faaliyetlerin kademeli olarak yoğunlaşması, tüm dünyadaki ekonomik süreçlerdeki değişimin hızı, yeniliklerin kopyalanması ve üretim alanındaki uygulanması benzeri görülmemiş bir şekilde artmaktadır. Aslında bu, küreselleşmenin "olumlu yüklü" etkisidir ve giderek artan sayıda ülkenin

yenilikler, ileri teknik standartlar ve yönetimdeki yeni yöntemler alanındaki başarılarından yararlanmasına izin verir. Tahminlere göre kısa ve orta vadede dünya ekonomik büyümesi tam da bu faktörün sonucu olarak gerçekleşecek. Önümüzdeki yıllarda ticaretin dünya çapında üretimden daha hızlı büyümesi ve küreselleşme ve bölgesel entegrasyonun daha da genişlemesi beklenmektedir. Uluslararası ticaret, rekabet, fikrî mülkiyet ve çevre konularında yeni standartların belirleneceği ve bu alanda uluslararası örgütlenmenin rolünün güçleneceği düşünülmektedir. Uluslararası pazarda uzmanlaşmayı tercih eden, üretim teknolojilerini ve yenilikçi potansiyeli geliştiren ve böylece daha yüksek katma değer yaratan alanları teşvik eden ülkelerin küresel ve bölgesel rekabet gücünün artması beklenmektedir. Sanayinin yenilikler temelinde gelişmesi, bilimsel ve teknolojik potansiyelin güçlendirilmesi ve eğitim olanaklarının genişletilmesi sonucunda mümkün olacaktır.

Gelişmekte olan ülkelerin verimliliğe dayalı ekonomik büyüme sağlaması ve nispeten daha avantajlı üretim alanları oluşturması önemlidir. Bu durumda Azerbaycan'ın karşı karşıya olduğu temel sorun, dünya ülkelerinin kalkınma sürecinde geri adım atmamasıdır. Bu, her şeyden önce, ülkenin orta ve uzun vadede dünya ekonomisi için bir hammadde uzantısına dönüşmesi ve ekonominin ekonomisini ortadan kaldırarak teknolojik bir “yabancı” hâline gelmesi tehlikesinin önlenmesi gibi önemli bir konuya sürekli dikkat gösterilmesini gerektirmektedir (Derman, 2020: 87).

Hidrokarbon rezervlerinin ihracatına olan mevcut bağımlılık: Hidrokarbon ihracatı, son on yılda ekonomik büyümenin ana itici gücü olmasına rağmen, mevcut aşamada karşı karşıya olduğumuz temel sorun, petrol dışı sektörün hızlı gelişimini sağlamak, ekonominin etkinliğini ve rekabet gücünü artırmak ve ilerlemesini güvence altına almak. Diğer bir deyişle, geleneksel ekonomiden “bilgiye dayalı ekonomi”ye geçişin temellerinin artık atılması ve bunun için belirleyici bir faktör olan beşerî sermayenin uygun şekilde geliştirilmesine öncelik verilmesi gerekmektedir. Bu, ekonomik modelin oluşturulması için gerekli gereksinimlerin ortaya konulmasının yanı sıra, eğitim sisteminde köklü değişikliklere yol açmakta ve ek ve yaşam boyu eğitim gibi eğitim bileşenlerinin önemini artırmakta ve

BİT ile sanal eğitim ve bilginin artan rolüne işaret etmektedir. Bilgisayar ağlarının aynı zamanda, temel misyonu yaratıcılığı ve yeniliği teşvik etmek ve piyasanın düzenlenmesini desteklemek olan fikrî mülkiyetin önemi de artacaktır.

Geniş fırsatların yanında büyük riskleri de beraberinde getiren küreselleşme, küresel ölçekte serbest üretim, ticaret, sermaye kaçıışı ve emek göçü eğilimlerini artırmıştır. Dünya ülkelerindeki kalkınmanın belirsiz doğası daha da güçlenmiş ve dünya ekonomisinin dinamiklerini belirlemede belirleyici rol oynayan güç merkezleri olarak kabul edilen ülkelere yeni ülkeler - Çin, Hindistan, Brezilya vb. Bu da ekonomik ve ticari ilişkileri ve kaynakların yeniden dağılımını etkilemekte ve uluslararası rekabetin güçlenmesine yol açmaktadır. Önümüzdeki dönem, dünya ekonomisinin ana merkezleri arasındaki dengenin değişmesi, bu bağlamda yeniden yapılandırılması ve bölgesel ekonomik birliklerin rolünün güçlendirilmesi ile karakterize edilecektir. Bu, Azerbaycan'a dış ekonomik entegrasyon açısından yeni fırsatlar açar ve sosyo-ekonomik kalkınma yönünde küresel bağlamı tercih etmesine, yerel bölgesel çerçevenin ötesine geçmesine ve çeşitli ekonomik alanların ekonomik ilişkilerine ve pazarlarına katılımdan faydalanmasına izin verir. Hâlihazırda yabancı yatırımların hem varış noktası hem de kaynağı olarak gelişen ekonomilerin özel ağırlığı artıyor. Kriz sonrası dönemde yüksek gelirli ülkelerde ekonomik büyüme hızının gelişmekte olan ülkelere göre yaklaşık iki kat daha az olacağı tahmin edilmektedir. Sonuç olarak, gelişmekte olan ülkeler küresel ekonomik büyümenin temel lokomotifleri olacaktır.

Küreselleşmenin karakteristik özelliklerinden biri, teknolojilerin ve yeniliklerin yayılması ve bu süreçlerin dünya çapında ekonomik entegrasyona dâhil olan ülkeleri “ele geçirme” yeteneği gibi olumlu bir faktörle birlikte “olumsuz yüklü” süreçlerin yayılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında 2008 yılında başlayan ve günümüzde yeni bir dalgayla devam eden küresel ekonomik kriz, tarihteki kapsamıyla öne çıkmaktadır. Azerbaycan ekonomisi küresel krize oldukça iyi hazırlanmış ve kriz döneminde yüksek yatırım risklerine ve komşu ülkelerdeki devalüasyon dalgasının etkisine rağmen net uluslararası yatırım pozisyonunda ve istikrarlı

manat oranındaki fazlalığı korumuştur (Hasanov, 2013: 812). Bu, rasyonel makroekonomik ve kriz öncesi ülkede para politikası, yaratılan döviz rezervleri ve finansal risklerin ileriye dönük yönetimi. Bununla birlikte küresel kriz ve sonuçları modern ekonomik mimaride depresif senaryolara karşı koruyucu mekanizmaların oluşturulmasını ve güçlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Geleneksel kurtarma finansman fonlarının yanı sıra, ekonominin devlet tarafından düzenlenmesinde kullanılacak özel kriz önleyici tedbirlerin alınması, ülke ekonomisinin çeşitli yapısının ve yeni koşullara hızla uyum sağlama yeteneğinin güvence altına alınması özel önem taşımaktadır.

Hâlen, insanlığın karşı karşıya olduğu ve her ülkenin kamusal ve siyasi yaşamını büyük ölçüde etkileyen sorunlardan biri, yıllardır dünya çapında hızlanan sanayileşmenin bir sonucu olarak ekolojik dengenin bozulmasıdır. Yerel ve bölgesel bağlamda, Azerbaycan'ın ekolojik sorunları esas olarak Abşeron Yarımadası ve Hazar Denizi'nde ekolojik sonuçları dikkate alınmadan on yıllardır kusurlu yöntemlerle gerçekleştirilen petrol çıkarma ile ilgilidir. Bunun dışında ülkenin Ermeni işgali altındaki topraklarında flora ve faunanın toplu olarak yok edilmesi ve bu topraklarda büyük, korkutan kundaklama yangınları en büyük ekolojik sorunlardan biri hâline geldi. Azerbaycan'ın komşu ülkelerde büyük miktarda tatlı su rezervlerinin oluşması ve bu ülkelerin topraklarında kimyasal, radyoaktif ve diğer zararlı maddelerle yoğun kirlenmesi, nüfusa içme suyu temininde sorunlara neden olmaktadır. Bunun dışında Ermenistan'ın deprem bölgesinde yer alan ve teknolojik açıdan çağ dışı kalan Metzamor Nükleer Santrali¹ tüm bölge için tehlike kaynağıdır (Lewis, 1978:21). Gezegen ölçeğinde çevresel dengenin bir tezahürü olarak, iklim değişikliği ve küresel ısınma, doğal afetlere neden olabilecek süreçlerle ilgilidir (nehirlerin kıyılarını patlatması, tüm köylerin ve şehirlerin sular altında kalması, normdan çok daha yüksek yağışlar, çığlar vb.) Bütün bunlar ülkenin ekonomik ve sosyal hayatını doğrudan etkileyen ve

---

¹ Metzamor Nükleer Santrali bugün dünyadaki mevcut santraller içerisinde en güvensiz reaktör olma özelliğindedir. Santral 1977 yılında inşa edilmiştir. Her biri 408 MW e güce sahip WWER-440 /230 tipi 2 üniteden oluşmaktadır. Santral Ermenistan'ın başkenti Erivan'a 32 km, Kars'a 100 km, İğdir'a ise 30 km uzaklıktadır. Bkz. Yeşil İğdir Gazetesi, 4 Ağustos 2004 tarihli 10702.sayısı

gerekli politika tedbirlerinin hazırlanması sürecinde dikkate alınması gereken unsurlardır. Son yılların tecrübesi, doğal afetler ve sonuçları ile etkin bir şekilde mücadele edebilmek için devletin acil durumlarda ilgili faaliyetlere öncelik vermesi ve bu gibi durumlarda nüfusun sosyal güvenliği için hızlı tepki mekanizmalarının oluşturulması gerektiğini göstermektedir. Aynı zamanda, ülkenin bölgelerindeki altyapı projeleri hazırlanırken ve uygulanırken, doğal afet olasılığının yüksek olduğu göz önünde bulundurulmalı, hayati öneme sahip altyapı tesisleri tasarlanırken ve inşa edilirken, mevcut durumlarını korumalarını sağlamak gerektiği gibi işlevsellik için ilgili gereksinimler göz önünde bulundurulmalıdır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi ve bilgi toplumuna geçişin sağlanması:

Bilgi toplumuna geçişin sağlanması, BİT'in gelişmesiyle bilgiye dayalı bir ekonominin kurulması, devlet ve yerel yönetim organlarında BİT kullanımının yaygınlaştırılması, elektronik hizmetlerin geliştirilmesi, Ulusal Elektronik Güvenlik Merkezi, toplumun bilgi ürün ve hizmetlerine olan talebini tam olarak karşılamak ve rekabetçi ve ihracata yönelik BİT potansiyelinin güçlendirilmesi, Konsept çerçevesinde öncelikli görevlerdir. Uzay endüstrisini geliştirmek için uygun önlemler alınacak ve Azerbaycan kendi yapay uydularına sahip ülkeler grubuna katılacak. Telekomünikasyon şebekesinde yeni teknolojilerin kullanılması ve ulusal radyo ve TV programlarının paket uydu iletimi düzenlenecektir. Trans-Avrasya Bilgi Süper Otoyolu projesinin hayata geçirilmesi ile bölge ülkeleri arasındaki dijital farkın ortadan kaldırılması, güçlü ve sürdürülebilir bir bilgi altyapısı oluşturularak ucuz ve kaliteli geniş bant internete erişimin sağlanması, e-ticaretin geliştirilmesi planlanmaktadır. E-pazar sistemi, e-ticaret anlaşmalarına katılanların güvenliğini korumak ve sağlamak için mevzuat geliştirmek ve ülkenin küresel bilgi alanına entegrasyonunu hızlandırmak. Önümüzdeki yıllarda, BİT ile fikrî mülkiyet arasındaki karşılıklı müdahaleden ve fikrî mülkiyet hakları ile korunan birçok tesisin göçü nedeniyle, çevrimiçi televizyon ve tek bir formatta hizmetlerin sağlanmasına dayalı dijital hakları yönetmek için bir sistem oluşturulacaktır.

Ülke genelindeki tüm haneler arasında bilgisayar, telefon ve mobil iletişim çalışanı sayısı, evden internet ve geniş bant iletişim hizmetlerine erişimi olan hane sayısı ve bu hanelere ayrılan öğrenci sayısı ile bilgisayar arasındaki ilişki gibi önemli göstergeler gelişecek, özellikle bölgelerde BİT kullanımının yaygınlaşmasının ardından dijital hazırlık düzeyi artacaktır. Telefon ve internet tarifeleri optimize edilecek, TDM telefon santrallerinin IP telefon santralleri ile değiştirilmesi, Wi-Fi teknolojisinin kullanımının yaygınlaştırılması, 4G CDMA istasyonlarının kurulması ve evrensel telekomünikasyon ve posta hizmetlerinin organizasyonu tamamlanacaktır (Azerbaycan 2020).

Elektronik bir devletin kurulmasına ilişkin tedbirler, modern bilgi-iletişim teknolojilerinin tutarlı ve aşamalı kullanımını, tek bir altyapı içinde güvenli bilgi alışverişinin uygulanmasını, fonksiyonel görevlerde e-hizmetler, mevcut bilgi güvenliğinin sağlanması, yetenekli kullanıcıların ve uzmanların eğitimi ve diğer önemli alanlardaki faaliyetlerdir.

2. Bağımsızlıktan Günümüze Türkiye-Azerbaycan Siyasi ve Ekonomik İlişkileri

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin temeli resmî çevreler tarafından sıklıkla dostluk ve akrabalık olarak tanımlanmaktadır. Azerbaycan 30 Ağustos 1991’de bağımsızlığını ilan etti (Derman, 2013: 287). Azerbaycan Meclisi bu kararı 18 Ekim 1991’de onayladı. Türkiye bağımsızlığını tanıyan ilk ülke oldu. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin temeli resmî çevreler tarafından sıklıkla dostluk ve akrabalık olarak tanımlanmaktadır. Türkiye, bağımsızlığına yeni kavuşan Kafkas ve Orta Asya Cumhuriyetleri için bir model olarak temsil edildi. Azerbaycan’ın bağımsızlığının ardından Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ivme kazandı. 30-31 Ekim 1992 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen Birinci Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Zirvesi’nde Cumhurbaşkanı Turgut Özal, “21. yüzyılın Türklerin çağı olacağını” vurguladı. Başkan Turgut Özal, zirvede Türkiye Ortak Pazarı ve Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası’nın kurulmasını önerdi. Bu öneriler Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfeyz Elçibey tarafından memnuniyetle

karşılandı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında ilişkiler çok olumluydu. Türkiye, Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'a destek vermiş (Derman, 2020) ancak Şubat 1992 Hocalı Katliamı sırasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal, birçok siyasi parti ve Türk halkı Ermenistan'a askerî müdahale için kamuoyu oluşturup baskı yapmasına rağmen dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, sorunu BM, AGİT ve NATO'nun içinde çözmeye çalıştı. Süleyman Demirel, Azerbaycan'ın Rusya ile karşı karşıya gelmemek için bölgedeki sivilleri tahliye etmek istediği helikopterleri vermeyi kabul etmedi. Rusya, bu sürede Suret Hüseyinov'u destekledi ve bu durum 4 Haziran 1993'te Ebulfeyz Elçibey hükümetinin yıkılmasına neden oldu. İkinci Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvesi 18-19 Ekim 1994 tarihlerinde İstanbul'da toplandı. Bu zirvenin sonuçları, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorununa ilişkin BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı kararlara uyulması gerekliliğini teyit etmekte idi (Oran, 2002:67). Haydar Aliyev iktidara gelince Türkiye'deki siyasi karar vericiler bir süre Elçibey yanlısı konuşmalar yaptılar. Ancak bir süre sonra Haydar Aliyev'in demokratik seçimlerle geldiğini ilan ettiler. Eylül 1993'te Haydar Aliyev tarafından, Elçibey döneminde imzalanan anlaşmalar donduruldu. Azerbaycan'da çalışan Türk askerî uzmanlarının görevlerine son verildi ve Türk vatandaşları için vize düzenlemeleri başlatıldı. Gergin başlayan ikili ilişkiler kısa süre sonra düzeldi. Haydar Aliyev döneminde petrol taşımacılığının Türkiye üzerinden gerçekleştirileceğinin belirtmesi iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirdi. Buna göre Haydar Aliyev, Azeri petrolünün Türkiye üzerinden nakledileceğini ve Türk askerlerinin Azeri subaylarını eğitmeye devam edeceğini açıkladı. Aliyev'in Ocak 1994'te Ankara'ya yaptığı ziyaret, Haydar Aliyev'in iki ülke arasındaki ilişkileri "tek millet, iki ülke" olarak tanımlaması açısından tarihî bir olaydı. Haydar Aliyev'in "bir millet, iki ülke" prensibi önemlidir (Derman 2015: 295). Bu konuşmadan bir yıl sonra, Aliyev'e Türk vatandaşlarının da dâhil olduğu bir darbe girişimi, Süleyman Demirel tarafından engellendi (Oran, 2002: 78). İlham Aliyev, Ekim 2003'te babasının yerine geçerek Azerbaycan Cumhurbaşkanı oldu. Türkiye ile iyi ilişkilere rağmen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) tanımadı. 2005 yılı Temmuz ayında Azerbaycan ile KKTC arasında seferlere başlandı ancak verilen sözlere rağmen KKTC pasaportlu geçişler

gerçekleştirilemedi. Daha sonra talep olmadığı belirtilerek bu uçuşlar kaldırıldı (Oran, 2013: 97). İlham Aliyev bölge devletleriyle ilişkilerinde denge politikasını uyguladı. Azerbaycan'ın komşularıyla iyi ilişkiler kurmasını hedefledi ve bu kapsamda komşu ülkeleriyle ekonomik ve siyasi ilişkiler başlattı. Avrupa Konseyi gibi uluslararası kuruluşlara önem verdi. Azerbaycan'ın bölgesel enerji siyasetinde önemli bir aktör olmasını hedefleyen Aliyev'in en önemli faaliyeti Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz projelerini ve boru hattı siyasetini geliştirmek olmuştur. Doğu-batı koridorunda enerji güvenliğinin sağlanması Azerbaycan enerji stratejisinin bir diğer hedefi olmuştur (Aras, 2015:2).

3. Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermenistan ile Normalleşmenin Türkiye ve Azerbaycan Siyasi ve Ekonomik İlişkilerine Etkisi

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu dönemde Dağlık Karabağ Azerbaycan'ın kontrolü altındaydı. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan 1920'de Sovyet egemenliğine girdi. 1923'te Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kuruldu ve Azerbaycan yönetimine bırakıldı. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, özellikle kültür ve eğitimle ilgili konularda içişlerinde bağımsız, diğer konularda Azerbaycan'a bağlı olarak yapılandırılmıştır. Bu dönemde Dağlık Karabağ nüfusunun %70'i Ermeni idi (Başer, 2008:97). 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Azerbaycan'dan ayrılmasını ve Ermenistan'a bağlanmasını talep etti. Azerbaycan ve Ermenistan ile askerî çatışmalar başladı (Derman, 2020). Bu karar Azerbaycan Sovyeti ve SSCB Yüksek Sovyeti tarafından reddedildi. Ocak 1989'da SSCB Yüksek Sovyeti Dağlık Karabağ'ın kontrolünü devraldı. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan, Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünü kaldırdı ve ilhak etti (Cornell, 2005:63).

Ermeniler halk oylamasından sonra bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üye olmak için başvurular. Rus birlikleri 1992'de Karabağ'dan ayrıldı; Karabağ'da Ermeni olmayanlar tasfiye edildi. Ermeniler 1993-1994 yılları arasında Laçin koridorunun kontrolünü ele geçirdiler ve Ermenistan ile doğrudan bağlantı sağladılar.

Hocalı katliamı ve Suşa ve Laçın işgalinden sonra Ermeniler çatışmada üstün bir konuma geldiler. Azerbaycan topraklarının %20'si Ermeniler tarafından haksız bir şekilde işgal edildi ve 1 milyon Azeri mülteci konumuna düştü (Aydın, 2002: 401).

Türkiye, 24 Ocak 1992'de Ankara'ya yaptığı ziyarette Cumhurbaşkanı Muttalibov'a Azerbaycan-Ermeni ihtilafında arabuluculuk yapabileceğini her iki tarafın da onayı ile ilan etti. Dağlık Karabağ sorunu, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce başlamıştı. Mayıs 1994'te imzalanan Bişkek Ateşkes Protokolü ile çatışmalar durduruldu. AGİT bünyesinde oluşturulan Minsk Grubu, iki ülke arasındaki anlaşmazlıkları çözmeyi amaçladı. Ancak Minsk Grubu, iki ülke arasında uzlaşma sağlayabilecek bir barış anlaşmasına imza atmayı başaramadı. 2008 Rus-Gürcü Savaşı'ndan sonra Rusya, bu ihtilafın çözümüne yönelik müzakerelerde daha aktif rol oynamaya başladı (Aras, 2008: 126). Bu dönemde taraflar arasında Moskova Protokolü imzalandı. Azerbaycan, 2012 yılında GSYİH'sının %2,5'ini savunma harcamalarına ayırdı, Azerbaycan'ın savunma bütçesi 1,7 milyar dolardı. Ermenistan, GSYİH'sının %3.73'ünü savunma harcamalarına ayırdı; 2012 yılında savunma bütçesi 349 milyon dolardı. Azerbaycan'ın 67 bin aktif askeri ve 300 bin yedek askeri var; Ermenistan'ın 49 bin aktif askeri ve 210 bin yedek askeri var (The Military Balance, 2013: 673). 2010 yılında Azerbaycan askerî doktrin ve resmî savaş söylemini ilan etti. Azerbaycan askerî doktrininde, uluslararası ihtilafların uluslararası hukuktan başka yollarla çözümlenmesinin desteklenmediği bildirilse de; askerî güç, uluslararası hukuk tarafından tanınan haklar bağlamında kullanılacaktır (Derman, 2015:602). Buna göre Azerbaycan, Dağlık Karabağ ve 7 bölgeyi işgalden kurtarmak için askerî güç kullanımını onayladı (Şiriyev, 2011: 88). Azerbaycan Millî Güvenlik Kavramı 23 Mayıs 2007'de, Askerî Doktrini ise 8 Haziran 2010'da yayınlandı. Millî Güvenlik Anlayışına göre en büyük tehditlerden biri Azerbaycan'ın enerji altyapısına yönelik eylemler olarak belirlendi. Azerbaycan Askerî Doktrin'inde, güvenlik koşullarının değişmesi hâlinde ülke topraklarına yabancı askerî üsler ve silahlı birliklerin konuşlandırılabilmesi belirtildi. Bununla birlikte doktrinde, jeopolitik koşullarda Dağlık Karabağ sorununun çözümü için müdahalenin kaçınılmaz

hâle gelmesi hâlinde askerî müdahalenin gerçekleştirilebileceği vurgulanmıştır. Azerbaycan, NATO ile karşılıklı çıkar ilişkisi olduğunu belirtmektedir (Şiriyev, 2010:132). Azerbaycan'ın farklı hükümetler döneminde değişmeyen bazı temel ilkeleri vardır. Bu temel ilkeler, ülkenin bağımsızlığının ve birliğinin korunması, Karabağ sorununun çözümü, uluslararası kuruluşlara üye olunması ve piyasa ekonomisine yönelik düzenlemelerin tamamlanmasıdır. Karabağ sorunu tüm hükümetlerin ana gündem maddesi hâline geldi (Pritçin, 2010).

Muttalibov döneminde Rusya yakın bir müttefik olarak görülürken, Elçibey hükümeti döneminde Türkiye ile yakın ilişkiler kurulmuştu. Haydar Aliyev döneminde siyasette denge politikasına önem verilmiştir (Yılmaz, 2010: 20). Türkiye, en hassas konusu olan Karabağ'da kardeş Azerbaycan ile benzer bir tutum sergilemektedir. Türkiye resmî olarak sorunun uluslararası hukuk çerçevesinde çözülmesinden yana olmuştur. Bu bağlamda AGİT bünyesinde oluşturulan Minsk Grubu'nun çalışmalarını takip etmektedir. İki ülke arasındaki en hassas konu Türkiye-Ermenistan sınırıyla ilgilidir. Türkiye, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi nedeniyle 1993 yılından itibaren Ermenistan sınırını kapatmıştır (Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, 2014). Hocalı katliamı Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu konusundaki hassasiyetini artırdı. Karabağ'ın Hocalı şehri, 26 Şubat 1992'de 366. Rus ordusunun yardımıyla Ermeniler tarafından işgal edildi. Türkiye, AGİT çerçevesinde barış sürecini destekledi. Ancak hiçbir taraf bu öneriyi kabul etmedi. Nahcivan, Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyettir. Nahcivan ile ilgili iki uluslararası anlaşma bulunmaktadır. 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Dostluk Anlaşması'na göre Türkiye, Nahcivan üzerinde Türkiye'yi Nahcivan'ı asla üçüncü ülkelere bırakmamaya zorlayan koruyucu güce sahiptir. Bu anlaşmaya göre Nahcivan'ın Azerbaycan'ın korunması altında özerk bir toprak olacağı belirtilmişti. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Anlaşması ile Nahcivan'ın Azerbaycan'ın korunması altında özerk bir toprak olacağı da teyit edilmiştir (Yesevi, 2014: 36).

Nahcivan'ın Ermenistan'a ilhakı davasına yönelik silahlı çatışma Mayıs 1992'de Nahcivan'a sışradı. Bu durum, Rusya'nın Ermenistan ile yakın

ittifakı olması nedeniyle Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri gerdi (Atdın, 2002: 43). Türkiye, Ermenistan'ın Nahcivan'ı terk etmemesi hâlinde müdahale edeceğini ilan etmesine rağmen, Başbakan Demirel Rusya ziyareti sırasında Nahcivan'a asker göndermeyeceklerini belirtti. Bu durum söylemlerle gerçeklerin örtüşmediğinin göstergesidir (İyikan, 2011: 89). Duygusal akrabalık bağlarının imada önemsiz olduğu ve Türkiye'nin gücünün sınırlı olduğu ortaya çıktı.

Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkileri SSCB döneminde başlamışken Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasının ardından 1990'lı yıllarda üst düzey ziyaretler yapılmış ve iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin hukuki altyapısını da oluşturan 200'den fazla anlaşma, protokol imzalanmış, işlerlik kazandırılmamıştır. İkili ekonomik ilişkiler açısından önemli bir kurum olan Türkiye ile Azerbaycan Arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkiler Karma Ekonomik Komisyonunun ilk toplantısı 25 Şubat 1997 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Uzun süre toplantı yapılamamış, ikinci toplantı ancak 29 Mart 2001'de gergin bir ortamda yapılabilmıştır. Karma Ekonomik Komisyonun üçüncü toplantısı 12-14 Nisan 2005'te Türkiye'de, dördüncü toplantısı 27-28 Temmuz 2006 tarihlerinde Bakü'de, 5. toplantısı 11 Nisan 2008'de İstanbul'da, 6. toplantısı yaklaşık 3 yıl aradan sonra 22 Ocak 2011'de Bakü'de, 7. toplantısı ise 10-11 Temmuz 2014 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilmiştir (Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, 2014). Bu toplantılarda iki ülke arasında mevcut sorunlar dile getirilse de karşılıklı işbirliği alanları belirlenmiştir.

2000'li yıllarda Kafkasya bölgesinin çok büyük enerji kaynaklarına sahip ve stratejik bir konumda olmasının bölgesel etki ve fırsatlar açısından önemini arttırdı. Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), Kafkas Cumhuriyetleri ile ekonomik ve siyasi bağların geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır (Aras, 2014:3). İlham Aliyev, Batı'nın Karabağ sorununun çözümü için gerekli desteği vermediğini fark edince, özellikle Ağustos 2008'deki Gürcistan müdahalesinden sonra Rusya ile daha yakın ilişkiler kurdu. Aliyev'in söylemsel birlik tasviri toplumsal ve siyasi düzeydeki ikili ilişkilerin temelini oluşturmuştur. Ancak 2009 yılında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde sorunlara neden

olmuştur. Bu dönemde Azeri doğalgazının fiyatı artırıldı, Türk şirketleri tepkiler yaşadı ve bayrak krizi yaşandı. Bu olaylar, iki ülke arasındaki güvenilir ilişkilerin sekteye uğrayabileceğini gösterdi. Türkiye, dostluğu korumak için Azerbaycan'ın hassasiyetlerini dikkate aldı. İki ülke arasındaki soydaşlık dostluk ve akrabalık bağlarını ekonomik faydalarla pekiştirmek ve stratejik düzeye yükseltmek iki ülkenin de yararına. Duygusal ilişkilere zarar vermemeye özen göstermenin yanı sıra daha güçlü ekonomik ilişkiler geliştirilmelidir. 2009 yılının ortalarında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için çaba sarf edildi. Rusya da bu süreci destekledi. Rusya ile Ermenistan arasındaki askerî iş birliği yoğunlaştı ve Ermenistan, Gümrü üssünün Rusya tarafından kullanım süresini 2044 yılına kadar uzattı (Şiriyev, 2011: 92). Bu dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'ye güvensizliği arttı, dost ve akraba ülkeler söylemi yerini duygusal ve siyasi çöküşlere bırakmıştı. Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkileri soğurken, Rusya, Çin, Japonya, Güney Kore ve İsrail ile ilişkileri gelişti (Yılmaz, 2010: 21). Türkiye ile Ermenistan arasındaki normalleşme sürecinde Türkiye'nin Azerbaycan'dan satın aldığı doğalgaz fiyatında Türkiye aleyhine bir düzenleme yapıldı. İlişkiler normalleşene kadar Azerbaycan bin metreküp doğalgazı 120 dolara Türkiye'ye satıyordu. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Türkiye'nin Şahdeniz projesinden satın aldığı doğalgaz fiyatının piyasa koşullarına ve anlaşma yükümlülüklerine göre ayarlanması gerektiğini vurguladı. Nihai olarak taraflar, Türkiye'nin Azerbaycan'dan satın aldığı doğal gaz için 335 dolar ödemesi gerektiği konusunda anlaşılabilir (Asker, 2010: 47). Aynı dönemde Azerbaycan'da Türk firmalarına yönelik baskılar ve Türk mallarına boykotlar görüldü. O dönemin en önemli ve unutulmaz olayı Türk şehitliklerinde Türk bayraklarının indirilmesidir (Yılmaz, 2010: 27). Bu duygusal, politik, ekonomik tepkiler ve cezalar, güven ilişkilerinin bozulabileceğini göstermektedir. Türkiye'nin Ermenistan'a yakınlaşma sürecinde Türkiye ve Azerbaycan'ın dost ve müttefik iken hasım hâline gelmesi üzücü bir durumdur. Türkiye'nin dostluğun devamı için Azerbaycan'ın hassasiyetlerine dikkat etmesi gerektiği düşünülüyordu. Bu sürecin sonunda anlaşılan, ilişkilerin tek ulus söylemi düzeyinden stratejik ortaklık düzeyine ulaşmadığıydı. Ekonomik çıkarlarla dostluk ve akrabalıkların güçlendirilmesi ve stratejik düzeye yükseltilmesi bir zorunluluktur. Duygusal söylemler

insanlar arasında sevgi, dostluk ve yakınlaşmayı getirirken, aksi durumlar ekonomik ve siyasi olarak ilişkilerin bozulmasına ve insanlar arasında düşmanlığa neden olabilir.

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri “tek millet, iki devlet” yaklaşımının duygusallığına ilave olarak ilişkilerin stratejik ortaklık olarak da tanımlanması, ilişkileri ileriye taşıyacağı aşikârdır. Bu kapsamda, ilişkilerin olumlu seyrini teyit etmek amacıyla 2010 yılında Azerbaycan ile Türkiye arasında anlaşmalar imzalanmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Gül’ün 16-17 Ağustos 2010 tarihlerinde Azerbaycan’ı ziyareti sırasında iki ülke arasında “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması” imzalandı. 15-16 Eylül 2010 tarihlerinde İstanbul’da düzenlenen 10. Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi’nde iki ülke arasında “Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin Kurulmasına İlişkin Ortak Bildiri” imzalandı. Bu anlaşmalar kapsamında stratejik kararlar almak ve uygulamak gerekmektedir (<https://www.mfa.gov.tr/bildiri.tr.mfa>).

Azerbaycan Ekonomisi Azerbaycan’ın bağımsızlığından cumhurbaşkanlığına kadar geçen ekonomik dönem ikiye ayrılır: 1991-1995 arasındaki ilk dönem “ekonomik kaos” olarak tanımlanabilir. Bu dönemde Azerbaycan çeşitli siyasi, askerî ve ekonomik sorunlar yaşadı. Makroekonomik istikrar ve dinamik ekonomik büyüme ile ikinci dönem 1996 yılından itibaren devam etmektedir (Azerbaijan Energy Charter Secretariat, 2013).

Ülkenin sahip olduğu büyük ve keşfedilmemiş petrol ve doğal gaz rezervleri, ülkeyi Avrupa ve ABD’den gelen yatırımcılar için cazip kılıyor. Batılı ülkeler, Ortadoğu petrolüne ve Rus ulaşım ağlarına olan bağımlılıklarını azaltmak için Azerbaycan’a enerji yatırımları yapmaktadır. 2006 yılında kurulan BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı) ve 11 milyar dolarlık Nabucco Projesi Batılı ülkeler tarafından desteklendi (Azerbaycan Ülke Bülteni 2012).

Azerbaycan ekonomisinde devletin serbest piyasa ekonomisine geçiş için gerekli girişimler süratle devam etmektedir. Petrol-doğal gaz sektörü Azerbaycan ekonomisinde önemli bir rol oynamaktadır. Azerbaycan’ın doğal

kaynaklar dışında tarımsal açıdan verimli toprakları ve SSCB döneminden kalan büyük sanayi kompleksleri de ekonomisine yön vermektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan ekonomisi büyük bir durgunluk yaşadı. Bu durgunlukta Ermenistan ile savaş önemlidir. Bu durgunluk 1991 ve 1995 yılları arasında bağımsızlık ilanı sırasında %60 civarındaydı. 1990'ların ikinci yarısından itibaren Azerbaycan ekonomisi petrol ve doğal gaz sektörleri sayesinde büyümektedir. Azerbaycan ekonomisi 2005-2009 yılları arasında %21 büyüme gerçekleştirmiştir (World Bank, 2009). Ancak küresel krizin borsaları olumsuz etkilemesi sonucunda son yıllarda petrol ve doğalgaz fiyatları düşmüştür (Eldaroğlu, 2001). Bu durum Azerbaycan'ın GSYİH büyüme hızını azaltmıştır (Azerbaycan Ülke Bülteni, 2012). 2013 yılında Azerbaycan'da GSYİH %5,8 artarak 57,7 milyar manat olmuştur. 2013 yılında GSMH'nin sektörel dağılımı %5,3 tarım, %46,30 sanayi ve %48,4 hizmet sektörü olmuştur (World Bank Enterprise Surveys (database), 2013). Petrol sektörü dışında GSMH artışı %10, petrol sektöründe %1 olmuştur (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2013). Azerbaycan'ın dış ticaretinde en büyük paya enerji sektörü sahiptir. Azerbaycan'ın ihracatında petrol ve petrol ürünleri, ithalatta ise petrol endüstrisi için ihtiyaç duyulan makine ve teçhizat başlıca kalemleri oluşturmaktadır (Somuncuoğlu, 2012), Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi verilerine göre, Azerbaycan 2011-2012 yılı arasında 155 ülke ile dış ticaret faaliyeti gerçekleştirmiştir (Abdullayev, 2011). Azerbaycan, 9.652 870.180 ABD doları ithalat ve 23.907.972.190 ABD doları ihracat olmak üzere toplam 33.560.842.370 ABD doları dış ticaret hacmi gerçekleştirmiştir (International Journal of Energy Economics and Policy, 2015).

2012 yılında Azerbaycan ihracatının %84,63'ünü ham petrol, %5,53 petrol ürünleri, %2,71 doğalgaz, %0,10 elektrik enerjisi, geri kalanını ise kimya sanayi ürünleri, çelik ve demir ürünleri, alüminyum ve ürünleri, sebzeler, bitkisel ve hayvansal yağlar, alkollü ve alkolsüz içecekler pamuk ve meyveler oluşturdu (<https://www.stat.gov.az/?lang=en>). İthalatının %27,24'ü makineler, mekanik cihazlar, elektrikli cihazlar ve bunların bileşenlerinden; %14,65 nakliye araçları ve yedek parça, %13,58 çelik ve demir ürünleri; %11,02 gıda ürünleri; %2,84 ahşap ve ahşap ürünler; %2,5 eczane ürünleri;

%1,04 mobilya ve bileşenler; ve %27,13 diğer ürünlerdir (World Bank, 2013). Azerbaycan'ın ekonomi politikası, enerji sektörünün küresel krize karşı kırılğanlığının yüksek olması nedeniyle petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi ve gelecekte petrol dışı sektörlerin GSMH içindeki payının artırılmasıdır (Azerbaycan Ülke Bülteni 2012).

Azerbaycan'da Enerji Sektörü Azerbaycan dünyanın en eski petrol üreticilerinden biridir. Azerbaycan'ın doğal gaz ve petrol ihracatı, ekonomik büyümesinde en önemli faktördür. IMF verilerine göre petrol ve doğalgazın toplam ihracat içindeki payı %90'ın üzerindedir (<http://www.econstats.com/weo/V008.htm>). Azerbaycan, Hazar Üssü'nün Batı'ya açılan en önemli ihracat kapısını da oluşturmaktadır. Azerbaycan'ın birincil enerji tüketiminde doğalgazın payı %66, petrolün payı %31 ve hidroenerjinin payı %3'tür. Ekonomik büyümenin enerjiye olan yüksek bağımlılığı Azerbaycan ekonomisini beklenmedik durumlara karşı savunmasız bırakmaktadır. 2011 yılında enerji sektöründe meydana gelen beklenmeyen etkiler, toplam üretimin 2013 ortalarına kadar düşmesine neden olmuştur. Petrol ve Gaz Dergisi'ne göre, Ocak 2013'te Azerbaycan'ın kanıtlanmış ham petrol rezervinin 7 milyar varil olması bekleniyordu (<https://tradingeconomics.com/turkey/imports-from-azerbaijan>). 2012 yılında Azerbaycan günde 930.000 varil (varil/gün) petrol üretimi gerçekleştirmiş ve bu üretimin 85.000 varilini tüketmiştir (<http://www.eia.gov/countries/country-data.cfm?fips=aj>)

Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR), Azerbaycan'da petrol ve doğal gaz üretiminden, ülke rafinerilerinin yönetiminden, doğal boru hattı sisteminin kurulmasından, petrol ve doğal gaz enerji ihracat ve ithalatının yönetiminden sorumludur (<http://new.socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-novorossiysk-oil-pipeline>). Azerbaycan'da enerjinin nakliyesi ve üretimi konusunda yabancı ülkelerle yapılacak anlaşmalar Sanayi ve Enerji Bakanlığı'nın yönetimindedir. SOCAR, petrol ve doğal gaz projelerinin geliştirilmesi için uluslararası konsorsiyumlara da katılmaktadır (https://az.sputniknews.ru/economy/20180104/413466015/azerbaidzhan_neft_zapasi_eksport_kolicestvo.html). SOCAR'ın Azerbaycan'ın toplam petrol

üretimindeki payı %20 civarındadır. Toplam üretimin %80'i BP tarafından yönetilen Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (AIOC) tarafından yapılmaktadır (<http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=AJ>). AIOC, 10 petrol şirketinden oluşan bir konsorsiyumdur. Bu konsorsiyumda en büyük hissedar BP'dir. Diğer şirketler Chevron (ABD), SOCAR (Azerbaycan), Inpex (Japonya), Statoil (Norveç), Exxon Mobil (ABD), TPAO (Türkiye), ITOCHU (Japonya), Devon Energy (ABD) ve Amerada Hess (ABD). AIOC, Güney Kafkasya Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın yapımına önemli katkılarda bulundu. Azeri-Çırac-Güneşli sahasından petrol sondajı ve Şah Deniz'den doğalgaz sondajı bu konsorsiyumun doğrudan yatırımlarıyla mümkün olabilir (<http://www.bp.com/managedlistingsection.do?categoryId=9007997&contentId=7014999>). İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin en önemli yönlerinden birini enerji alanındaki işbirliği teşkil ediyor.

Türkiye-Azerbaycan enerji ilişkilerinin temelleri Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasıyla atılmıştır. Ayaz Mutallibov döneminde ilk görüşmeler yapılmış, Ebülfeyz Elçibey döneminde TPAO'nun Azerbaycan'daki petrol üretiminde ciddi hisse oranlarıyla yer alması düşünülmüş, ama sonuçta TPAO, Haydar Aliyev iktidarı zamanında Azeri-Çırac-Güneşli (ACG) petrol yataklarının işlenmesi için imzalanan Asrın Anlaşması'nda yüzde 6,75'lik bir oran ile temsil edilmiştir (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/energy/data/database>, 2013). Türkiye ile Azerbaycan arasında "tek millet, iki ülke" anlayışıyla yürütülen ilişkiler çok güçlüdür. 2012 yılı GSMH'ları karşılaştırıldığında, dünya sıralamasında Türkiye 17. sırada, Azerbaycan ise 68. sırada yer almaktadır (Dünya Bankası İstatistikleri, 2013). İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik anlaşmalar aşağıdaki gibidir: (DEİK, 2012) - Ticaret, Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması - 1992 - Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması - 1994 - Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması - 1995 - Hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyon Toplantıları Protokoller (KEK) - KEK I. Dönem – 1997 - KEK II. Dönem – 2001 - KEK III. Dönem – 2005 - KEK IV. Dönem – 2006 - KEK V. Dönem – 2008 - KEK VI. Dönem – 2011 Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ticarete, Türkiye için bir ticaret

fazlası söz konusudur. İki ülke arasındaki dış ticaret sürekli artış eğilimi göstermektedir. Azerbaycan, Türkiye'nin en çok ihracat yapan ülkeleri arasında 15. sırada yer almaktadır (Yesevi, Çağla Gül ve Yavuz, Burcu, 2015: 27). 2017 sonu itibarıyla TPAO, Azerbaycan'da üç adet arama, geliştirme ve üretim projesi ile iki adet boru hattı projesine ortak bulunuyor. Azerbaycan petrol ve doğalgazının yanı sıra Hazar'ın doğu kıyısındaki ülkelerin petrol ve doğalgazının da Hazar denizi ve ardından da Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye, buradan ise üçüncü ülkelere nakli pek büyük ekonomik öneme sahiptir. Bu çerçevede Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı, TANAP ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı projeleri çerçevesinde çok taraflı iş birliği başarıyla devam etmektedir (Cornell, 2005:61). Enerji sektörüne bağımlı olan Azerbaycan bağımsızlığının ilk yıllarından beri enerji dışı sektörlerde yatırımcı ülke olan Türkiye'yi önemsemiştir. Örneğin Türkiye Eximbank aracılığıyla Azerbaycan'a kredi desteği de sağlamıştır.

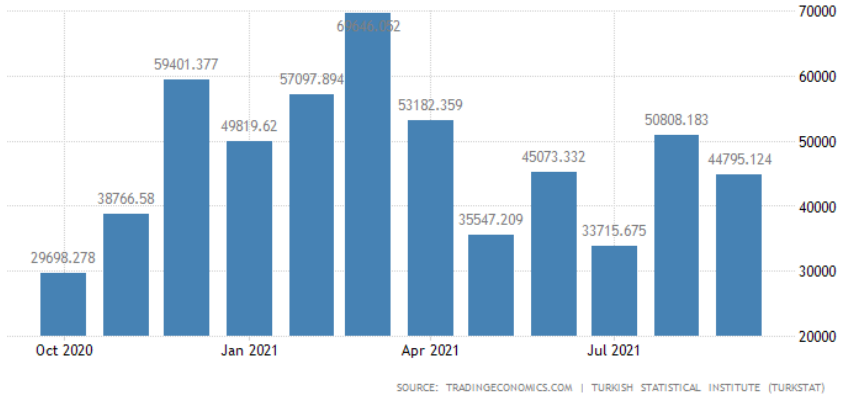
2019 yılının son ayları Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin her alanda geliştirildiği ve önemli projelerde tarihî adımların atıldığı bir dönem oldu. Bu dönemde özellikle ekonomik ilişkiler bakımından üst düzey karşılıklı ziyaretler ve önemli toplantılar gerçekleştirildi. Örneğin, Türkiye cumhurbaşkanı yardımcısı Fuat Oktay başkanlığındaki heyet 16 Eylül 2019 tarihinde (Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından işgalden kurtarılışının 101. yıl dönümünde) Türkiye-Azerbaycan 8. Karma Ekonomik Komisyon (KEK) Toplantısı için Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye gitti. 29 Kasım 2019 tarihinde Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile birlikte Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin (TANAP) Avrupa bağlantısının açılış törenine katılmak üzere Türkiye'ye geldi (Aslanlı, 2020). Bu karşılıklı üst düzey işbirliği toplantılarında iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin geleceği çerçevesinde mühim kararlar alındı.

Türkiye 1980'den önce ithal ikamesi bir ekonomik program uygulamıştır. 1980'lerin başında Türkiye, Türkiye ekonomisini dünya piyasa ekonomisine entegre etmeyi amaçlayan ihracata dayalı büyümeyi teşvik etmek bir ekonomik liberalleşme programı üstlenmiştir. Türkiye 2001 yılından bu yana derin bir ekonomik dönüşüm geçirdi. 2002-64.598

döneminde ortalama %6'ya yakın dikkate değer bir GSYİH (gayri safi yurtiçi hasıla) büyüme oranı kaydetti. Türkiye'nin kişi başına düşen GSYİH'si üç katına çıktı; 2002 yılında 3.492 ABD Doları ve 2013 yılında 10.782 ABD Doları idi. Satın Alma Gücü Paritesine (SAGP) göre, kişi başına GSMH (gayri safi millî gelir) 2013 yılında 19 bin ABD Dolarına ulaştı. 2014 yılında Türkiye nüfusu 76.9 milyon. GSYİH büyüme oranı projeksiyonları 4 2014 yılı için %, 2015 ve 2016 yılı için %5 (<http://www.mfa.gov.tr/prospects-and-recent-developments-in-the-turkish-economy.en.mfa>). 2023 Türkiye İhracat Stratejisi (2023, Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yıl dönümü), 2023 yılında yıllık ortalama %12'lik ihracat artışı ile 500 milyar dolarlık ihracat hacmine ulaşmayı hedeflemektedir. Türkiye'nin temel hedefleri 2023 yılında dünyanın en büyük 10 ekonomisinden biri olmak ve dünya ticaretinden %1,5 pay almaktır. Bu stratejinin bir diğer amacı da 2023 yılında %80 ihracat/ithalat oranına ulaşmaktır (<https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2015/71GK/ekonomikrapor-2014>). Türkiye ekonomisi giderek daha fazla sanayi ve hizmet sektörleri tarafından yönlendirilmektedir. Otomotiv, inşaat ve elektronik sektörleri Türkiye'nin ihracatında en önemli sektörler hâline gelmiştir. Türkiye, hızla büyüyen bir ekonomi olarak, artan enerji talebini karşılamak için fosil yakıt kaynaklarına daha fazla erişime ihtiyaç duyacaktır. Türkiye'nin artan enerji talebi ışığında yerli enerji kaynaklarının sınırları, başta petrol ve gaz olmak üzere enerji ithalatına bağımlı hâle gelmesine neden olmuştur. Toplam enerji talebinin yaklaşık %26'sı yerli kaynaklardan karşılanmaktadır. Bu anlamda geri kalanı ithalatla karşılanmıştır. Türkiye, Doğu'daki kaynaklar ile Batı'daki pazarlar arasında bir enerji koridoru ve enerji merkezi olmayı hedeflemiştir. AB, Ortadoğu ve Avrasya'dan Avrupa'ya başta doğalgaz olmak üzere hidrokarbonları Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak olan Güney Gaz Koridoru projesini desteklemektedir. Hazar Denizi'ndeki rezervlerin TANAP'a bağlanması gelecek dönemin en önemli konusu olacak (TANAP Project Official Website). Azerbaycan ve Türkmenistan, Hazar'daki sınırlar ve gaz rezervleri konusunda anlaşma sağladı. Hazar'daki gazın TANAP ile dünyaya ulaştırılması gelecek dönemdeki en büyük yeni proje olacaktır (<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-azerbaycan-ticaret-hacminin-15-milyar-dolarlik-hedefi-asmasi-bekleniyor/2138753>).

Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı sürekli artmakla beraber Türkiye'de Azerbaycan'dan yapılan ithalat, 2021 yılının Ağustos ayında 50808,18 ABD Doları THO'dan Eylül ayında 44795,12 ABD Doları THO'ya geriledi (Turkish Statistical Institute (turkstat)). Son yıllarda karşılıklı yatırımlar konusuna farklı bir boyut eklenmiş, Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan yatırımlar önemli ölçüde artmıştır. Bu yatırımların, özellikle de büyük sermaye gerektiren sektörlerde yapılmış olması ekonomik ilişkilerin stratejik niteliğinin göstergesidir.

Türkiye ile Azerbaycan'ın dijital ticaret alanında iş birliğini öngören mutabakat zaptı onaylandı. Bakü'de 2 Nisan 2021'de imzalanan "Dijital Ticaret Alanında İş birliği Hakkında Mutabakat Zaptı"nın onaylanmasına ilişkin karar, Resmî Gazete'de yayımlandı. Buna göre, mutabakat zaptı, iki ülke arasındaki mal ve hizmet ticaretini artırmak için teknolojik imkânlardan yararlanmayı, yeni taşımacılık güzergâhları ve bağlantılarına ilişkin son gelişmeleri dikkate almayı ve mevcut iş birliğini daha kapsayıcı ve refah sağlayıcı hâle getirmeyi amaçlıyor. İki ülke arasında dijital ticaretin sürdürülebilir ve istikrarlı gelişimi teşvik edilecek. Bu kapsamda, dijital ticaret açığı değerlendirmesi de dâhil olmak üzere ortak çalışmalar yürütülecek ve ortak raporlar hazırlanacak, bilgilendirici toplantılar, çalıştay ve seminerler düzenlenecek, ortak proje ve programlar geliştirilecek. Dijital ticaretle ilgili alanlarda mevzuat iyileştirilecek, ticaretin kolaylaştırılması ve dijitalleşme için nesnelerin interneti, blok zincir, robotik ve bulut bilişim, yapay zekâ ve diğer "4. Sanayi Devrimi" teknolojilerinin uygulama olanakları

araştırılacak. Gümrük ve sınır düzenleme süreçleri basitleştirilecek, ulusal tek pencerelerin karşılıklı çalışabilirliğini sağlamaya yönelik çalışmalar yapılacak, e-ticaret standartları geliştirilecek, yeni pazarlama modelleri, gümrük vergileri ve harçların dijital ödemeleri, e-fatura ve ticaretin finansmanının dijitalleşmesi, dijital lojistik ve tedarik zinciri yönetimi gibi konularda fırsatlar araştırılacak. Dijital ticarete yönelik engelleri kaldırmak ve sınır ötesi dijital ticarete yol açacak elverişli koşullar ve altyapıyı oluşturmak için iş birliği yapılacak (<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-ile-azerbaycan-arasinda-e-ticaret-mutabakat-zapti-imzalandi/2196309>). Yük taşımacılığını kolaylaştırmak için e-TIR sisteminin uygulanmasında iş birliğine gidilecek. Ulaşım güzergâhlarındaki demir yolu taşımacılığını kolaylaştırmak için çaba gösterilecek. İki ülke arasında mevcut ve yeni açılan koridorlar yoluyla bağlantıyı daha da kolaylaştırmak için dijital altyapı kurulacak. KOBİ'lerin sınır ötesi dijital ticaret ekosistemine entegrasyonunu desteklemek dâhil kendi ülkelerinde dijital ticaret alanında faaliyet gösteren işletmeler arasında iş birliği teşvik edilecek (<https://www.haberler.com/turkiye-ile-azerbaycan-dijital-ticaret-alaninda-is-14353626-haberi>).

Sonuç

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler bazı politik meseleler nedeniyle zaman zaman sekteye uğrasa da Haydar Aliyev'in "bir millet, iki devlet" söylemsel birlik tasviri, iki ülkenin toplumsal ve siyasi düzeydeki ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. "Tek millet, iki devlet" prensibi çerçevesinde Türkiye'nin can dostu olarak nitelendirdiği Azerbaycan, 15 Temmuz darbe girişimi sonrası Türkiye'nin yanında olan ilk ülke olmuştur. 30 yıldır işgal altında olan Dağlık Karabağ-Azerbaycan topraklarının kurtarılmasından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler farklı bir boyuta taşınmıştır. Bu zafer gününü kutlamak amacıyla 10 Aralık 2020'de Türkiye ve Azerbaycan devlet başkanları İlham Aliyev ve Recep Tayyip Erdoğan'ın katılımıyla Azerbaycan'ın gurur günü olarak Bakü Azadlıq meydanında muhteşem bir resmî tören düzenlenmiştir. Aliyev ve Erdoğan Bakü Zafer

Şöleni'ndeki muhteşem nutuklarında iki devletin birlik ve beraberlik vurgusuyla güçlü imajını tüm dünyaya göstermiştir. Türkiye bölgede oyun kurucu bir devlet olarak Azerbaycan ile dostluğunu daha da pekiştirmiştir. Bakü'deki törende Türk ve Azerbaycan askerlerinin bir arada yer almasının Türk Dünyası birliği için önemli bir mesaj niteliği taşıdığına dikkat çekebiliriz. Yüz üç yıl önce Nuri Killigil Paşa yönetiminde Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan halkını Ermeni milislerden kurtardığı gibi bugün de Türkiye, Azerbaycan halkının yanında olduğunu göstermiştir. Haydar Aliyev'in şiarı 'Tek millet iki devlet' olarak bu gururu, bu sevinci iki ülke halkı aynı anda yaşamıştır. İki kardeş ülke arasında söylemsel düzeyin dostluk ve akrabalık bağlarını ekonomik faydalarla pekiştirmek ve stratejik düzeye yükseltmek bir zorunluluktur. Duygusal ilişkilere zarar vermemeye özen göstermenin yanı sıra daha güçlü ekonomik ilişkiler geliştirilmelidir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkiler incelendiğinde, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin beklentilerin altında kaldığı görülmektedir. İki ülke arasında serbest ticaret alanı oluşturulmamış ve vizesiz bir rejim uygulanmamıştır. Azerbaycan'ın ithalatının dağılımı incelendiğinde, ithalatın %15,75'inin Türkiye ile gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye'yi %14,28'lik pay ile Rusya takip etmektedir. Türkiye, Azerbaycan'ın en çok ithalat yaptığı ülkelerdendir. Türkiye 2013 yılında Azerbaycan'a üç milyar dolarlık ihracat yaptı. Bu değer, Türkiye'nin toplam ihracatının yaklaşık %2'sini oluşturmaktadır. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 3.295 milyon dolardır. Bu rakam, Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin %0,8'idir. Azerbaycan, Türkiye'nin dış ticaret hacmi değerlendirildiğinde 27. sırada yer almaktadır (International Journal of Energy Economics and Policy). Türkiye, Azerbaycan'ın ihracatında önemli bir paya sahip değildir. Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı, toplam ihracatının %2,5'ini oluşturmaktadır. Türkiye, en çok ihracat yapan ülkeler listesinde 11. sırada yer almaktadır. İki ülke arasındaki ilişki çok boyutlu bir nitelik kazanmıştır. İkili ticaret hacmi ekonomik açıdan kurumsallaşma, Türkiye'nin Azerbaycan'da petrol dışı sektörlerde, Azerbaycan'ın ise Türkiye'de enerji sektöründeki yatırımları iki ülke arasında imzalanan stratejik ortaklık ve karşılıklı yardıma ilişkin anlaşmalar gibi ekonomik alanda farklı bir boyuta taşındı. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde enerjinin rolü sıklıkla vurgulanırken, Türkiye

Azerbaycan'dan ihtiyaç duyduğu petrolün sadece %1,5'ini satın almaktadır. Enerji boru hatları iş birliği alanı olarak daha önemli bir yere sahip olmuştur. Bu kapsamda Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ile başlayan süreç, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı ve Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) ile devam etmektedir. Boru hatlarının Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve refahı için önemli katkıları olduğunu belirtmek önemlidir. Azerbaycan petrolünün yüzde 80'ini Türkiye üzerinden ihraç edilmektedir. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı, AB tarafından desteklenen Güney Gaz Koridoru'nun bir parçası olan boru hattı Türkiye'nin güzergâh çeşitliliğine katkı sağlamaktadır. TANAP ile Avrupa'ya aktarılacak doğalgaz miktarı başlangıçta 10 milyar metreküp olup, Rusya'nın ana ortağı olduğu ve 63 milyar metreküp kapasiteye sahip olacak Güney Akım kadar olmasa da TANAP, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine ivme kazandıran bir projedir. Trans Anadolu doğal gaz boru hattı, Azerbaycan doğalgazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya transfer etmesi planlanan boru hattı Şahdeniz doğal gaz tesislerinde çıkarılan gazın transferinde kullanılacaktır. Maliyetinin 5-7 milyar dolar olacağı öngörülmüş, 2018 yılında tamamlanmıştır. TANAP AB için büyük bir stratejik öneme sahip olarak Avrupa'nın enerji arz güvenliğini güçlendiren, Azerbaycan ve Türkiye için, doğal gaz kapasitesi ve uygun fiyatları ile enerji arz güvenliğini destekleyecek mühim bir projedir. Bu boru hattı ile doğal gaz kaynaklarının yeni pazarlara ulaştırılması anlamına gelmektedir. Teknik olarak en büyük ikinci proje olan TANAP, istihdam olanaklarını ve yatırımları artırarak ülke ekonomilerine de katkı sağlamaktadır.

2021 yılında Azerbaycan İhracatı ve Yatırımı Geliştirme Vakfı (AZPROMO) ve Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) organizasyonu ile Bakü'de Azerbaycan-Türk iş forumu düzenlendi. Forumu hem Azerbaycan hem de Türkiye taraflarından 20'den fazla şirket, yetkili ve yaklaşık 80 girişimcinin temsilcileri katıldı. Rusya hâlen Azerbaycan'ın en büyük ihracatçısı, ardından Türkiye gelmektedir. Ancak Türkiye ilk sırada olmayı hedeflemektedir. Azerbaycan, Hazar Denizi'nde kargo taşımacılığı için elverişli bir coğrafi konuma sahiptir. Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'a ihracat için çok önemli olan Alat limanı modernize edilmektedir. Azerbaycan'ın ana kısmını Nahcivan ve Türkiye'ye bağlayacak

olan Zengezur projesinin hayata geçirilmesi sonucunda ulaştırma ve ticaret alanlarında ciddi ilerlemelere kaydedilecektir. İki ÷lke arasında hâlen ticaret cirosu yaklaşık 4 milyar dolar ve hedef bu rakamı 15 milyar dolara çıkarmaktır. Son dönemde iki ÷lke arasında yapılan yatırımların özellikle büyük sermaye gerektiren sektörlerde yapılması ekonomik ilişkilerin stratejik niteliğini öne çıkarmaktadır.

Sonuç olarak Azerbaycan'ın mevcut koşulları (bağımsızlığına yeni kavuşması, topraklarının Ermenistan işgali altında kalması vb.) ve Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin niteliğı (tarihî, kültürel, millî, dinî bağların ön planda olması) gereğı ilişkilerin siyasi, askerî ve kültürel yönlerinin daha yoğun bir biçimde ilgi odağı olduğı bilinmektedir. Fakat uluslararası ilişkiler sisteminde ağırlığı giderek artan ekonomik faktör Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin de en önemli yönlerinden birini teşkil etmektedir. Ekonomik faktör iki ÷lke arasında genelde olumlu niteliğı ile dikkat çekmiş, bazı dönemlerde ise kısa süreli gerginliklere neden olmuştur. Özellikle 1990'ların sonunda ve 2000'lerin başında ekonomiyle ilgili konularda karşılıklı yüksek beklentiler zaman zaman yerini karşılıklı eleştirilere bırakmış, fakat 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren ekonomik ilişkilerde giderek artan bir ivme ile olumlu bir tablo ön plana çıkmaya başlamıştır. İki ÷lke arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması'nın imzalanması Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliğı Konseyi'nin kurulması ilişkilerin diğere yönleri ile beraber ekonomik ilişkilerin de geliştirilmesine katkı yapmaktadır.

Sonuç olarak otuz yıldır çözölmeyen “frozen conflict/dondurulmuş ihtilaf olarak nitelendirilen Karabağ meselesinin çözölməsi ve bu konuda Türkiye'nin verdiğı destek kayda değerdir ve önemli bir kazanımıdır. Zengezur koridoru ile iki ÷lke arasındaki ticaret hacmi daha da gelişecektir. Azerbaycan ile Nahcivan'ı bağlayan ulaşım koridorunun açılması Türkiye ve Azerbaycan'ın bir asır sonra ilk kez kara yolu ile birbirine bağlanması açısından son derece önemlidir. Nahcivan koridoru, Bakü-Tiflis-Kars güzergâhına güçlü destek oluşturarak, tarihî İpek Yolu'nu canlandıracak ve Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ni karadan birbirine bağlayacaktır. Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan'ın batı bölgeleri arasında ulaşım ve iletişim ağıları inşa edilecek ve böylece Nahcivan Türk

kapısı hâline gelecektir (Derman, 2021). Türkiye Dağlık Karabağ konusunda “Bir millet iki devlet” prensibinden yola çıkarak Azerbaycan’ın yürüttüğü haklı mücadelede Azerbaycan’a olan tam desteğinden dolayı gerek uluslararası kamuoyunda gerekse bölgesel düzlemde büyük prestij kazandı. Türkiye-Azerbaycan ortaklığıyla ortaya çıkan bu yeni konjonktür, Türk devletleri arasındaki birliğin de güçlenmesini sağlayacak ve Kırım Türkü büyük Alim İsmail Gaspiralı’nın “Dilde, Fikirde ve İşte Birlik” şiarı sadece geçmişte değil günümüzde de Türk Dünyasında her alanda iş birliği için rehber olacaktır.

KAYNAKÇA

Abdullayev, L. (2011). “Лизинг в Азербайджане: в новый год со старыми проблемами.” *Trend*, December 21. <http://www.trend.az/capital/analytical/1972033.html>.

Agamaliyev, Rahim (2021), “Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Sistemi”, https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/144/agamaliyev.html 2021

Aliyev, Natik. (2010). “Neft i neftyanoy faktor v ekonomike Azerbaydjana”. Bakü: Letterpress, 32-35.

Aras, B. (2014), “Turkish-Azerbaijani Energy Relations. Global Turkey in Europe”. *Policy Brief* 15.

Aras, O. N. (2008) “Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşı’nın Ekonomik Etkileri”, *Karabağ Savaşı Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Yayın No:004, Bakü, 126-194.

Aras, Osman Nuri, Süleymanov, Elçin (2010), “Azerbaycan Ekonomisi” Şark-Garb Matbaası, Bakü.

Asker, A. (2010), “Ermeni Açılımı Sonrası: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”. 21. Yüzyıl, 15, 45-55.

Aslanlı, Araz (2020), “Türkiye Azerbaycan Ekonomik İlişkileri Stratejik Boyut Kazanıyor”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri-stratejik-boyutlar-kazaniyor/1698615>, (10.01.2020).

Aydın, M. (2002), “Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu”, Baskın Oran (Ed.) *Türk Dış Politikası* Cilt II:1980-2001, s.401, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aydın, M. (2002), “Türkiye’nin Azerbaycan’la Tarihsel Bağları ve Nahçıvan”, Baskın Oran (Ed.) *Türk Dış Politikası* Cilt II:1980-2001, İstanbul: İletişim Yayınları.

“Azerbaijan 2020: Look Into Future Concept of Development”, https://president.az/files/future_en.pdf, (12.10.2021).

“Azerbaijan Energy Charter Secretariat”. (2013) *In-Depth Review of the Energy Efficiency Policy of Azerbaijan*, Baku.

“Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkiler” (2011), T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos.

Başer, B. (2008), “Third Party Mediation in Nagorno-Karabagh: Part of the Cure or Part of the Disease?” *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 3(5), 86-114.

BP. (2014), AIOC. <http://www.bp.com/managedlistingsection.do?categoryId=9007997&contentId=7014999>

Cornell Svante E. - İsmailzade Fariz, “The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Azerbaijan”, *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*, (Edited by S. Frederick Starr and Svante E. Cornell), 2005, 61-84.

Derman, Giray Saynur, Kurban, Vefa, İbrahim, Hazar, Ünalmiş Ahmet Nafiz, Aslanlı, Araz Gül, Burcu, Çümen, Nur (2020), *Güney Kafkasya’nın Parlayan Yıldızı Azerbaycan (Tarihi, Siyasi Yapısı, Enerji Boyutu ve Jeopolitik Konumu ile)*, Ankara: Nobel yay.

Derman, Giray Saynur, (2015). “Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi”, *Yeni Türkiye*, 8(78), 602-637.

Derman, Giray Saynur, (2015). “Dağlık Karabağ Sorununun Türkiye Azerbaycan İlişkilerine Etkisi”, *Yeni Türkiye*, 7(77), 295-309.

Derman, Giray Saynur (2013), “Etnik Çatışma Teorileri ve Kafkasya Güvenliği Bağlamında Dağlık Karabağ ve Güney Osetya Sorunu”, Editör: Hasret Çomak , Caner Sancaktar, *Uluslararası Güvenlik Yeni Politikalar Stratejiler ve Yaklaşımlar*, Beta Yay.

Derman, Giray Saynur, (2020), “Dağlık Karabağ” <http://bncmedyahaber.com/haber-prof-dr-giray-saynur-derman-yazdi-daglik-karabag-6894.html>, (13.12.2020)

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2013), “Azerbaycan Ülke Bülteni”, *DEİK* <https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-nisan-2013.pdf>, (18.06.2021).

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2012), *Azerbaycan Ülke Bülteni*, İstanbul.

Eldaroğlu Ekber, “Neft Fondunun Vesaitleri Hansı İstiqamete Yönelmelidir?”, Azerbaycan Milli Demokratiya Fondu, “Azerbaycan” Bülleteni - 25 (145), 21 İyun 2001.

EIA. (2013), “Country Analysis Brief Overview: Azerbaijan”, <http://www.eia.gov/countries/country-data.cfm?fips=aj> (01.03.2014).

“Ekspertı SOCAR naşçitali v Azerbaydjane 9,5 milyardov ton uglevodorodov” https://az.sputniknews.ru/economy/20180104/413466015/azerbaidzhan_neft_zapasi_eksport_kolicestvo.htm, (Erişim Tarihi 04 Ocak 2018).

Hasanov, Ali. (2013). “Sovremennıye mejdunarodniye otnoşeniya i vneşnaya politika Azerbaydjana”. Bakü: Zardabi.

IMF. World Economic Outlook Data. <http://www.econstats.com/weo/V008.htm> (10.10.2014).

International Journal of Energy Economics and Policy, Vol. 5, No. 1, 2015, 27-44

İyikan, N. (2011), “Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Güney Kafkasya'nın Yeri”, Necati İyikan (Ed.) *Orta Asya ve Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler 1991-2010*, İstanbul: Hiperlink.

Lewis, E. E.(1978) , “Nuclear Power Reactor Safety”, Ch. 2-1.

Oran, B. (2002), *Türk Dış Politikası Cilt II:1980-2001*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Oran, B. (2013), *Türk Dış Politikası Cilt III:2001-2012*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Pritçin S. (2010), “Novaya gazovaya strategiya Azerbaydjana, ot Mayendorfa do Astanı: prinsipalniye aspektı armano-azerbaydjanskogo nagornogo-karabaxskogo konflikta: sb.st./ pod red. G. Alekseyeva.M.

Rehimov, Ruslan (2020), “Azerbaycan’da yeni parlamento şekillendi”, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/azerbaycanda-yeni-parlamento-sekillendi/1730380> 11.02.2020.

Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. (2014), “Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (18.02.2014)

Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. “Economic Outlook of Turkey”, <http://www.mfa.gov.tr/prospects-and-recent-developments-in-the-turkish-economy.en.mfa> (09.10.2014).

Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. (2014), “Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT)”, <http://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-eit.tr.mfa> (15.02.2014)

Socar. (2014), Baku-Novorossiysk Oil Pipeline, <http://new.socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-novorossiysk-oil-pipeline> (10.02.2014).

Somuncuoğlu, T. (2012), *Azerbaycan Ülke Raporu*, Ankara: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi.

TANAP Project Official Website. (2014), Tanap Nedir?, <http://www.tanap.com/tanap-nedir> (01.04.2014).

The Military Balance. (2013), Chapter Ten: Country Comparisons-forcelevels and economics, 113(1), 543-556

Yesevi, Çağla Gül ve Yavuz, Burcu (2015), “Turkey-Azerbaijan Energy Relations: A Political and Economic Analysis”, *International Journal of Energy Economics and Policy* 5(1), 27-44.

Yılmaz, R. (2010), “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem”, *Bilge Strateji*, 1(2), 20-34.

World Bank. 2009. “Azerbaijan Country Economic Memorandum: A New Silk Road Export Diversification.” World Bank, Washington, DC.

———. 2011. “Running a Business in Azerbaijan.” Enterprise Surveys Country Note 8, World Bank, Washington, DC.

———. 2013. *Azerbaijan Country Partnership Strategy Progress Report*. Washington, DC: World Bank.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

BRZEZINSKI'NİN ARDINDAN GÜNCEL TÜRKİSTAN JEOPOLİTİĞİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

After Brzezinski Re-Thinking Current Turkistan Geopolitics

Araştırma Makalesi • Research Article

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA

Giresun Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

Giresun/TÜRKİYE

yalcinsarikaya@hotmail.com

0000-0002-4164-8028

Mustafa Kemal ÖZTOPAL

Giresun Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ABD

Giresun/TÜRKİYE

mustafaoztopal@gmail.com

0000-0002-0717-7859

Geliş Tarihi/Received: 10.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 24.05.2022

Atıf/Citation

Sarıkaya, M., Öztopal, M.K. (2022). Brzezinski'nin Ardından Güncel Türkistan Jeopolitiğini Yeniden Düşünmek. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 141-174.

Kamu Yönetimi Enstitüsü

Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Türkistan terimi tarihte daha geniş bir coğrafya için kullanılmakla birlikte dar anlamda SSCB'den bağımsızlıklarını kazanan beş devletten (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan) oluşan bölgeyi tanımlamaktadır. Bu bölge 19. yüzyıla kadar muhtelif Türk devlet ve hanlıklarının idaresinde olmuş, 19. yüzyıldan itibaren ise Rus Çarlığı ve İngiltere arasındaki mücadeleye konu olmuştur. Moskova'nın bölgedeki hâkimiyeti, 20. yüzyıl başında sarsılmış ancak SSCB ile pekiştirilmiştir. 1991'e kadar süren Sovyet hâkimiyetinin ardından, ABD merkezli Batı dünyası bölgeye yeniden ilgi duymuş ve bölgeye dönük bu ilgi, burayla ilgili Batılı yazına güçlü biçimde tesir etmiştir. Bunların içinde ABD'nin Avrasya'da varlığını Amerikan dış politikası için önceleyen isimler dikkat çekmektedir. ABD eski Ulusal Güvenlik danışmanlarından Zbigniew Brzezinski Büyük Satranç Tahtası adlı eserinde bölgede ilk defa bir bölge dışı gücün yani ABD'nin etkili olma ihtimalinin heyecanıyla çeşitli öngörü ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu eserin yazılışının üzerinden çeyrek asır geçmiş ve bu süre zarfında Avrasya'da pek çok değişim yaşanmıştır. Türkistan ya da kendi ifadesiyle Orta Asya da, 2017'de vefat eden Brzezinski'nin perspektifinde önemli bir yere sahiptir. Avrasya'yı ABD için en önemli jeopolitik ödül olarak gören yazarın mezkûr eserinin aradan geçen çeyrek asrın ardından Türkistan odaklı olarak yeniden değerlendirilmesi bölge araştırmacılarına perspektif katkısında bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Jeopolitik, Büyük Satranç Tahtası, Rusya, Brzezinski, Eurasia

Abstract

Although the term Turkestan has been used for a wider geography in history, it narrowly defines the region consisting of five states (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan) that gained their independence from the USSR. This region was under the administration of various Turkish states and khanates until the 19th century, and from the 19th century it was the subject of the struggle between the Russian Tsardom and British Empire. Moscow's dominance in the region was shaken at the

beginning of the 20th century, but consolidated with the USSR. After the Soviet domination that lasted until 1991, the US-centred Western world took an interest in the region again, and this interest in the region strongly influenced the related Western literature. Among them, the names that prioritized the USA's Eurasian presence for the American foreign policy draw attention. Zbigniew Brzezinski, a former US National Security Advisor, makes various predictions and evaluations with the excitement of the possibility of an extra-regional power, namely the US, to be effective in the region for the first time in his work called "The Grand Chessboard". A quarter of a century has passed since the publishment of this work, and during this time, many changes have occurred in Eurasia. Turkestan, or as he put it, Central Asia also has an important place in the perspective of Brzezinski, who passed away in 2017. The re-evaluation of the aforementioned work of the author, who sees Eurasia as the most important geopolitical award for the USA, after a quarter of a century, with a focus on Turkestan, will contribute to the perspective of the researchers of the region.

Keywords: Turkestan, Geopolitics, The Grand Chessboard, Russia, Brzezinski, Eurasia.

Giriş

Türkistan yüzyıllardan bu yana dünya medeniyetine yön veren ve büyük imparatorlukların kurulduğu bir coğrafyayı içine almaktadır. 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren bölgeye Kazak ve Özbek Hanlıkları egemen olmuş; 18. ve 19. yüzyılda Rus işgalinin ardından bölgede yeni bir idari yapılanmaya gidilerek Özbek, Türkmen, Kırgız ve Taciklerin yaşadığı yerlerde *Türkistan Genel Valiliği*; Kazakların yaşadığı kuzey topraklarında ise *Bozkır Genel Valiliği* kurulmuştur (Hekimoğlu, 2018: 57). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin kurulması ile birlikte Sovyet idarecileri tarafından Türkistan çok daha dar bir alanı tanımlamak için kullanmış hatta Türkistan ismi 1920'lerden itibaren Sovyet literatüründen tamamen çıkarılarak bu coğrafya için Merkez Asya (Orta Asya) ismi kullanılmaya başlanmıştır.

Sovyet idarecileri bu politikasıyla ortak tarih, dil, din ve kültüre sahip devletleri birbirinden izole etmeyi amaçlamıştır.

SSCB'nin dağılmasından sonra bölgeyi yakın çevresi ve öncelikli alan olarak tanımlayan Rusya ile bölgede özellikle 1991'den bu yana aktif olan Çin, Türkistan isminden rahatsızlık duydukları için hâlen Orta Asya ismini kullanmaktadırlar. Özellikle bu iki gücün Türkistan isminden rahatsızlık duyması tıpkı SSCB dönemindeki gibi bu ülkeleri olabildiğince fazla coğrafi bölgeye ayırma politikası ile açıklanabilir. Yaygın olarak Türkistan Batı ve Doğu hatta Güney Türkistan (Afganistan) olarak adlandırılmaktadır. Batı Türkistan olarak adlandırılan bölge Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsız birer devlet olan Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Tacikistan'dan oluşmaktadır. Tacikistan'ı coğrafi olarak Türkistan'da bulunduğu, Özbekistan'a ve Kırgızistan'a komşu olduğu ve içinde büyük miktarda Türk barındırdığından dolayı bu alan içinde görmek yanlış olmaz. Doğu Türkistan ise Çin'in kontrolü altındaki Sincan Uygur Özerk Bölgesi'dir (Yılmaz, 2013: 139).

Türkistan hem klasik hem de çağdaş jeopolitik teorilerin kalbini oluşturan Avrasya'nın merkezinde yer almaktadır. Klasik jeopolitikçi İngiliz Mackinder, Kara Hâkimiyet Teorisi'nin merkezine Kalpgâh adını vererek Kalpgâh'ı Avrasya'nın merkezine oturtmuş ve Kalpgâh'ı kontrol edenin dünyayı kontrole edeceğine vurgu yapmıştır. Onun çizdiği haritada bu bölge *pivot area* olarak ifade edilmekteydi. Ona göndermede bulunarak merkezin değil kenarın yani *Rimland*'in önemine işaret eden ABD'li siyaset bilimci Spykman'ın *Heartland*'i de Türkistan'ı kapsamaktaydı. Spykman'ın düşünceleri iki kutuplu dönemin Amerikan stratejisine damga vuran çevrelemenin nüvesini oluşturmuştu.

Çağdaş jeopolitik teorilere bakıldığında da Türkistan ve merkezî Asya'nın dikkate alındığı görülür. ABD ve Rusya merkezli iki öncü jeopolitik düşünürü olarak hem Z. Brzezinski hem de A. Dugin tezlerinin odağına (Türkistan'ı içeren) Avrasya'yı koymuşlardır. Bu bağlamda, alan araştırmacıları tarafından; hem ABD hem Rusya için Türkistan coğrafyası öncelikli jeopolitik amaçları gerçekleştirmek bakımından hayati hedefler

olarak okunmuştur. 20. yüzyılda Türkistan coğrafyasında SSCB ve İngiltere arasında cereyan eden ve *Büyük Oyun* adı verilen mücadelenin SSCB'nin dağılması ile birlikte ABD ve Çin'in de katılımıyla *Yeni Büyük Oyun* olarak formatlanması yine bölgenin jeopolitik öneminden ileri gelmektedir. Tarihî İpek Yolu'nun merkezinde yer alması, geçmişten günümüze doğu ile batı arasında bir köprü konumunda olması ve sahip olduğu enerji/yer altı kaynakları, büyük güçlerin ve/veya küresel aktörlerin bölge üzerinde neden etkin olmaya çalıştığını net olarak açıklamaktadır (Aydın, 2015: 2).

Bu bölgeye yönelen Batı ilgisini anlamak bakımından, bu çalışmaya esas teşkil etmek üzere Amerikan jeopolitik geleneğinin önemli bir temsilcisi olarak Brzezinski seçilmiştir. Bunun birkaç nedeni var. Her şeyden önce, ABD bugün, 1991'deki gibi rakibini mağlup etmiş ve gücünün zirvesinde olan bir aktör olmasa da, pek çok bakımdan küresel üstünlüğü süren bir aktördür. ABD'nin bölgeye ilişkin stratejik tercihlerinin anlaşılması önemlidir. Brzezinski, ABD dış politika karar süreçlerinde etkin olan ve bilhassa Soğuk Savaş döneminde bu devletin Avrasya yaklaşımını şekillendiren bir ekolü temsil etmektedir. Bu ekolün temsilcileri çoğunlukla Doğu Avrupa kökenli olan ve kategorik olarak Avrasya'daki Rus hâkimiyetini öncelikli tehdit olarak gören bir bakış açısına sahiptirler. SSCB'nin dağılması sonrasında bu istikamette en yüksek vazifeye Prag doğumlu Amerikalı, eski Dışişleri Bakanı Madeleine Albright gelmiştir. Bill Clinton hükümetinde bakan olan Albright, geçmişte Brzezinski'nin tedrisinden geçmiş ve onun Ulusal Güvenlik Konseyi ekibinde yer almış bir isimdir. Joe Biden başkanlığındaki Amerikan kabinesinin Dışişleri Bakanı Blinken de, Clinton ve Bush hükümetlerinde aynı çizgide çalışmış bir diplomattır.

Bu itibarla, çalışmanın ilk bölümünde Brzezinski'nin Büyük Satranç Tahtasında Türkistan'ın nasıl görüldüğü ele alınarak Türkistan devletlerine bakışı tahlil edilecektir. İkinci bölümde Putin dönemi ile birlikte Türkistan'ın Moskova için yenilenen/yükselen anlamı izah edilecektir. Üçüncü bölüm, dünya siyasetinde yükselen bir güç olarak göze çarpan Çin'in Türkistan siyasetine yoğunlaşacaktır. Çalışmanın son bölümünde Brzezinski'nin

ölümünden sonraki dönemde Türkistan devletleri içinden yansıyan gelişmelerin analizi yapılacaktır.

1. Brzezinski'nin “Büyük Satranç Tahtası”nda Türkistan

Brzezinski, Varşova doğumlu olsa da, ailesi günümüz Ukrayna'sının Ternopil Oblastındaki Brejani (Brezhany) şehrinde dir. Dolayısıyla hem Polonya hem Ukrayna kökenli sayılmalıdır. Kanada'daki McGill Üniversitesi'nde Sovyetlerdeki muhtelif milliyetler hususunda yüksek lisans tezi hazırlamış, Doktora öğrenimini de yine Sovyetler üzerine tamamlamıştır. Kolombiya Üniversitesi'nde Komünizm Araştırmaları Enstitüsünde yöneticilik yapmıştır. ABD ve dünya siyasetindeki etkisi üzerine çokça spekülasyonlar yapılan CFR (Council on Foreign Relations) ve Bilderberg Grup üyesi olmuştur. 1977-1981 yılları arasında dönemin ABD Başkanı Jimmy Carter'in Ulusal Güvenlik Danışmanı görevini yürütmüştür. Sovyetler'in çevrelenmesi ve Çin Halk Cumhuriyeti ile yakınlaşma/normalleşme taraftarlığı ve etkisiyle hatırlarda kalmıştır. Uluslararası ilişkilere bakış açısı realist okul ve görüşlerini belirleyen çerçeve jeopolitik yaklaşımlar olmuştur. Brzezinski “*Avrasya ABD için en önemli jeopolitik ödüldür*” savıyla ABD'nin Avrasya'da aktif bir politika yürütmesi gerekliliğine işaret eden öncü isimlerindedir. 26 Mayıs 2017'de hayatını kaybeden Brzezinski'nin Avrasya ile ilgili tespitleri hâlen alan yazınında yer bulabilmektedir.

Brzezinski, Türkistan'ın bulunduğu sahayı (Afganistan'ı da içerecek biçimde) *Avrasya Balkanları* olarak adlandırmıştır. Ona göre *Avrasya Balkanları* dokuz ülkeyi içerir: Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Afganistan. Görüldüğü üzere bu devletlerden beşi bugünkü Türkistan coğrafyasında yer alırken Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Kafkasya'da bulunmaktadır. Brzezinski'ye göre birer Sovyet Cumhuriyeti olarak kuruluş yıllarında bu devletlerin sınırları Sovyet idarecilerinin arzu ve çıkarları doğrultusunda çizilmiştir. Brzezinski bu coğrafyayı etnik bir mozaik olarak tanımlar. Kastettiği, günümüz Türkistan devletleri dâhil bu eski Sovyet cumhuriyetlerinin etnik unsurlarının mevcut sınırların dışına taşan

karmaşıklıdır. Moskova, SSCB dağılırken bu devletlerin bir bütün olarak değil ayrı devletler olarak bağımsızlık kazanmasını arzulamış, Türkistan devletlerinin bir Türkistan birliği fikrine veya Kafkasya devletlerinin bir Kafkas birliği fikrine şiddetle karşı çıkmıştır (Brzezinski, 2014: 178-179). Böylece bu devletlerin büyük kısmı bağımsızlıklarını kazandıklarında bölgesel işbirliğinden uzak kalarak devlet inşası sorunu ile daha fazla mücadele edecekler, bu da SSCB'nin devamı olan Rusya Federasyonu'nun bu ülkeler üzerindeki nüfuzunu korumaya ve geliştirmesine yardımcı olacaktır.

Her ne kadar kurumsal nitelikleri yüksek, etkin bölgesel örgütlere dönüşmemiş olsalar da, Türkistan devletleri arasında ikili ve çok taraflı bütünleşme girişimlerinin olduğunun da altını çizmek gerekir. Ocak 1993'te Taşkent'te toplanan beş liderin “Ortak Pazar için Beş Orta Asya Devleti Protokolü”, 30 Nisan 1994'te Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın imzaladığı “Çolpon-Ata'da Entegre Ekonomik Alanın Oluşturulmasına İlişkin Antlaşma” 30 Mayıs 1996'da Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın imzaladıkları “Ebedi Dostluk Antlaşması”, 1998'de oluşturulan “Orta Asya Ekonomik Topluluğu” ilk sonuç veren girişimler olarak hatırlanmalıdır. Orta Asya Ekonomik Topluluğu, 2001 Taşkent toplantısında Orta Asya İşbirliği Örgütü'ne dönüşmüştür.

Bütün bu gelişmelerde Nazarbayev'in özel şahsi girişiminin etkisine de işaret etmek gerekir (Şahin, 2021: 26-29). Nazarbayev 18 Şubat 2005'te Türkistan devletlerine “Ortalık Asya Devletler Birliği” kurma çağrısında bulunup “Ebedi Dostluk Antlaşması”nın bunun sağlam bir temeli olabileceğini belirtmişti (Sarıkaya, 2019: 387). Fakat küresel gelişmeler bölgesel ilişkilerin kaderini bu süreçte de tayin etmiştir. 11 Eylül 2001'den itibaren uluslararası sistemde öne çıkan güvenlik endişesinin bölgeye yansımaları çok etkili olmuş, Putin Rusya'sı bu atmosferi iyi değerlendirmiştir. Öte yandan yanı başındaki Afganistan'ın yeniden savaş arenasına dönmesiyle, Kerimov Özbekistanı'nın daha güvenlikçi adımlar atmaya başladığı görülmüştür. Tacikistan ve Kırgızistan da tahsis edecekleri üslerle gündeme gelmişlerdir. Rusya ise ABD'nin terörle mücadele gerekçelerine karşı çıkmak yerine “fundamentalizm” ortak paydasından yararlanmayı, Türkistan devletlerinin kurdukları girişimlerin de içine dâhil

olmayı seçmiştir. Böylece Türkistan'da bölgesel kurumsallaşma girişimleri bir bakıma akim kalmıştır.

Rusya'nın bu politikasına ek olarak bu devletler 90'lı yılların başında bağımsızlıklarını ilan ettiğinde bünyelerinde önemli oranda Rus nüfusun yaşamaya devam ettiğini ve hatta birçoğuna daha sonra Rusya tarafından pasaport verildiğini hatırlamak gerekir. Nitekim Rusya'nın bu politikası 2000'li yıllarda daha görünür biçimde uygulanmıştır. 2008'de Gürcistan ve daha sonra 2014'te Kırım'a Rusya tarafından müdahale edilirken resmî gerekçeler arasında Rus etnik nüfusa yönelik uygulamalar da yer almıştır. Hatta Rusya Kırım'da müdahale ile sınırlı kalmayarak Ukrayna'ya bağlı Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Akyar'ı (Sivastapol) yasa dışı olarak ilhak ve kendi federal bölgesi ilan etmiştir.

Brzezinski'nin Satranç Tahtasında Türkistan devletleri içinde Kazakistan ve Özbekistan'a özel yer ayrılmaktadır. Buna göre Kazakistan bölgesel bir kalkandır. Kazakistan'ın coğrafi büyüklüğü ve konumu diğer Türkistan devletlerini Rusya'nın fiziksel müdahalesinden korur. Burada iki husus ön plana çıkmaktadır. İlki bu devletlerden sadece Kazakistan'ın Rusya'ya sınır komşuluğunun olmasıdır. İkincisi ise Kazakistan'ın özellikle kuzey kesiminde yer alan etnik Ruslardır. Ruslar (eserin yazıldığı tarih itibariyle) Kazakistan'ın yaklaşık %35'ini oluşturur. Bu bağlamda Kazakistan Brzezinski'nin *etnik kazan* tanımına da en uygun ülke haline gelmektedir. Yine o tarihte, Rusların haricinde nüfusun %20'si de Kazak olmayanlardan oluşmaktadır. Brzezinski, bu Rus nüfus konsantrasyonunu, muhtemel bir Rus-Kazak gerginliğinde bölgesel ayrılmayı beraberinde getirme potansiyelinde görür (Brzezinski, 2014: 183). Kazakistan'ın toplam nüfusu içindeki etnik Rus oranı 1989'daki %38 oranından %19'a gerilese de, Brzezinski'nin işaret ettiği etnik demografik çeşitlilik bir risk olmayı sürdürmektedir.

Brzezinski Özbekistan'ı Türkistan'daki bölgesel liderlik için en önemli aday olarak tanımlar. Çünkü Özbekistan nüfusu daha yoğun ve homojen yapıdadır. Özbekistan her ne kadar Kazakistan kadar zengin doğal kaynaklara sahip değilse de gerek demografik yapısı gerekse de Kırgızistan, Tacikistan

ve Afganistan gibi Türkistan'ın diğer ülkelerinde fazla sayıda Özbek vatandaşının yaşıyor olması Özbekistan'ı ön plana çıkaran unsurlardır. Buna ek olarak Özbek liderlerinin derin bir tarihî varlıktan yola çıkarak kendilerini Türkistan'ın çekirdeği olarak tanımlamaları Özbekistan'ı post-modern milliyetçiliğin gelişiminde lider yapmakta ve bu da diğer Türkistan devletlerinde tedirginlik yaratmaktadır. Her ne kadar Rus etnik grup bir tehdit unsuru oluşturmaya da Özbekistan etnik gerilimden kurtulabilmiş değildir. Özbekistan'ın güneyinde ve tarihî-kültürel öneme sahip Buhara çevresinde yer alan Tacik nüfus Moskova tarafından oluşturulan sınırları kabul etmemekte ve buna karşılık Tacikistan ve Kırgızistan'ın güneyinde yer alan yoğun Özbek nüfusu işleri daha da karmaşık hale getirmektedir (Brzezinski, 2014: 184-185).

Ona göre Türkmenistan etnik olarak daha sorunsuzdur. Ayrıca coğrafi konumu diğerlerine nazaran daha korunaklı bir yapıya sahip ve Rusya'dan uzakta yer almaktadır. Bu durum Rusya'dan diğerlerine oranla daha uzak durmasını sağlar. Brzezinski'ye göre Türkmenistan jeopolitiği açısından İran ve Özbekistan Rusya'dan daha önemlidir. Özellikle en büyük ihracatı olan doğal gazın taşınması anlamında devam eden ve tamamlanan projeler Türkmenistan için İran'ın önemini ortaya çıkarmaktadır (Brzezinski, 2014: 185). Aradan geçen zamanda, Türkmenistan açısından bugün önemli bir dış ticaret partneri olan Çin'in önemi dramatik düzeyde artmış ve Türkmenistan'ın toplam ihracatında Çin'in payı %80'in üzerine çıkmıştır.

Brzezinski'nin tabiriyle *Avrasya Balkanları* içerisinde yer alan bir diğer devlet olan Kırgızistan, Türkistan coğrafyasındaki diğer devletler gibi yoğun bir enerji rezervine sahip olmasa da zengin mineral yataklarına ve Türkistan'ın İsviçre'si olarak adlandırılabilir doğal güzelliğe sahiptir. Jeopolitik olarak Kırgızistan'ı Çin ve Kazakistan'ın arasında sıkışmış olarak nitelendiren Brzezinski, Kırgızistan'ın istikrarını Kazakistan'ın bağımsızlığını devam ettirmesine bağlamaktadır (Brzezinski, 2014: 186). Renkli devrimler sürecinde Kırgızistan'da yaşanan hareketlilik bu devletin bütünüyle Kazak siyasi değişimlerine bağlı olmadığını ortaya koymuştur.

Büyük Satranç Tahtası'nda, Tacikistan'ın da demografisine dikkat çekilmekte ve nüfusun %25'ini Taciklerin rakip olarak gördükleri Özbeklerin oluşturduğu; bağımsızlıktan sonra bu durumun iç çatışmaları beraberinde getirdiği belirtilmektedir. Yazar, iç çatışmaların yanı sıra bu durumun Rusya'nın ordusunu konuşlandırmak için Tacikistan'ın uygun bir yer olduğu mazeretini ortaya koyduğuna vurgu yapmaktadır. Brzezinski'nin Tacikistan ile ilgili söylediklerinden en çok öne çıkanlardan birisi de Afganistan'daki Tacik nüfusun fazlalığıdır. Brzezinski bu etnik karışıklığın bölgesel istikrarı bozan önemli bir etken olduğunu ileri sürmektedir (Brzezinski, 2014: 186).

Brzezinski *Avrasya Balkanları* adını verdiği bölgede süren mücadelenin üç (bölgesel) güç arasında olduğunu vurgulamaktadır: Rusya, Türkiye ve İran. Ayrıca Çin'in yükselen bir güç olarak ilerleyen dönemde bu mücadelenin içerisine katılacağına dair tahminde bulunmaktadır. Soğuk Savaş döneminde bu bölgeyle pek yakından ilgilenmeyen ABD ise SSCB'nin dağılmasından sonra bölgeye daha fazla nüfuz etme arayışında olmuş ve bu yönde adımlar atmıştır. Her ne kadar bölgenin coğrafi olarak uzağında olsa da ABD, SSCB'nin dağılmasından sonra hem bölgenin kaynaklarından faydalanmak hem de Rusya'nın bölgedeki tek hâkim güç olmasını engellemek adına bölge ile açıkça ilgilenmektedir.

Bu bağlamda ABD'nin Türkistan politikaları iki ayrı dönem halinde ele alınabilir. İlki 90'lı yılların başında SSCB'nin dağılması ile 11 Eylül saldırılarına kadar olan süreyi kapsayan dönem; ikincisi ise 11 Eylül saldırılarından sonraki dönem. İlk dönemde ABD'nin Türkistan ilgisi Sovyetlerden kalan nükleer silahların imha edilmesi, Hazar Havzası'ndaki petrol ve gaz kaynakları, insan hakları ve demokrasi gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştı (Rumer, 2012: 1). Bu dönem ABD'nin jeopolitik çıkarlardan daha çok ekonomik adımlar attığı bir evre olarak nitelendirilebilir. 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de gerçekleştirilen terör eylemleri sonrasında ABD'nin küresel politika ve önceliklerinde meydana gelen değişiklik Türkistan politikasında da kendini gösterdi. ABD, Afganistan'da EI-Kaide'ye ve ona destek veren Taliban rejimine karşı sürdürdüğü operasyonlar kapsamında Türkistan devletlerinin hava sahalarını kullanmaya başladı ve bazılarını asker yerleştirdi. Özbekistan'da Karşı Hanabad Üssü, Kırgızistan'da Manas Askerî

Üssü ve Tacikistan'da ise Kulap, Kurgan-Tepe ve Hokand üsleri kullanıma açıldı (Erhan, 2004: 143). 11 Eylül'den sonraki dönem Brzezinski'nin "Avrasya bölgesi ABD için başlıca jeopolitik ödüldür." savının daha fazla dikkate alındığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. ABD'nin Türkistan politikasındaki değişikliğin önemli bir sebebi olarak bağımsızlığının ilk yıllarında bölgeye çok fazla önem göstermeyen bölgenin iki önemli gücünden Rusya'da Putin'in göreve gelmesiyle eski SSCB bölgelerinde daha aktif politika izlemeye başlaması ve Çin'in özellikle Şangay İşbirliği Örgütü gibi bölgesel örgütler kanalıyla bölge devletleri üzerinde daha fazla söz sahibi olma arayışları da gösterilebilir (Pirinççi, 2008: 217). ABD karar vericilerine danışmanlık yapmış Brzezinski'nin Avrasya anlayışından yola çıkarak hâkim olunamayan veya başka bir güce teslim edilen (Rusya veya Çin) Türkistan ve Kafkasya, Amerikan çıkarlarını tehlikeye atacaktır.

Her ne kadar Brzezinski bölgede dört devletin mücadelesinden bahsetse de ABD'nin Türkistan politikalarında temel endişe noktası Rusya'dır. Türkistan devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmasından sonra bir birlik altında toplanmasını reddeden Rusya aynı oranda bu bölgede ABD'nin etkin olmasını da reddetmektedir. Brzezinski'ye göre diğer devletlere nazaran Moskova'nın bölge üzerindeki hırsı çok daha geniş bir alana yayılmaktadır. Çünkü uzun yıllar bölgeye hükmetmesinin yanı sıra hâlen bölge devletlerinde yaşayan milyonlarca Rus vardır. Buna ek olarak özellikle Putin'in gelişinden bu yana Rusya'nın yeniden bir küresel güç konumuna gelme arzusu söz konusudur. Türkistan ve Kafkasya'nın Rusya için jeopolitik bir ilgi alanı olduğu net olarak bilinmektedir (Brzezinski, 2014: 191-192).

2. Putin Rusya'sının Getirdiği Değişiklikler

SSCB'nin dağılmasından sonra, Moskova'nın dış politikası, şimdi geçici olduğu daha iyi anlaşılan bir belirsizlik yaşamıştır. Yeni devletin kimlik ve yön arayışı çerçevesinde muhtelif görüş ve yaklaşımlar birbirleriyle yarış içinde olmuştur. Bu dönemde, Çeçenistan'daki ağır savaş bilançosu, Moskova'nın uluslararası politikada yeniden ağırlığı hissedilen bir güç olamayacağına dair birçok öngörünün/değerlendirmenin yapılmasına neden

olsa da, 1990'lı yıllarda dahi RF post-Sovyet coğrafyasında meydana gelen Dağlık Karabağ, Transdinyester, Abhazya, Güney Osetya ve Tacikistan'daki iç savaş gibi ihtilaflarda etkin rol oynamaya, bu ihtilaflarda en azından kendisine rağmen sonuç alınamayacağını göstermeye çalışmıştır. Rusya'nın Türkistan politikasını da bu çerçevede okumak mümkündür. Uygulamada, tercihen Rusya Federasyonu'na ekonomik yük getirmeden, bölgedeki devletlerde yaşayan Rus vatandaşlarının güvenliğinin korunması ve Rusya'nın bölgedeki siyasi, kültürel ve ekonomik etkisinin devam etmesi amaçları güdülmüştür.

Rusya Federasyonu'nun ilk Başkanı Boris Yeltsin "ABD'nin 200 yıllık demokrasi tecrübesini göz ardı edemeyiz" diyerek ülkesi için gerek iç politikada gerekse dış politikada Batı modelinin seçilmesinde isabet gördüğünü izhar etmiştir. Dönemin Rusya Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev'in de bütün sorunların ancak Batı'yla çözülebileceğine inanması, Yeltsin'in işini kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte onun başkanlığı döneminde Kafkasya ve Türkistan'da oluşan güç boşluğunu doldurmak adına *yakın çevre doktrini* ilan edilerek bu coğrafya *yaşamsal çıkar alanı* olarak adlandırılmıştır. Yine de, "yakın çevre"deki ve dolayısıyla Türkistan'daki güç boşluğu Rusya tarafından doldurulamamıştır (Güneş, 2013: 177). Kafkasya ve Türkistan bölgelerindeki istikrarsızlık ile buralardan yansıyabilecek terör hareketleri, 90'lı yılların ortalarından itibaren Rus dış politikasının öncelikleri arasında yer almaya başlamıştır (Trenin, 2009: 64).

Bu şartlar altında özellikle SSCB'nin yıkılışını sindiremeyen çevreler, Yeltsin ve ekibinin politikalarını *idealist* ve *romantik* olarak nitelendirmiş ve iktidarı *Rusya'yı ABD'nin küçük müttefiki haline getirmekle* suçlamaya başlamışlardır. Komünist ve milliyetçiler, Yeltsin'i neredeyse hain ilan etmişlerdir. Bu ortamda Rusya'da çok sayıda siyasi parti ve/veya akım ortaya çıkmıştır ki, bunlar arasında Yeltsin iktidarına ve politikasına en fazla karşı çıkan *Avrasyacılar* olmuştur. Yeltsin, muhalefetin baskısı altında dış politikada bazı değişikliklere gitmek zorunda kalmıştır (Kamalov, 2008: 5). 25 Ocak 1993'te yayınlanan Dış Politika Konsepti dış politika öncelikleri arasına Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) yerleştirilmesini, böylece Moskova'nın yakın çevre politikasında en azından kavramsal düzeyde bir

konsensüsün belirmesini sağlamıştır. İşte “yakın çevre” düşünce okulu olarak adlandırılan bu dönüşüm Rus siyasi yelpazesinin her kanadından destek bulmuştur. Ancak Yeltsin, Vladimir Putin’e koltuğuyla beraber, önemli güvenlik sorunlarını da miras bırakmış, henüz görev süresi dolmadan, 31 Aralık 1999’da istifa etmiştir. Putin’i iktidara taşıyan süreçte, Rus iç siyasi yaşamında da önemli değişimler yaşanmıştır. Ülkede uygulanmakta olan Atlantikçi politikaların ekonomik yönden zayıflığa, siyasi açıdan bölünmüşlüğe ve dış ilişkiler bakımından Rusya’nın dikkate alınmamasına neden olduğunu ileri süren muhalif ve milliyetçi grupların bu süreçte Rus siyasetine egemen olmaya başladıkları görülür.

Putin’in ilk kez devlet başkanı seçildiği dönemin Dışişleri Bakanı İgor İvanov ve dönemin Savunma Bakanı Sergey İvanov’un hazırladıkları RF Dış Politika Konsepti’nde “Rusya’nın uluslararası arenadaki konumunu güçlendirmek, Rusya’nın çıkarları göz önünde bulundurularak dünyadaki süreçleri etkilemeye çalışmak, diğer ülkelerde yaşayan Rus vatandaşlarının haklarını ve Rus dilinin konumunu korumak” gibi hususlar yer almıştır. Putin, Rusya çevresindeki gelişmelere tepki verebilecek bir devlet kapasitesine ulaşmak için çeşitli adımlar atmış ve 2000’li yıllara bu şekilde girilmiştir.

Hatırlanacağı üzere, 11 Eylül 2001 tarihinden sonra ABD’nin “ön alıcı müdahale” kavramıyla uluslararası terörizmle mücadeleye yepyeni/tartışmalı bir boyut getirmesi ve Afganistan müdahalesi Türkistan’daki en büyük rakibi olan Rusya tarafından pek muhalefet görmemişti. Zira Moskova’ya göre; Afganistan temelli radikal örgütler Tacikistan ve Özbekistan üzerinden diğer Türkistan ülkelerine ve daha sonra Rusya Federasyonu’nun parçası olan Tataristan, Başkurdistan ve diğer Kuzey Kafkasya ülkelerine taşınabilirdi (Kodaman ve Gonca 2015: 415). Ayrıca Çeçenistan meselesini ABD’de gerçekleştirilen terör saldırıları ile bağdaştıran Putin 11 Eylül’den kısa bir süre sonra terörle mücadele konusunda ABD’ye desteğini açıkça ifade etmiştir (Yapıcı, 2010: 395). Putin böylece hem Rusya’ya yönelebilecek terör tehdidini önlemek hem de Çeçenistan müdahalesini meşrulaştırmak istemiştir.

Her ne kadar Putin’in görevi devraldığı 2000’li yılların başlarında Rusya’nın ABD ile terör konusunda bir işbirliği söz konusu olsa da Türkistan,

Kafkasya ve Ukrayna gibi “arka bahçe” olarak algılanan coğrafyaya Rusya tarafından verilen önem de artmıştır. ABD’nin terörle mücadele adı altında bölgeye girişinden sonra başta askerî olmak üzere siyasi ve ekonomik ilgisinin hızla artması ve NATO kanalıyla bölgede daha fazla var olma arayışı Putin Rusya’sını rahatsız etmeye ve Rus dış politikasında bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Kuşkusuz bunda, “renkli devrimler” diye adlandırılan, Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan’daki yönetim değişiklikleri de önemli etkenlerdir. Başlangıçta terörle mücadele başlığı altında bölgedeki varlığını haklı gösteren ABD, Özbekistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde açtığı askerî üsler ve bölge devletlerine yaptığı yatırımlarla Türkistan’da kalıcı olduğunun sinyallerini vermiştir. ABD’nin Türkistan’daki kalıcılığı hem bölgesel dengeleri değiştirmiş hem de bazı devletlerin iç politik gelişmelerini şekillendirmiştir (Cornell, 2004: 239-240).

Şüphesiz ki ABD’nin bölgede kalıcı olma arayışı ve siyasi-ekonomik üstünlüğü ilk olarak Rusya ve daha sonra Çin’i tedirgin etmiştir. ABD’ye ek olarak NATO’nun Türkistan’ı da içine alan eski Sovyet coğrafyasında Barış için Ortaklık gibi araçlarla genişlemesi Rusya tarafından kabul edilemez bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu husus Putin’in göreve geldiğinde yayınlanan Ulusal Güvenlik Doktrininde tehdit olarak sayılan unsurlardan olmuştur. Yine aynı yıl yayınlanan Dış Politika Doktrininde Rusya Federasyonu için öncelikli alanın Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri olduğu vurgulanmıştır. ABD’nin Türkistan’da kalıcı bir görüntü vermesi ve bölgede üstünlük kurma arayışı karışığında Putin, Rusya’nın Türkistan politikasını üç geleneksel nokta üzerinde yoğunlaştırmıştır: Türkistan ülkeleri ile ekonomik, ticari, askerî, teknik ve güvenlik alanındaki işbirliğinin artırılarak devam ettirilmesi (bölgedeki ABD üslerinin kapatılarak ve Rus askerî üslerinin açılması dâhil), başta petrol ve gaz olmak üzere muhtelif enerji projelerini artırmak, Avrasya Ekonomi Topluluğu içerisinde bölge devletlerinin bütünleşmesini hızlandırmak (Sattarov, 2017).

Küresel düzeyde bakıldığında ise, Batı’nın BDT coğrafyasındaki renkli devrimleri desteklemesi, Moskova’yı Çeçenistan politikası nedeniyle eleştirmesi ve Kremlin’in merkezîyetçi politikasını anti-demokratik olarak nitelendirmesi Moskova’yı dış politikada başka dayanaklar aramaya sevk

etmiştir. Çin ile özellikle Şanghay İşbirliği Örgütü çerçevesinde ilişkilerin geliştirilmesi bu yeni arayışın bir tezahürü olmuştur.

Putin'in göreve gelmesiyle birlikte Rusya dış politikada ekonomik araçları belirgin bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Putin'in liderliğindeki Rus ekonomisinin temel taşı ise enerji üretimi ve ihracı olmuştur. Putin enerjiyi ekonomik bir araç olarak kullanmakla birlikte Rus dış politikasının da temeline oturtmuştur. Enerji kaynaklarına sahip olma ve bu kaynakları ihraç etmesinin yanı sıra bulunduğu coğrafya ve sahip olduğu altyapı nedeniyle Türkistan ve Hazar enerji kaynaklarının Batı'ya nakli konusunda da Rusya ön plana çıkmaktadır. Yıllar boyu SSCB himayesinde varlık gösteren Türkistan devletleri, çok önemli petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip olsa da en büyük enerji tüketicisi konumunda bulunan Batı devletlerine nakli konusunda Rusya'ya bağımlıydılar. Zira bu devletler SSCB döneminde daha çok tarım ülkesi olarak tesis edilmiş ve yeterli/bağımsız nakil altyapısına sahip olamamışlardır (Kamalov, 2011: 44). Özellikle Türkmenistan ve Kazakistan bağımsızlıklarına müteakip, sahip oldukları enerjiyi Rusya'yı bypass ederek Avrupa ülkelerine taşıma konusunda projelere imza atmış olsalar da Rusya'nın güçlü engelleme adımları ile karşı karşıya kalmışlardır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı Hazar kaynaklarının Batı'ya erişiminde Rusya'yı devre dışı bırakan ilk örnek olabilmektedir.

Putin'in Türkistan bölgesi üzerinde kullandığı önemli araçlardan bir tanesi de Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ)'dür. 1992'de SSCB'nin dağılması sonucu oluşan yeni jeopolitik koşullar ve bölgesel güvenlik endişeleri doğrultusunda Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Ermenistan tarafından Kolektif Güvenlik Anlaşması imzalanmıştır. Böylelikle tıpkı NATO Anlaşması'nın 5. maddesindeki gibi taraflardan birine gerçekleşecek olan saldırı hepsine yapılmış sayılacaktı. Putin'in göreve gelmesi ile birlikte o tarihe kadar yok denecek kadar az faaliyet gösteren bu anlaşma farklı bir boyuta taşınarak bir uluslararası örgüt halini almıştır. 14 Mayıs 2012'de Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Ermenistan'ın imzalarıyla bu kez KGAÖ kurulmuştur (Kydyralieva ve Abdibaitova, 2018: 97). Elbette bölge güvenliği açısından tehdit oluşturan terör faaliyetleri ve uyuşturucu kaçakçılığı ile

mücadele gibi başlıklar örgütün kurulmasındaki başlıca sebeplerdir. Ancak 11 Eylül'den sonra bölgede askerî varlığını artıran ABD karşısında Rusya'nın Türkistan'da daha etkin olma isteğini göz ardı etmemek gerekir. Zira Rusya, Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan'da ciddi miktarda askerî unsura sahiptir (Javaid, 2017: 10629). Putin döneminde Rusya 11 Eylül sonrası ortaya çıkan uluslararası terörizm konseptini Türkistan bölgesinde açık ve etkili biçimde kullanmaya başlamıştır. KGAÖ bunun için meşru bir zemin oluşturmuştur.

Türkistan bölgesini bu bağlamda bir laboratuvar olarak da görmek mümkündür. KGAÖ deyim yerindeyse Türkistan coğrafyasında canlandırılmaya çalışılmıştır. 2022 yılında Kazakistan'da meydana gelen olaylara kadar fiilen bir dış müdahale aracı olarak kullanılmamış olsa da, KGAÖ'nün, 16-20 Ekim 2017 tarihleri arasında Kazakistan'da Brtoherhood-2017 ve 10-20 Kasım 2017 tarihleri arasında Tacikistan'da Combat Brotherhood-2017 isimli tatbikatlar gerçekleştirdiği hatırlardadır (The Astana Times, 2017). Yine 1-5 Ekim 2018 tarihlerinde Kazakistan'da Poisk 2018 ve 10-13 Ekim 2018 tarihleri arasında Kırgızistan'da Cooperation-2018 adı verilen tatbikatlar gerçekleştirilerek bu tatbikat sırasında KGAÖ üyeleri arasında müşterek bir harekât planının hayata geçirilmesinin tasarlandığı açıklanmıştır (TASS, 2018). NATO benzeri bu tatbikatlar Rusya'nın KGAÖ'yü canlandırarak Türkistan jeopolitiğinde askerî varlığını artırma çabasını net olarak ortaya koymaktadır.

3. Yükselen Çin

Türkistan tarihî İpek Yolu üzerinde bulunması sebebiyle Çin jeopolitiğinde önemli yer tutmaktadır. Çin'in bu tarihî ticaret yolunu yeniden canlandırma politikası akıllara geldiğinde bu önem daha iyi anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Doğu Türkistan, Çin jeopolitiğinde Türkistan'ın önemini artıran bir başka etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Çinlilerin Sincan Uygur Özerk Bölgesi adını verdikleri Doğu Türkistan, Çin tarafından ayrılıkçı olarak algılandığı için tarihî, kültürel, dilsel ve dinî bağlar ile bağlı olunan Türkistan devletleri ile ilişkiler Çin dış politikasında önemli yer tutmaktadır. Yine Doğu Türkistan Çin jeopolitiğinde Çin madenlerinin %85'ini barındırması ve

zengin petrol ve altın kaynaklarına sahip olması açısından da hayatidir (Kara, 2020). Brzezinski'nin Avrasya stratejisinde özel yer verilen Çin'in Hazar enerji kaynaklarına ulaşabilmesi için de Türkistan önemli hale gelmektedir. Türkistan bölgesi Çin jeopolitiğinde Batı'dan gelebilecek tehditlere karşı tampon görevi görmesi açısından da son derece önemli kabul edilmektedir.

Çin'in Türkistan politikasını şekillendiren konuların başında sınır güvenliği gelmektedir. Bölgenin en önemli güçlerinden biri olan ve dünyanın süper gücü olmaya aday Çin tarafından Türkistan bölgesi Soğuk Savaş dönemi boyunca sınır anlaşmazlığı ve ideolojik farklılıklar nedeniyle soğuk ilişkiler içinde olunan SSCB'nin bir parçası olarak ele alınmaktaydı. Hem bölgesel hem de küresel anlamda birçok aktörün jeopolitik yapısını ve politikasını değiştiren SSCB'nin dağılması şüphesiz Rusya'dan sonra en fazla Çin'in Türkistan politikasında önemli değişikliklere yol açmıştır. Daha önce sadece SSCB ile olan sınır SSCB'nin dağılmasıyla birlikte üç ayrı devletle olan sınır şeklinde değişmiştir: Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan. İki kutuplu dönem şartlarının ortadan kalkması, Çin'in bir diğer komşusu olan Moğolistan bakımından da yenilikler gerektirmiştir. 1985'ten başlayarak SSCB ile olan ilişkilerini geliştirmeye çalışan Çin, SSCB'den ayrılan bu bağımsız devletlerle yeni ilişki modelleri geliştirmeye başlamıştır. Bu ilişki, daha yakın zamanlarda Türkistan coğrafyasında nüfuzunu artırma ve bölgede hâkim güç olma politikasına dönüşmeye başlamıştır (Duran ve Purevsuren, 2016: 282). Çin'e sınırı olan Türkistan devletlerinde meydana gelecek sorunlar ve Uygur Özerk Bölgesi'nin bağımsızlık talebinin Türkistan devletleri tarafından haklı bulunuyor olması Çin açısından doğrudan bir tehdit olarak algılanmaktadır.

Pekin açısından Türkistan'ı önemli kılan bir diğer önemli başlık enerjidir. Dünyanın en kalabalık ülkesi olan Çin, hızla sanayileşen ve buna bağlı olarak da enerji ihtiyacı artan bir ülkedir. SSCB'nin dağılması ile dünyanın en önemli enerji bölgelerinden birisi olan Türkistan bir güç mücadelesi sahasına dönüşmüş ve Çin de bu mücadele içerisinde bir oyuncu olarak yerini almıştır. Çin'in gözünde Türkistan petrol ve doğal gaz ile ilgili jeopolitik haritanın merkezini oluşturmaktadır ve Türkistan enerji kaynakları kontrol altına alınırsa jeopolitik anlamda avantaj sağlayacaktır (Ekrem, 2011: 29). Çin

enerjiyi daha önce ekonomik bir konu olarak ele alırken 2001'den sonra ABD'nin Irak işgali ile Orta Doğu'da dengelerin değişmesi ve Afganistan müdahalesinden sonra Türkistan'da varlığını artırması ile birlikte politik olarak değerlendirmeye başlamıştır. Buna ek olarak Çin'in ithal ettiği petrolün ABD kontrolünde olan Malakka Boğazı üzerinden taşınıyor olması Çin'in enerji çeşitliliği ve güvenliği konusunda Türkistan'a daha fazla yakınlaşmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda özellikle 2001'den sonra Çin'in enerji konusunda Türkistan devletleri ile yoğun ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. 2004 yılında Türkistan bölgesinin enerjiye sahip ülkeleri ile Pekin arasında hükümetler arası işbirliği komisyonlarının oluşturulması, 2005 yılında Çin Ulusal Petrol Şirketi (China National Petroleum Corporation-CNPC)'nin Petro-Kazak şirketini satın alarak piyasadaki gücünü artırması, 2009 yılında Batı Kazakistan petrollerini doğrudan Çin'e bağlayan Kenkiyak-Kumkol petrol boru hattının tamamlanması ve Türkmenistan ile imzalanan birçok doğal gaz anlaşması bu ilişkinin göstergeleridir (Sanayır, 2014: 66-67).

Çin için siyasal anlamda istikrarsız bir Türkistan, ulusal güvenlik ekseninde endişe verici olarak algılanmaktadır. Bununla birlikte gelişmekte olan Türkistan devletleri üzerinde güç mücadelesi sürdüren ABD ve Rusya gibi büyük güçler bölgede Çin açısından birer endişe kaynağı olarak süregelmiştir. 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanan Türkistan devletlerinin siyasi istikrar içerisinde olmasının temel ilkesi gelişmiş bir ekonomik yapıya sahip olmalarından geçmektedir. Bu nedendir ki Çin bağımsızlıklarından bu yana Türkistan devletleriyle sıkı ticari bağlar kurma üzerine yoğunlaşmıştır. 1990'lı yıllarda Çin ile Türkistan devletleri arasındaki ticaret hacmi 1 milyar \$ iken bu rakam yakın dönemde 30 milyar \$'a yükselmiştir. Çin ile Türkistan devletleri arasındaki ticaretin en önemli ayağını Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi oluşturmaktadır. Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan gibi Türkistan devletleri üzerinden geçen İpek Yolu, Çin ürünlerinin Batı pazarlarına ulaştırılmasında son derece önemli yer tutmaktaydı. 16. yüzyıldan sonra Asya ile Avrupa arasındaki ticaretin deniz ticaret yollarına kayması Türkistan devletlerinin ekonomik anlamda daha izole hale gelmesine yol açmıştır. Çin'in önderlik ettiği Kuşak ve Yol Girişimi, Çin Devlet Başkanı Xi

Jinping'in 2013 yılında dış ticaretin düzenlenmesi, istikrarlı enerji tedariklerinin sağlanması, bölgesel altyapının geliştirilmesi ve Çin'in bölgesel etkinliğinin pekiştirilmesini ifade etmesi ile hayata geçmiştir (McBride, 2015). Proje ile Çin başta olmak üzere Türkistan'ı da içine alan devletlerin ekonomik entegrasyonu amaçlanmaktadır. Çin ayrıca bu proje ile bölgesel ve küresel ekonomik ilerlemenin yanı sıra bölgesel kapasitesini artırarak askerî, siyasi ve kültürel etkisini de geliştirmeyi amaçlamaktadır (Duarte, 2018: 11). Kuşak ve Yol Girişimi Türkistan ve Orta Doğu enerji kaynaklarının enerji talebi yüksek olan Avrupa'ya taşınması konusunda önemli yer tutar. Bu önem özellikle Rusya'nın Kırım'ı ilhakına paralel gelişen Rusya-AB anlaşmazlığından sonraki dönemde AB'nin gündeminde daha fazla yer almaya başlamıştır (Karagöl, 2017: 4). Bununla birlikte her ne kadar zengin petrol veya gaz rezervine sahip olmasa da bölgenin önemli jeopolitik oyuncularını oluşturan Kırgızistan ve Tacikistan'ın sahip olduğu su ve altın kaynakları da Türkistan jeopolitiğine değer katan diğer hususlardır.

Jeopolitiğin önemli unsurlarından birisi de nüfustur. Bu bağlamda Türkistan coğrafyasında hızla artan Çinli nüfusa dikkat çekmek gerekir. Bölgede Çin malı ürünlerin artışına paralel olarak hızla artan bir Çinli nüfus vardır. Türkistan pazarlarına giren Çin yatırımcılarının yanı sıra Çin'de var olan iş gücü fazlasının bölge devletlerinde istihdamı da Türkistan coğrafyasında artan Çin nüfusunun nedenlerinden birisidir. Tacikistan başta olmak üzere Çinli çiftçilerin Türkistan'da toprak satın alması Çin nüfusunu artıran bir başka nedendir (Indeo, 2012). Türkistan coğrafyasındaki jeopolitik mücadelede zaten var olan Çin, bölgede artan nüfusu ile nüfuz oluşturma arayışındadır. Bu istikamette sadece Türkistan devletleri değil, Doğu Rusya ve Sibirya'nın da hedeflendiği belirtilebilir.

4. Türkistan İçinden Yansıyan Gelişmeler

Türkistan'ın en istikrarlı ve ekonomik olarak en gelişmiş ülkesi olan Kazakistan Avrasya'nın kalbinde yer almaktadır. Bu özellik Kazakistan'ı Türkistan jeopolitiğinde de merkezi konuma getirmektedir. Türkistan jeopolitiği için önemli olan Kazakistan hem Dugin'in Avrasyacı anlayışında

hem de Brzezinski'nin Büyük Satranç Tahtasında yine son derece önemli bir jeopolitik oyuncu olarak yer almaktadır. Tacikistan hariç, Türkistan devletlerinin hepsine karadan sınırdaş olan Kazakistan, Türkistan'daki jeopolitik oyunun üç büyük oyuncusundan ikisine de (Rusya ve Çin) sınırdaştır.

Türkistan ve Avrasya güvenliğinin sağlanmasında ve istikrarında kilit öneme sahip Kazakistan, kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev liderliğinde çok yönlü bir dış politika anlayışı benimsemiştir. Kazakistan'ın bölgesel politikaların yanı sıra küresel meselelerde de rol oynadığı açıkça görülebilmektedir. 1990'lı yıllarda Karabağ sorununun çözümü için arabuluculuk girişimi, Tacikistan iç savaşındaki arabulucu rolü ve nükleer silahsızlanma konusunda atılan adımlara ek olarak yakın tarihte Suriye Krizi'nin çözümüne yönelik yürütülen Astana Sürecine ev sahipliği yapması bunu desteklemektedir. Bununla birlikte Kazakistan'ın sahip olduğu jeopolitik konum Kazakistan dış politikasının çok yönlülüğünü gerektirmektedir (Sarıkaya, 2019).

Her ne kadar Kazakistan KGAÖ'nün ve BDT'nin kurucu üyelerinden olsa da, ülkenin kurucu Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Türkistan adını en fazla kullanan lider olarak bilinmektedir. Türk Avrasyacılığının en önemli savunucularından olan Nazarbayev Türkiye ile stratejik işbirliği ve Türkistan'da bölgesel birlik yaklaşımlarıyla ön plana çıkan bir liderdir. Nazarbayev'i diğer bölge liderlerinden ayıran bir husus rasyonel ve ayakları sağlam basan, bu yönde somut adımlar atan bir yaklaşım içerisinde olması olmuştur (Erol, 2018). Bağımsızlığın ilk yıllarında Türk Birliği'nin kurulmasını teklif etmiş ve Türkistan devletlerinin bir birlik altında toplanmasını sürekli olarak dile getirmiştir. Her ne kadar Rusya'nın muhalefeti yüzünden bu şekilde bir Türk birliği faaliyete geçirilememiş olsa da 2018 yılında Türkistan isminin Kazakistan tarafından resmî hale getirilmesini anlamak önemlidir. 19 Haziran 2018 tarihinde Nazarbayev tarafından imzalanan kararname ile Güney Kazakistan eyaletinin adı Türkistan olarak değiştirilmiş ve eyaletin merkezi de Çimkent'ten Türkistan şehrine kaydırılmıştır. Tarih boyunca her ne kadar Türkistan ismini taşıyan bir devlet kurulmamış olsa da Orta Asya'nın büyük bölümünü kapsayan alan

ile özdeş Türkistan adının bu şekilde resmîleştirilmesi bölge jeopolitiği açısından son derece önemlidir (Şahin, 2018).

Kazakistan, kıtalararası geçiş özelliği gösteren ve dünyanın en büyük karayla kuşatılmış (açık denize çıkışı olmayan) devletidir. Kazakistan, yeraltı zenginlikleri ülkesidir. İspat edilmiş petrol rezervleri bakımından dünyada 12. sırada, ispat edilmiş doğal gaz rezervleri bakımından 17. sıradadır. Petrol üretimi bakımından da dünya devletleri arasında keza 12. sırada, doğal gaz üretimi bakımından ise 29. sıradadır. Kazak petrolerinin çok önemli bir kısmını oluşturan Tengiz yataklarında petrol, Tengiz-Çevroil Ortaklığı ile üretilmektedir. Bu ortaklıkta %50 Chevron Texaco şirketinin, %25'i ExxonMobil Şirketinin, %25'i ise Kazmunaygaz ve %5'i LukAcro şirketindedir. Karaçaganak ve Kaşagan yataklarının bütünü düşünüldüğünde ABD, İngiltere, İtalya ve Rusya şirketleri öne çıkmaktadır.

Kazakistan'ın yer altı zenginliği hidrokarbondan ibaret değildir. Dünya uranyum üretiminde 2018 verilerine göre birinci sırada olan Kazakistan rezervler bakımından da Avustralya'nın ardından ikinci sıradadır (World Nuclear Association, 2021). Kazakistan krom üretiminde dünya 3.sü, boksit ve çinko üretimlerinde ise dünya 9.sudur. 2020 yılı verileriyle, dünya altın üretiminde 10. sırada olan Kazakistan, bakır üretiminde 11. sırayı korumaktadır. Fosfat, manganez, galyum, renyum, potasyum gibi maddeler de hem rezerv hem üretim bakımından dünya sıralamasındadır. Çinko, tungsten ve barit rezervlerinde dünya birincisi olan ülke, bakır rezervlerinde dünya ikincisidir (Absametov vd., 2019).

Kazakistan'ın kısa sayılacak bir zaman dilimi içinde uluslararası sistemde kendisine etkili pozisyon inşa etmekte başarılı olduğu belirtilebilir. Küresel ve bölgesel uluslararası teşkilatlara üyelik bu bakımdan yeterli bir ölçüt değildir. Dikkat çekici olan husus Kazakistan'ın bu kuruluşların birkaç tanesinde kurucu üye pozisyonunda olması, gerek bu kuruluşlar çerçevesinde gerekse ulusal girişimleriyle muhtelif sorunların çözümünde cesur ve sonuç getirici adımlar atabilmiş olmasıdır. Orta Asya'nın nükleer silahlardan arındırılması, sınır sorunlarının çözümü, ikili uyuşmazlıklarda arabuluculuk girişimleri, Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesi, Suriye krizinde Astana

süreci ile konunun çözümünde etkili bir siyasi zeminin oluşturulması gibi adımlar bu kapsamda değerlendirilmelidir (Sarıkaya, 2019: 386).

Bugün Türk Dünyasının *Elbaşı* ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın onursal başkanı kabul edilen Nursultan Nazarbayev, bütün Sovyet ardılı devletler içinde kendi isteğiyle görevi bırakan veya yeniden devlet başkanı adayı olmayacağını belirten tek örnek olarak bir emsal oluşturmak da istemiştir. Kazakistan'da demokrasi bakımından demokratik kültürün yerleşmesi bakımından sorunlar muhakkak vardır. Ancak bunların toplumsal huzurun ve kamu düzeninin bozulması pahasına bir belirsizlik içinde edinilebileceğini de kimse iddia edemez. Kurumlar geliştikçe demokratik kültür de gelişecek, güvenlik ve hürriyet arasındaki hassas denge bu devletin millî özellikleri ve tarihî dinamikleri çerçevesinde yerleşecektir. Bununla birlikte, Kazakistan halkının çeşitli memnuniyetsizlikleri, 2022 yılının Ocak ayında Nazarbayev'in yerine cumhurbaşkanı olan Kasım Comart Tokayev'in oldukça zor günler geçirmesine neden olmuştur.

Yeni yılın (2022) ilk günlerinde artan LPG fiyatlarına tepki göstermek amacıyla başlayan protestolar kısa süre içerisinde ülke geneline yayılmış, hükümet binaları ateşe verilmiş, 225 kişi ölmüş ve yaklaşık 4500 kişi yaralanmıştır (Aydoğan, 2022). Kazakistan güçlerinin bu iç çatışmayı engelleyememesi üzerine Cumhurbaşkanı Kasım Comart Tokayev, KGAÖ'yü ülkeye davet etmiş ve kısa bir süre sonra Rusya, Belarus, Ermenistan, Tacikistan ve Kırgızistan askerî unsurlarından oluşan barış gücü Kazakistan'a girerek olaylar sona erdirilmiştir. Rusya liderliğindeki KGAÖ güçleri her ne kadar Kazakistan'dan çekilmiş olsa da bu gelişmeler zaman zaman ABD ve Çin'in ön plana çıktığı bölge jeopolitiğinde Rusya'nın ne denli etkili bir aktör olduğunu yeniden akıllara getirmiştir.

Brzezinski'nin Büyük Satranç Tahtası'nda *ABD'nin ilgisini en çok hak eden ülke* olarak tanımladığı Özbekistan, Kazakistan gibi Türkistan bölgesinin öne çıkan devletlerinden biridir. Özbekistan, SSCB'den bağımsızlıklarını kazanan Türkistan devletlerinin hepsi ile komşu olması bakımından çok önemli bir coğrafyaya sahiptir. Bununla birlikte Özbekistan'ın özellikle Afganistan'a olan komşuluğu Brzezinski'nin

Özbekistan için kullandığı *ABD'nin ilgisini en çok hak eden ülke* tanımını net olarak açıklamaktadır. Özbekistan'ı Türkistan içerisinde öne taşıyan hususların başında şüphesiz Türk kültür ve tarihi için son derece önem arz eden Buhara ve Semerkant şehirlerinin Özbekistan sınırlarında yer alması gelir. Bu şehirler, başta Türklerin dil, kültür ve tarihleri bakımından, bunun yanında Türkistan'ın bir bölümünü oluşturan Fars-Tacik kültürü, genel olarak İslâm kültür ve medeniyeti, yine Türkistan kültür ve medeniyeti bakımından merkez niteliğindedirler (Sarikaya, 2012: 336).

Özbekistan'ın önemi sadece sahip olduğu tarihî-kültürel miras ve bu mirasla örtüşen jeopolitikten kaynaklanmamaktadır. Gücün hem niteliksel hem niceliksel unsurları arasında değerlendirilebilecek insan faktörü de Özbekistan'ı ön plana çıkarmaktadır. Nüfusunun coğrafyası ile mütenasip bir büyüklükte oluşu, bu nüfusun dışında, komşu ülkelerde önemli miktarda etnik Özbek nüfusun varlığı, bunun öncelikli nedenidir. Ancak Özbekistan'ın nüfusunu diğer Türkistan ülkelerinden daha avantajlı kılan başka faktörler de var. Etnik Rus nüfusun, genel homojenlik dengesini bozacak büyüklükte olmaması, nüfusun niteliği ve üretici gücü gibi hususlar bu bağlamda mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

İlk Devlet Başkanı İslam Kerimov'un Eylül 2016'da ölümünden sonra göreve gelen Şevket Mirziyoyev Türkistan jeopolitiğinde sorun teşkil eden bazı konuların çözümü için önemli çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda Mirziyoyev'in ilk resmî ziyaretlerini bölge devletlerine gerçekleştirmesi önemlidir. Dahası Türkistan devletleri arasında en önemli jeopolitik sorunlardan biri olan Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır anlaşmazlığı ve su sorununun Mirziyoyev döneminde çözüm odaklı bir şekilde gündeme gelmesi, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Amuderya ve Siriderya nehirleri üzerindeki hidroelektrik projelerine Özbekistan'ın Kerimov döneminin tersine yeşil ışık yakması, Tacikistan ve Özbekistan arasında uzun zamandan bu yana kesilmiş durumda olan iletişimin yeniden tesis edilmesi ve sınır anlaşmazlıkları konusunda müzakere çağrıları Türkistan jeopolitiği açısından son derece önemli ve olumlu gelişmelerdir (International Crisis Group, 2017). Mirziyoyev'in girişimleriyle 15-16 Mart 2018 tarihlerinde Astana'da ilki gerçekleştirilen Türkistan Liderleri Zirvesi

de oldukça önemlidir. Su paylaşımı ve bölgesel ticaretin artırılması gibi başlıklar çerçevesinde gerçekleşen zirve başta Kerimov tarafından muhalefet gören ve bir türlü hayata geçirilemeyen bölgesel ittifaklaşma konusunda bir sinyal olmuştur (RFE/RL, 2018). Bu bölgesel adımlara ek olarak yeni Özbekistan yönetimi bölgenin önemli jeopolitik aktörleri Rusya ve Çin'i de görmezden gelmemiş ve daha yönetimin ilk aylarında her iki ülkeye de ziyaret gerçekleştirerek önemli anlaşmalar imza edilmiştir (Saeed, 2017).

Özbekistan'daki iktidar değişikliğinin Türkistan açısından önemli bir etkisi de uzun zamandan bu yana pek de iyi denemeyecek Özbekistan-Türkiye ilişkilerinin havasının değişmeye başlamasıdır. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından Kasım 2016'da Özbekistan'a gerçekleştirilen ziyaret 16 yıl aradan sonra Türkiye'den Özbekistan'a cumhurbaşkanlığı düzeyinde ilk resmî ziyaret olmakla birlikte Nisan 2017'de Mirziyoyev'in Türkiye ziyareti de 20 yıl aradan sonra Özbekistan'dan Türkiye'ye yapılan ilk resmî ziyaret olma özelliği taşımaktadır. İki ülke arasında uzun bir aradan sonra ticari anlaşmaların imzalanması, vize serbestisinin getirilmesi ve turizm alanında açıklanan projeler ile durağan seyreden Özbekistan-Türkiye ilişkileri stratejik ortaklık düzeyine kavuşturulmuştur (Abdulkerimov, 2018). Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Mart 2022 sonlarında Özbekistan'a gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında askerî, ticari, çevre vb. konuları kapsayan on anlaşma daha imzalanmış ve 2016'da başlayan düzelme böylece pekiştirilmiştir (Mutlu, 2022). İki Türk devleti arasındaki bu olumlu gelişmeler ve ilerlemeler Türkistan jeopolitiğinin geleceği açısından önemlidir.

Türkistan jeopolitiği ile ilgili bölge içerisinden yansıyan önemli başlıklardan birisi de Kırgızistan-Tacikistan arasında sürekli olarak patlak veren anlaşmazlıktır. Bağımsızlıklarından bu yana defalarca sınır konusunda anlaşmazlık yaşayan bu iki ülke 2021 yılında savaşın eşiğine gelmiştir. 28 Nisan 2021'de Kırgızistan'a ait Batken ile Tacikistan'a ait Sughd vilayetleri arasında yer alan Isfara Nehri üzerindeki bir su kaynağının kullanımı anlaşmazlık yaşayan iki ülke vatandaşlarının taşlı sopalı kavgası kısa süre içerisinde çatışmaya dönüşmüş ve iki ülke ordu unsurlarının dâhil olmasıyla çatışmalar daha büyük hal almıştır. 45 kişinin ölümü ve yüzlercesinin

yaralanmasına neden olan çatışmalar sonucu ateşkes sağlanmış olsa da aynı bölgede 2022 başlarında yeni bir çatışma meydana gelmiştir. Bölge devletleri arasında mevcut durumda sıcak çatışma ihtimali olan bu sorunun yine bölge devletleri arasında barışçıl ve adil bir şekilde çözülmesi Türkistan jeopolitiğinin istikrarı ve geleceği açısından hayatidir.

Türkistan jeopolitiği ile ilgili önemli gelişmelerden birisi de İkinci Karabağ Savaşı ile Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını geri almış olmasıdır. Her ne kadar Türkistan devletleri İkinci Karabağ Savaşı dışında cılız açıklamalar dışında herhangi bir tepki gösterememiş olsa da, Azerbaycan'ın zaferi Türk dünyası ve Türkistan jeopolitiği açısından olumlu bir hava oluşturmuştur. Örneğin yıllardan bu yana Türkmenistan ve Azerbaycan arasında Hazar Denizi üzerinde sorun teşkil eden ve hatta bir süre diplomatik ilişkilerin kesilmesine dahi sebep olan petrol sahası (Azerbaycan'ın Kepez, Türkmenistan'ın Serdar olarak adlandırdığı saha), 21 Ocak 2021 tarihinde imzalanan ve *Dostluk* adı verilen mutabakatla çözüme kavuşturulmuştur (O'Byrne, 2021). Bu noktada Ağustos 2018'de imzalanan *Hazar'ın Hukuki Statüsü Konvansiyonu* da önemlidir. Bu konvansiyon devletler arasındaki sorunların çözümüne zemin oluşturduğu gibi hidrokarbon zengini olan kıyıdaşların boru hattı inşası gibi enerji projelerine olanak sağlamıştır (Sarıkaya, 2018: 662).

Sonuç

Türkistan coğrafyası geçmişte olduğu gibi günümüzde de jeopolitik önemini devam ettirmekle birlikte her zaman küresel güçlerin jeopolitik mücadele alanı olmuştur. Türkistan devletlerinin SSCB'den ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmesinden sonra ABD bölge ile daha fazla ilgilenmeye başlamış ve özellikle 11 Eylül saldırılarına müteakip başlattığı Afganistan müdahalesinden dolayı Türkistan, ABD dış politikasının öncelikleri arasında yer almıştır. Hiç şüphe yoktur ki ABD'nin bu stratejisinde Brzezinski'nin Büyük Satranç Tahtası tezinin payı büyüktür.

Türkistan'da devam eden jeopolitik mücadelenin üç önemli aktörü Rusya, ABD ve Çin'dir. Bunlardan Rusya özellikle Putin dönemiyle birlikte Türkistan'ı Rus dış politikasının öncelikleri arasına almış; enerji, KGAÖ ve Rus etnik nüfus gibi araçları etkin biçimde kullanarak bölgeden asla vazgeçmeyeceğini göstermiştir. Bir diğer oyuncu ABD, özellikle 11 Eylül'den sonra bölgedeki etkinliğini artırmıştır. Özbekistan ve Kırgızistan'daki üsleri kapatıldıktan ve Afganistan'dan çekildikten sonra pasif bir görüntü çiziyor olsa da Türkistan'daki etkinliğini kaybetmek istemeyecektir. Bunun iki önemli sebebi vardır: Birincisi Türkistan'da Rusya veya Çin'in üstünlük kurmasının kabul edilmemesi, ikincisi Türkistan enerji kaynaklarıdır. Diğer önemli güç Çin, uluslararası sistemde artan gücüne paralel olarak bölgedeki etkinliğini de artırmaya çalışmaktadır. Türkistan'daki Çin yatırımlarının her geçen gün artması, bölge devletlerinde artan Çinli nüfus, Tek Kuşak-Tek Yol Projesi ve enerji projeleri Çin'in artan etkinliğinin göstergeleridir. Burada şunu önemle belirtmek gerekir ki Çin Türkistan'daki varlığını artırırken bölgedeki en büyük rakibi Rusya'yı göz ardı etmez. Rusya'yı dengeleme arzusu olmakla birlikte Şanghay İşbirliği Örgütü kapsamında Rusya ile işbirliği içinde olduğunu da unutmamak gerekir. Tüm bu jeopolitik mücadele Türkistan'ın yalnızca bölgesel değil küresel bir mücadele alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

Brzezinski'nin Satranç Tahtası, 21. yüzyıla girerken dünyanın tarihi bir kırılma noktasında olduğu ve ilk defa Avrasya dışından bir gücün (yani ABD'nin) Avrasya'ya hâkim olması ihtimalinin belirdiği, bu fırsatın kaçırılmaması gerektiği savı üzerine tesis edilmiştir. ABD'nin bu coğrafyada attığı politik adımlar ve desteklediği siyasal hareketler onun bu yaklaşımıyla örtüşen olgulardır. Ancak başta Türkistan olmak üzere eski Sovyet nüfuzu alanında kalan ve Avrasya'nın büyük bir kısmını oluşturan coğrafyada Rusya, özellikle 2000'li yıllardan itibaren buna müsaade etmeyeceğini önce Gürcistan ve daha sonra Ukrayna örnekleri ile göstermiştir. Rusya'nın 2015'ten itibaren Suriye'de varlık göstermesi, Libya iç savaşına müdahil olması, Pasifik alanına kaynak ve ilgi ayırması eski Sovyet nüfuz alanı dışında da iddia arayışında olduğunu ortaya koymuştur. Tüm bunlar tek kutupluluğa meydan okuma ve başka aktörlerin tek başına söz sahibi olmasını

engelleme saikiyle açıklanmıştır. Yakın çevre olarak değerlendirdiği alanın dışındaki siyasi ve askerî faaliyeti Rusya'nın Türkistan ve Kafkasya gibi alanlardaki mevcudiyetini garanti etmenin de bir aracı olarak görülmüştür. Gücün en klasik tanımındaki iki anahtar kavram olan “kontrol ve “etki” Rusya tarafından bu adımlarında test edilmektedir. Türkistan ve Kafkasya devletlerinin kriz dönemlerinde Rusya'nın pozisyonuna hak vermesi veya eleştirmekten kaçınması bir gösterge olarak not edilmelidir. Bu devletlerin 2008'de Gürcistan konusunda Rusya'yı eleştirmekten kaçınmaları ve 2014'te Rusya Kırım'ı ilhak ettiğinde çekimser kalmaları bölgede hâlen Rusya'nın etkin olduğunu göstermektedir. Hatta 2015 yılında Türkiye ve Rusya arasında cereyan eden uçak düşürme krizinde Türkistan devletlerinin Rusya yanlısı duruşu ve/veya arabuluculuk arayışına girmeleri bu etkinliği bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Şubat 2022'de başlayan Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesi ve burayı işgali de Brzezinski'nin Büyük Satranç Tahtası'nı yeniden düşünmeyi gerektirmektedir. Unutulmamalıdır ki, Brzezinski eserinde, Avrupa'yı “demokratik köprübaşı” olarak adlandırdığı bölümde ele almakta ve bölüme “Avrupa Amerika'nın doğal müttefikidir” cümlesiyle başlamaktadır. ABD ile uyumlu, demokratik kültürü genişleten bir Avrupa'nın Ukrayna, Belarus ve Rusya ile bağlantılar kurması ve demokratik ilkelere taraftarlar kazandırmasından bahsetmektedir. Bununla birlikte 2000'li yılların başı bunları icra etmek için ABD'nin ihtiyacı olan politik ortamı tesis edememiştir. Fransa ve Almanya'nın ABD'nin siyasetine mesafeli duruşu, Irak müdahalesindeki Transatlantik çatlak, Almanya başta olmak üzere Avrupalı müttefiklerin Rusya ile enerji ilişkilerindeki yoğunlaşma temel göstergeler olarak kaydedilebilir. Ancak Rusya'nın 2014 Kırım ilhaki ve 2022 işgal ve müdahalesinin şartlarda değişiklik meydana getirdiği, Almanya'nın başlamış bir pahalı enerji yatırımı olan Kuzey Akım-2 projesini rafa kaldırmasından, savunma harcamalarını görülmemiş boyutta artırmasından anlaşılmaktadır. Brzezinski eserinde, kendi köklerinin bulunduğu Polonya ve Ukrayna'yı Alman tarihsel özel çıkar yörüngesi içinde göstermektedir. Çalışmanın “Amerika'nın Temel Hedefi” başlıklı bölümündeki şu ifadeler özellikle dikkate alınmalıdır: *Ne Fransa ne de*

Almanya tek başlarına Avrupa'yı inşa edecek ve Avrupa'nın coğrafik sahasının tanımlanması konusundaki belirsizlikleri Rusya'yla çözecek güçte değillerdir. Avrupa'nın genişliğini tanımlamak ve özellikle Rusya için hassas bir konu olan Baltık devletleri ile Ukrayna'nın Avrupa sistemi içindeki konumlarının geleceği gibi konularda başa çıkmak Amerika'nın özellikle Almanlarla birlikte enerjik, odaklanmış ve kararlı müdahalesini gerektirmektedir.”

Bu itibarla, Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Türkistan jeopolitiği üzerinde de önemli etkileri olabilecektir. Zira Türkistan devletlerinin hemen hepsinin en önemli ticari partneri olan Rusya'ya Ukrayna işgali nedeniyle uygulanan yaptırımlar, Rusya ekonomisini dara soktuğu gibi Türkistan devletlerinin ekonomilerine de olumsuz etki yapmaktadır. Dahası önce Gürcistan daha sonra Ukrayna konusunda Batı'nın cılız kalan tepkileri Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasındaki hamleleri konusunda Türkistan devletleri tarafından endişe kaynağı olarak değerlendirilebilir. Ocak 2022'de Kazakistan'da cereyan eden olaylar bu durumu daha da pekiştirmiştir.

Türkistan bölgesinin istikrarı Türkistan'ı oluşturan devletlerin kendi istikrarlarına ve birbirleriyle olan ilişkilerinin gelişmesine bağlıdır. Türkistan jeopolitiğinde özellikle bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ortaya çıkan anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi önemlidir. Bu bağlamda bölge devletlerinde meydana gelen değişimler gelecek için umut vadetmektedir. Gerek Özbekistan gerekse de Kırgızistan'da göreve gelen liderlerin bu anlaşmazlıkların çözümü için attığı adımlar ve yapılan açıklamalar Türkistan içinden yansıyan önemli gelişmelerdir. Türkistan liderlerinin bir araya geldikleri Mart 2018'de gerçekleşen zirve de sorunların çözümü, ortak hareket etme ve istikrarın sağlanması bağlamında son derece önemli olarak değerlendirilmelidir. Zirveye Rusya'nın davet edilmemesi de ayrıca çarpıcıdır. Yıllardan bu yana Nazarbayev'in dile getirdiği Türkistan devletlerinin birleşmesi fikrinin hayata geçmesi zor görünse de bu devletler arasında sorun teşkil eden konuların barışçıl yollarla çözüme kavuşturulması ve istikrarlı bir şekilde devamı bölgenin ekonomik ve siyasi gelişimi açısından mecburidir. Türkistan devletlerinin gelişmeleri ve bölgesel sorunların çözümü dış güçlerin Türkistan üzerindeki etkisini de azaltacaktır.

Hazar'ın statüsü ve kullanımı konusunda Ağustos 2018 yılında imzalanan anlaşma bölge jeopolitiği açısından son derece önemlidir. Küresel aktörlerin ve enerji şirketlerinin yoğun ilgisi altında kalan bölgenin gerek statüsünün gerekse de kullanımının kıyıdaş devletler arasında çözüme kavuşturulması önemlidir. Brzezinski'nin Avrasya stratejisi bölge dışından bir gücün yani ABD'nin Avrasya hâkimiyeti üzerine kuruludur. Türkistan ve Avrasya jeopolitiği için hayati konumda olan bu havza üzerinde ABD veya bir başka küresel aktör olmadan kıyıdaş devletlerin kendi aralarında mutabakata varması bölge jeopolitiğinin geleceği açısından önemlidir. Son Hazar konvansiyonu taraflara Hazar geçişli projeler için imkân tanısa da, Rusya'nın kendisini devre dışı bırakmaları durumunda, çevresel etkileri bahane ederek bu projelere engel olma gayretine gireceği düşünülmelidir. Hazar'da uyuşmazlığın uzun yıllar süren müzakereler neticesinde çözümlenmiş olması Çin'i ve Tek Kuşak-Tek Yol projesini de akla getirmektedir. Zira Çin'in 21. yüzyıldaki ekonomik hedeflerinin gerçekleşmesi büyük ölçüde Hazar geçişli projelerin istikrarlı bir zemin bulmasına bağlıdır.

Günümüz siyasi gelişmeleri Türkistan'ın geçmişte ve günümüzde olduğu gibi gelecekte de jeopolitik mücadele alanı olmaya devam edeceğini göstermektedir. ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi ve bölgedeki üslerinin kapatılmasına karşın Rusya ve Çin'in hem Türkistan devletleri ile birebir ilişkilerini artırması hem de ŞİÖ ve KGAÖ gibi örgütler yoluyla bölge ile daha yakından ilgilenmesi mevcut konjonktürde Türkistan jeopolitiğinde Rusya ve Çin'i bir adım önde göstermektedir. Ancak Ukrayna krizi Moskova'nın eski Sovyet alanındaki toplam gücüne olumsuz da yansiyabilir. Savaşta yaşadığı büyük kayıp, uluslararası meşruiyet yokluğu, BM Genel Kurulu'ndaki taraftan fakirliği, yaptırımlar gibi pek çok faktör Rusya'nın aleyhindedir. Komşusu ve büyük oranda soydaşı Ukrayna'yı yerle bir etmekten çekinmeyen bir Rusya, "yakın çevre"sinde ki devletler nezdinde "yumuşak güç" unsuru kullanabilir olmaktan tamamen çıkmış olacaktır. Öte yandan, Türkistan devletleri ile tarihî, kültürel, dilsel ve dinî ortaklığa sahip olan Türkiye'nin son dönemde Özbekistan başta olmak üzere bölge devletleri ile artan ikili ilişkileri ve Türk Konseyi gibi yapılanmalar çerçevesinde

gerçekleşen stratejik ortaklıklar Türkistan jeopolitiğinde Türkiye'nin pozisyonunu güçlendirmektedir. Azerbaycan'ın 2020 yılındaki Karabağ Zaferi ve bunun ardından Türk Devletleri Teşkilatı zemininde yoğunlaşan ilişkilerin ivme kazanması büyük ölçüde Türkiye'nin ekonomik ve siyasi başarısına bağlıdır.

KAYNAKÇA

Abdukerimov, B. (2018). *Özbekistan-Türkiye İlişkileri Güçleniyor*. [Online] <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872> [Erişim Tarihi: 22.04.2022].

Absametov, M.K., Murtazin, Ye.Zhs, Osipov, V. Sapargaliyev D.S. (2019) *Assessment Report on Classification of Energy and Mineral Resources and its Management in the Republic of Kazakhstan*, [Online] https://unece.org/DAM/energy/se/pdfs/UNFC/proj/unfc_ca/Report_Class_E_MR_KZ_IHG.pdf[Erişim Tarihi: 22.04.2022].

Aydın, A. (2015). “Küresel Mücadele Politikaları: Orta Asya’da Rusya, ABD ve Çin”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 6 (13), 1-11.

Aydoğan, M. (2022). *At least 225 killed in recent Kazakhstan riots: Official*. [Online] <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/at-least-225-killed-in-recent-kazakhstan-riots-official/2475087> [Erişim Tarihi: 22.04.2022].

Brzezinski, Z. (2014). *Büyük Satranç Tahtası*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

Stratfor (2018). *Central Asia's Economic Evolution From Russia To China*. [Online] <https://worldview.stratfor.com/article/central-asia-china-russia-trade-kyrgyzstan-kazakhstan-turkmenistan-tajikistan-uzbekistan> [Erişim Tarihi: 18.04.2022].

Cornell, S. E. (2004). “The United States and Central Asia: In the Steppes to Stay?”, *Cambridge Review of International Affairs*, 17 (2), 239-254.

Duarte, P.. "China in the Heartland: The Challenges and Opportunities of OBOR for Central Asia", M. Laruelle (Ed.), *China's Belt And Road Initiative And Its Impact in Central Asia* içinde (s. 11-20) Washington, D.C: The George Washington University Central Asia Program.

Duran, Hasan ve Purevsuren, Nyambayar. (2016). Güvenlik, Enerji Ve Pazar Ekseninde Çin'in Orta Asya Politikası, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afro-Avrasya Özel Sayısı, 281-294.

Ekrem, E. (2011). *Çin'in Orta Asya Politikaları*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi.

Erhan, Ç. (2004). "ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri", *Uluslararası İlişkiler* 1 (3), 123-149.

Erol, M. S. (2018). *Türk Dünyasının Bütünleşmesinde Kazakistan ve Aksakal Faktörü*. [Online] <https://www.milligazete.com.tr/makale/1684861/prof-dr-m-seyfetin-erol/turk-dunyasinin-butunlesmesinde-kazakistan-ve-aksakal-faktoru> [Erişim Tarihi: 21.04.2022].

TASS (2018). Final Phase of Massive CSTO Military Drills Held in Kyrgyzstan. [Online] <http://tass.com/defense/1025827> [Erişim Tarihi: 19.04.2022].

Güneş, E. (2013). "Tehdit Algılamaları Ekseninde Rusya'nın Yakın Dönem Kafkasya ve Orta Asya Politikası", *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi* 13 (27), 176-203.

Hekimoğlu, V. S. F. (2018). "Türkistan'da Bütünleşme Düşüncesi", *History Studies*, 10 (2), 57-77.

Indeo, F. (2012). *The Rise of China in Central Asia*. [Online] <http://www.limesonline.com/en/the-rise-of-china-in-central-asia> [Erişim Tarihi: 20.04.2022].

International Crisis Group (2017). *Uzbekistan: The Hundred Days*. [Online] <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/uzbekistan/242-uzbekistan-hundred-days> [Erişim Tarihi: 20.04.2022].

Javaid, F. (2017). “Collective Security Treaty Organization (CSTO) and Central Asian Region: Opportunities and Challenges”, *European Academic Research*, 4 (12), 10614-10633.

Kamalov, İ. (2008). *Putin Dönemi Rus Dış Politikası: Moskova'nın Rövanşı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kamalov, İ. (2011). *Rusya'nın Orta Asya Politikaları*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi.

Kara, M. (2020). İHH'dan 'Doğu Türkistan'da Toplama Kampları' raporu. [Online] <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ihhdan-dogu-turkistanda-toplama-kamplari-raporu/1899598> [Erişim Tarihi: 20.04.2022].

Karagöl, E. T. (2017). Modern İpek Yolu Projesi, *SETA Perspektif*, 174.

Kodaman, T. ve Gonca, İ. B. (2015). “Putin Döneminde Rusya'nın Orta Asya Politikası (2000'den Günümüze)”, İ. K. Ülger (Ed.), *Putin'in Ülkesi: Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu Analizi* içinde (s. 411-426), Ankara: Seçkin Yayınevi.

Kydyralieva, S. ve Abdibaitova, B. (2018). “Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün Merkezî Asya'daki Etkinsizliği”, *Bilge Strateji*, 10 (18), 93-108.

McBride, J. (2015). *Building the New Silk Road*. [Online] <https://www.cfr.org/backgrounder/building-new-silk-road> [Erişim Tarihi: 20.04.2022].

Mutlu, S. (2022). Türkiye ile Özbekistan arasında 10 anlaşma imzalandı. [Online] <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ile-ozbekistan-arasinda-10-anlasma-imzalandi/2549603> [Erişim Tarihi: 22.04.2022].

O'Byrne, D. (2021). *Azerbaijan and Turkmenistan agreement advances Caspian gas cooperation*. [Online] <https://eurasianet.org/azerbaijan-and-turkmenistan-agreement-advances-caspian-gas-cooperation> [Erişim Tarihi: 24.04.2022].

Pirinççi, F. (2008). “Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Orta Asya Politikası: Beklentiler ve Gerçeklikler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (1), 207-235.

Reuters (2021). *Kyrgyz and Tajik Security Forces Clash at Border in Water Dispute*. [Online] <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/kyrgyz-tajik-security-forces-clash-border-water-dispute-2021-04-29/> [Erişim Tarihi: 22.04.2022].

RFE/RL (2018). *Rare Central Asian Summit Signals Regional Thaw*. [Online], <https://www.rferl.org/a/central-asian-summit-astana-kazakhstan-uzbekistan-tajikistan-kyrgyzstan-turkmenistan/29101686.html> [Erişim Tarihi: 21.04.2022].

Rumer, E. B. (2012). Flashman's Revenge: Central Asia After September 11, *Strategic Forum*, 195.

Saeed, M. Z. (2017). *Uzbekistan: Are Things any Better under Shavkat Mirziyoyev?* [Online] <https://intpolicydigest.org/2017/04/17/uzbekistan-are-things-any-better-under-shavkat-mirziyoyev/> [Erişim Tarihi: 22.04.2022].

Sanayır, B. (2014). “Çin'in Orta Asya Politikası”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 57-72.

Sarıkaya, Y. (2012). “Kerimov Dış Politikası: Rejim Güvenliği Ekseninde 20 Yıl”, M. S. Kafkasyalı (Ed.), *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya* içinde (s.335-355), Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme- Araştırma Dizisi.

Sarıkaya, Y. (2018). “Ağustos 2018 Hazar Konvansiyonunun Anlamı: Siyasal ve Hukuksal Bir İnceleme”, A. O. Akalan (Ed.), *2. Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s.649-664), Ankara: Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları.

Sarıkaya, Y. (2019). “Kazakistan Dış Politikasında Bir Başarı Örneği Olarak Uluslararası Arabuluculuk”, *VI. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 13-15 Haziran 2019, Bakü, Sempozyum Bildirileri Kitabı* içinde (ss.385-392)

Sattarov, R. (2017). *Политика России в Центральной Азии 3.0 – на постсоветском пространстве нет вечных союзников, есть только вечные интересы*. [Online] <http://caa-network.org/archives/8452> [Erişim Tarihi: 20.04.2022].

Şahin, Ç. (2021). “21. Yüzyılda Orta Asya’nın Bölgeleşmesi”, 21. Yüzyılda Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Orta Asya Siyaseti”, Konya, ss.1-49, Eğitim Yay.

Şahin, V. N. (2018). Kazakistan’dan Türkistan Hamlesi. [Online] <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KAZAKISTAN-DAN-TURKISTAN-HAMLESI>, [Erişim Tarihi: 19.04.2022].

The Astana Times (2017). *Kazakhstan Hosts CSTO Unbreakable Brotherhood 2017 Exercises*. [Online] <https://astanatimes.com/2017/10/kazakhstan-hosts-csto-unbreakable-brotherhood-2017-exercises/> [Erişim Tarihi: 19.04.2022].

Trenin, D. (2009) “Russia Reborn: Reimaging Moscow’s Foreign Policy”, *Foreign Affairs*, 88 (6), 64-78.

World Nuclear Association (2021) World Uranium Mining Production: Updated September 2021 <https://www.world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/mining-of-uranium/world-uranium-mining-production.aspx>, [Erişim Tarihi: 22.04.2022].

Yapıcı, M. İ. (2010). *Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etmenler*. Ankara: Usak Yayınları.

Yılmaz, M. (2013). Kutup(Suz!) Dünyada Türkistan’ın Jeopolitiği ve Giderek Artan Önemi, *Türk Dünyası Araştırmaları* 205, 137-154.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

OSMANLI FETİH SÖYLEMİNİN BİR YANSIMASI OLARAK SERHAT POLİTİKASI (1526-1566)*

**Frontier Policy as a Reflection Of The Ottoman Conquest Discourse
(1526-1566)**

Araştırma Makalesi • Research Article

Doç. Dr. Mehmet SOLAK

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Bolu/TÜRKİYE
mehmetsolak09@yahoo.com

0000-0001-5304-7353

Geliş Tarihi/Received: 13.03.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 25.05.2022

Atıf/Citation

Solak, M. (2022). Osmanlı Fetih Söyleminin Bir Yansıması Olarak Serhat Politikası (1526-1566). *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 175-192.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

* Bu çalışma Mehmet Solak'ın Hacettepe Üniversite'si Tarih Bölümü'nde Doç. Dr. Serhat Küçük danışmanlığında yaptığı *Erken Modern Dönemde Osmanlı-Habsburg Sınır Savunma Sistemleri (1540-1664)* isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Öz

Orta Avrupa’da Osmanlı hâkimiyetinin hızlı bir şekilde genişlemesi hem Osmanlı hem de Habsburg yönetimlerinin kendi serhat bölgelerini her defasında yeniden organize etmelerine sebep olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı merkezî yönetimi, savunma sistemlerini düşmanla rekabet edecek şekilde yeniden düzenlemek zorunda kaldı. Diğer yandan Osmanlı serhatlerinin emperyalist bir gelenek ve bölgeler ağı üzerinden şekillendiği dikkate alınırsa, bu sürecin karmaşık ve çok yönlü boyutlara sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Osmanlı serhat teşkilatı, saray iktidarını İstanbul ve taşrada yeniden kurgulamanın bir aracı olarak da görülebilecek Osmanlı fetih çabalarını hem etkilemiş hem de ondan etkilenmiş, başka bir tabirle fetihlerin hem öznesi hem de nesnesi olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, Osmanlı aklının mutlakiyetçi sistemin öngördüğü şekilde, serhat bölgesini fetih politikasının devamı için bir üs görmesinden dolayı serhat kavramını “geçici olarak belirlenen mekân” olarak algıladığı da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu çerçevede Osmanlı fetih teşebbüslerinin 1526 ile 1560 arasında tekabül eden safhasında ve mezkûr dönemin Orta Avrupa politikası içerisinde anlamlı bir figürü temsil eden serhat bölgesinin gelişimini, özellikle de Budin’in alınması sonrasındaki bütüncül yapılanma aşamasını, Viyana’daki mutlakiyetçi rejim ve Osmanlı fetih ve idare gelenekleri açılarından okumak gerekmektedir.

Osmanlı siyasi tarihinde (1526-1560) önemli rol oynayan ve söz konusu dönemin fetih stratejisinde üs olarak da kullanılan serhat bölgesindeki savunma sisteminin tarihini, özellikle de Mohaç Muharebesi’nden (1526) İstanbul Antlaşması’na (1562) kadarki sürecinin kaleme alınması, sadece onun Osmanlı siyasi tarihindeki yerini bize göstermekle kalmayacak, aynı zamanda I. Süleyman devrinde takip edilen siyasetin nirengi noktalarını da gözler önüne serecektir. Nitekim I. Süleyman devri fetih politikasında üs olarak kullanılan serhat bölgesinin, Orta Avrupa egemenliğinde hangi merhalelerden geçtiğini gösterecektir. Bu çalışma Orta Çağ Macaristan Krallığı’nın etkin güç olma özelliğini yitirmesinin ardından, Osmanlı yönetiminin Habsburg serhaddinde hayata geçirdiği savunma stratejilerinin değerlendirilmesini ele almaktadır. Makalede öncelikle Orta Avrupa’da 1521

ile 1541 yılları arasında yapılan Osmanlı fetihlerinin öngördüğü serhat tasvir edilmektedir. Budin'i koruma merkezli savunma sisteminin niteliği, Tuna ve kolları üzerinde bulunan kilit garnizonlar egemenlik atına alınması bağlamında nehir taşımacılığını etkin bir şekilde kullanılması olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Merkezî iktidarın enstrümanı hâline gelecek olan söz konusu sistemi, 1552 ile 1556 yılları arasında yapılan düzenlemelerle daha güçlü bir yapı hâline getirilmişti. Makalenin son bölümünde ise İstanbul Antlaşması'nın (1562) Osmanlı'nın Habsburg serhaddindeki konumuna etkisi ve bölgedeki uygulamalar mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Serhat, Habsburg, Osmanlı, Savunma Sistemi, Macaristan

Abstract

The rapid expansion of Ottoman domination in Central Europe caused both the Ottoman and Habsburg administrations to reorganize their frontiers each time. Therefore, the Ottoman central government had to reorganize its defense systems to compete with the enemy. On the other hand, if it is taken into account that the Ottoman frontiers were shaped through an imperial tradition and network of regions, it becomes clear that this process has complex and multifaceted dimensions. The Ottoman frontier organization both influenced and was influenced by the Ottoman conquest efforts, which can also be seen as a means of reconstructing the palace power in Istanbul and the provinces, in other words, it became both the subject and the object of the conquests. Apart from this sentence, it should not be overlooked that the Ottoman mind perceived the frontier as a "temporarily determined place" because it saw the frontier region as a base for the continuation of the policy of conquest, as envisaged by the absolutist system. In this context, in the phase of the Ottoman conquest attempts between 1526 and 1560 and the development of the frontier region, which represents a significant figure in the Central European policy of the aforementioned period, especially the holistic restructuring phase after the conquest of Budin, the absolutist regime in Vienna and the Ottoman traditions of conquest and administration. must be read from their perspective.

The history of the defense system in the frontier region, which played an important role in the Ottoman political history (1526-1560) and was also used as a base in the conquest strategy of the period in question, especially its process from the Battle of Mohac (1526) to the Treaty of Istanbul (1562), is not only the Ottoman political history. It will not only show us its place in history, but also reveal the triangulation points of the politics followed during the reign of Suleiman I. As a matter of fact, it will show what stages the frontier region, which was used as a base in the conquest policy of the reign of Suleiman I, passed through in the domination of Central Europe. This study deals with the evaluation of the defense strategies implemented by the Ottoman administration in the Habsburg frontier after the Medieval Kingdom of Hungary lost its ability to be an effective power. In the article, first of all, the frontier envisaged by the Ottoman conquests in Central Europe between 1521 and 1541 is described. It has been tried to reveal that the nature of the defense system centered on protecting Budin is the effective use of river transport in the context of the domination of key garrisons on the Danube and its tributaries. The said system, which would become the instrument of the central power, was made a stronger structure with the arrangements made between 1552 and 1556. In the last part of the article, the effect of the Treaty of Istanbul (1562) on the position of the Ottoman Empire in the Habsburg frontier and the practices in the region are examined.

Keywords: Frontier, Habsburg, Ottoman, Defense System, Hungary

Giriş

Orta Çağ Macar Krallığı, Belgrad'ın düşüşünden (1521) ve Mohaç Muharebesi'nin (1526) kaybindan sonra Habsburg ve Osmanlı siyasi güçleri arasındaki etkin güç özelliğini kaybetmiştir. Dolayısıyla Orta Macaristan'da Osmanlı ile Habsburg birlikleri arasında sıcak çatışmalar başlamıştı. Orta Macaristan'ı -1521 ve 1526 seferleriyle- zayıflattıktan sonra Orta Avrupa'nın güneydoğusunu kuşatan Osmanlı fetihleri, ilerleme ve yön bulma konularında Tuna Nehri'nden faydalanmıştır. Kendi kollarıyla desteklediği Belgrad ve Budin üzerinden bir yol gösteren Tuna Nehri, sol tarafında Erdel Prenslığı'nin

içlerine kadar giden Tisa ve sağ tarafında Bosna, Venedik Dalmaçyası'nın iç bölgelerine ve Hırvatistan'a ulaşan Sava, sağında onunla birleşen, Steiermark Alplerine dökülen ve kıyıları bataklık olan Drava kollarına sahiptir (Duffy, 1979: 199-201).

Mohaç Muharebesi sırasında Osmanlı fetih yönünün Budin üzerine döndüğünü (Gökbilgin, 1970:12) anlayan Habsburg yönetimi, Orta Çağ'dan beri Macarların istihdam ettikleri İtalyan condottierileri ve mimarları Budin Kalesi'nin güçlenmesi için görevlendirmiştir. Dolayısıyla Domenica da Bologna, şehri kale burçlarıyla koruma altına alırken surları geniş ve derin hendekler ile çevirmişti. Söz konusu hendekler Piacenza, Padva, Milan, Trevigli ve birçok İtalyan kalesinde görüldüğü gibi geri savunma alanlarıyla ve siperlerle donatılmıştı (Duffy, 1979: 201). Güçlendirme çalışmalarına rağmen Budin 1526 Eylül sonunda Osmanlıların eline geçmiştir.

Macar Kralı II. Lajos'un (1506-1526) Mohaç Muharebesi'nde ölmesiyle sahipsiz kalan Macar tacı, Erdel Voyvodası János Szapolyai (1487-1540) ile Prens I. Ferdinand (1503-1564) arasında mücadeleye sebep olmuştu. Söz konusu durum bağlamında 1527 ile 1536 yılları arasında Macaristan'da I. Ferdinand ile mücadele etmek zorunda kalan Osmanlı birlikleri, Hırvatistan ve Slavonya'ya doğru olan ilerlemelerini durdurmak zorunda kalmıştı (Fekete, 1949: 665-666). Macaristan'da Szapolyai'yi hâkim kılmak için¹ İstria ve Aşağı Avusturya'ya baskın düzenlemek zorunda kalan Osmanlı kuvvetleri, Budin'i ikinci kez ele geçirdiler (8 Eylül 1529) ve Estergon, Komron, Yanikkale üzerinden ilerleyerek Viyana'yı (27 Eylül 1529) kuşattılar (İbrahim Efendi, 1981:I: 67; Jorga, 2009:II: 344). Osmanlı ordusu, Viyana'nın güneyinde bulunan ince ve kötü inşa edilmiş Orta Çağ Kärntner Toru'nda birkaç delik açmalarına rağmen, Habsburg muhafızları tarafından 13 Ekim'de geri püskürtülmüşlerdi (Duffy, 1979: 201). Buna göre Viyana kuşatması, İstanbul açısından başarısız oluyor ve Raab, Plenttenberg,

¹ Szapolyai'nin sefer için (1529) Macaristan'a doğru gelirken Mohaç dolaylarında I. Süleyman ile görüşmeleri için bkz.: (Lütfi Paşa, 1341:335-336). Nitekim söz konusu görüşme sırasında Aziz Stephen tacı Preny'in elinde olmasından dolayı Szapolyai'ya tac giydirilememişti. Zira Vişegrad'ın fethinde Osmanlı'nın eline geçen tac, Viyana kuşatması sırasında Kral Szapolyai'a teslim edilmişti (Jorga, 2009:II: 346).

Altenburg gibi Viyana'yı koruyan dış çeperin Osmanlı hâkimiyetini tanımamasını engelliyordu.² Başarısızlığa rağmen söz konusu kuşatma, Szapolyai'nin Macaristan'daki hâkimiyetini tekrardan gerçekleştirmesine yol açmıştı. Nitekim Viyana seferi özelde Raça (Racs) ve Nemçe (Németi) üzerinde Osmanlı hâkimiyetini sağlarken (Hegyi, 2000: 163), genelde Osmanlı ile Habsburg serhatleri arasında -Kuzey ve Batı Macaristan hariç- müstakil bir tampon bölge oluşmasını sağlıyordu. Buna göre Latin dünyasının doğu sınırını Habsburg toprakları, kuzey sınırını Polonya oluşturuyordu (Poumarède, 2010: 27).

Osmanlı askerî aklı, 1537 yılına kadar Sirem ve Doğu Slavonya'daki tüm kaleleri fethetti ve böylece Morovik (Marót), Brod, Kaptol ve Pojega (Pozsega/Požega) Osmanlı kaleleri hâline geldi (Hegyi, 2000: 163). Öyle ki, Pojega'nın ele geçirilmesi, bir taraftan Osmanlı'nın askerî, kültürel ve demografik kaynağının Batı Balkanlardaki ayağı olan Bosna Sancağı'nın temelini oluştururken (Mujadžević, 2012: 104) diğer taraftan da Semendire, Hırvat ve Slavon topraklarının da elden çıkacağını aşikâr etmişti. Bu sırada ilk önce Klis (1537),³ sonrasında İvarina, Nadin, Kadin ve Obruca kaleleri Osmanlı hâkimiyetini tanımışlardı (İbrahim Efendi, 1981:I: 141-142). Nitekim Orta Çağ Hırvat Krallığı'ndaki son Habsburg direnişi kırılmış, gelecek yüzyılda bölge üzerinde Osmanlı hâkimiyetinin sağlanmasının önü açılmıştı. Zira Klis'in fethi, aynı zamanda Osmanlı egemenliğinin Dalmaçya'nın iç kesimindeki Zrmanja ile Neretva nehirleri arasındaki bölgede güçlenmesi anlamına geliyordu (Bracewell, 2009: 29). Fakat Dalmaçya Adaları ve Zadar, Šibenik, Split gibi kıyı kasabaları Venedik egemenliği altında kalmıştır (Mujadžević, 2012: 104).

² Bu konuda Murphey (2007: 93), kuşatmanın fazla uzamasından dolayı sefer süresinin uzadığını belirtmiştir. Dolayısıyla kuşatma sonrasında Osmanlı birlikleri Brück'den Leitha Nehri geçerken yükünün büyük bir kısmı toprağa saplanmıştı. Zira yağmur ile birlikte nehirlerin taşmasıyla toprağın çamurlaşması ve bataklık oluşması, orduların geri çekilişini zorlaştıran etkenlerdendi. Bu şartları tecrübe eden Osmanlı askerî aklı, Uyvar kuşatmasında (1663) aynı duruma düşmemek için kuşatmayı uzatmamıştı.

³ Dalmaçya bölgesinde Split yakınında güçlü bir kale olan Klis, Habsburg Askerî Serhaddinin en ucundaki merkezi noktaydı. Söz konusu kaleyi Hırvat Prenses Petar Kružić yirmi beş yıl elinde tutmuş, fakat 1537 yılında kalenin Osmanlı egemenliğine girmesini engelleyememişti (Trifkovic, 2010: 22).

1. Osmanlı Serhat Savunma Sistemi Başlangıcı Üzerine (1540-1550)

Osmanlı idaresi, Macaristan coğrafyasında fethettiği toprakların savunulması ve akınlarda askerî üs olarak kullanılabilmesi için bütüncül bir serhat savunma stratejisi oluşturmuştu. Yeni savunma hattını daha çok Budin'in korunması üzerine inşa eden Osmanlı askerî aklı, fethettiği kalelerin arasındaki mesafenin bir günden fazla olmamasına dikkat etmiş, eğer uzaklık bir günden fazla ise başta nehir ağızlarına ya da nehirlerin birbiriyle birleştiği kavşak noktalarına müstahkem askerî yapılar inşa ettirmişti. Nitekim Tuna Nehri ve havzasında meydana getirilmeye çalışılan Osmanlı serhat savunma ağının merkezine Budin yerleştirilmişti. Osmanlı idaresi, doğudan batıya ve kuzeyden güneye uzanan yollar üzerinde stratejik konuma sahip olan Budin'in muhafazası için ilk önce 1543-44 yıllarında Estergon, Vişegrad ve İstolni Belgrad'ı hâkimiyeti altına almış; sonrasında batıdan gelecek tehlikelere karşı Estergon'u, güneyden gelecek tehditler için Hamzabey Sarayı'nı (Érd) ve Korkmaz'ı (Cankurtaran); kuzey ve kuzeydoğudan gelecek tehditlere karşı ise Vişegrad ve Vaç kalelerini tahkim etmişti. Bu müstahkem yapılardan Hamzabey, Val, Korkmaz ve Senmikloş nehir ile kara bölgelerinin bağlantı sağlaması açısından önem arz etmekteydi. Ayrıca Osmanlı taktikçilerinin bir bölgenin fethinden önce o bölgenin anahtarı durumdaki kaleyi ele geçirerek düşmanın savunmasını kırmaları dikkat çekicidir. Nitekim Erdel bölgesi için Varat, Leh toprakları için Köşice (Kassa/Kaş) kaleleri ele geçirilmişti. Zira ikmal yolları üzerindeki kilit mevkieler ele geçirilerek söz konusu garnizonların ihtiyaçları Tuna ve kollarının sunduğu nehir ulaşımı ile sağlanıyordu (Ágoston, 1999: 445; Ágoston, 2012b:114).

Osmanlı idaresinin serhat boylarında konuşlandığı askerî gücünü net rakamlarla ifade etmek zordur. Bu durumun sebebinin mevâcib defterlerinin ücretlerini merkez hazineden alan ve serhat kalelerinde konuşlandırılan yeniçeri birliklerini dikkate almamasında aramak yerindedir. Ágoston'a göre (2013a:185-187; 2013b: 241-242; 2012a: 183) serhat boylarındaki stratejik kalelere önemli miktarda asker konuşlandıran Osmanlı askerî aklı, tımar sistemine bağlı olarak fethettiği toprakların gelirleriyle toprağa bağlı

süvarilerin geçimini sağlıyordu.⁴ Bu bağlamda Osmanlı idarecileri mali yönden avantaj sağlayacağını düşünerek serhatlerde fazla asker yerleştirmek yerine Habsburg askerî varlığı kadar asker konuşlandırarak bir denge politikası gütmüştür. Zira Habsburg yönetimi Askerî Serhat Bölgesi'ndeki garnizonlarında 1556 yılında 13.982, 1576 yılında 22.513, 1593 yılında 22.693 nefer konuşlandırırken; Osmanlı idarecileri buna Budin ve Temeşvar beylerbeyliğinde -ortalama olarak- 1556 yılında 14.400, 1576 yılında 18.100, 1593 yılında da 17.200 neferlik bir askerî varlık ile karşılık vermiştir. Bu sayılara, 7.000 neferlik Osmanlı tımarlı sipahisi ile 4.000 neferlik Habsburg/Macar/Hırvat soylularının *banderia* kuvvetlerini eklersek, birbirine denk sayıların karşımıza çıktığı görülür. Tam da bu sırada tedavüle giren yeni bir strateji ise fethedilen bölge garnizonlarına mevcut iç bölgelerdeki garnizonlardan nefer kaydırılarak masrafların artmasının önlenmesiydi. Zaten Osmanlı hâkimiyetinin mütemmim cüzü olduğu Macaristan coğrafyasında Osmanlı asker sayısının zamanla azaltılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Macaristan'daki hâkimiyetinin güçlenmesi anlamı taşıyacaktı. Nitekim Osmanlı askerî aklı, XVI. yüzyılın ortalarında 20.000-22.000 olan ücretli nefer sayısını, fethettiği bölgelerin artmasına rağmen 1610 yılı itibariyle -Budin, Eğri, Temeşvar ve Kanije beylerbeyliklerine bağlı kalelerde- 19.000'e indirmişti. Ancak hâkim olunan bölgenin genişliği ve coğrafi şartların olumsuzlukları göz önünde bulundurulduğunda bu sayı yetersizdi.⁵

Bu yeni örgütsel yapı aynı zamanda yeni bir hizmet rejimini de öngörmekteydi. Buna göre öncelikle serhat bölgesindeki tahkimatın ihtiyaç duyduğu askerî malzemelerin düzenli bir şekilde dağıtımı yapılacaktı. Bu hizmet rejiminin hayata geçirilmesiyle hâkim siyasî yapının bir enstrümanına

⁴ Osmanlı merkezî yönetimi, kale muharebelerinde yararlılık gösterenlere tımar tevcih ediyordu (*Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan*, b.n. 94, s.290-291; b.n. 97, s.328-329; b.n. 99, s.332-333; b.n. 100, s.334-335). *Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan* isimli eser, bundan sonra metin içinde "OBH" şeklindeki kısaltılmış hâliyle ifade edilecektir. Eser isminden sonra gelen rakam, belge numarasıdır (b.n.).

⁵ Ağoston (2009:161) Osmanlı askerî aklının, Macaristan'daki serhat kalelerini yerel birliklerle askerlendirmeyi başardığında merkezî birliklerin sayısını azalttığı tezini Kanije üzerinden örneklendirmiştir. Dolayısıyla Kanije Kalesi'nde 1615 yılında 1.325 yerel nefer varken, 1627 yılında söz konusu sayı 1.650'e çıkmıştı. Nitekim söz konusu kaleye İstanbul'dan gelen yeniçeri sayısı 1629 yılında 170'e düşmüştür.

dönüşecek olan serhat savunma sistemi, Erken Modern Dönemde Orta Avrupa'da Habsburg idaresi ile girişilen mücadelede Osmanlı'ya üstünlük ve avantaj sağlıyordu. Osmanlı askerî aklı, güvenlik merkezli düşünce yapısının bir ürünü olan savunma sisteminin işlerliğini sağlayan söz konusu ihtiyaç rejimini gerçekleştirmek için Balkanlardaki nehir ağlarını etkin bir şekilde kullanmıştı. Nitekim Tuna ve kolları üzerindeki önemli askerî yapıları hâkimiyeti altına alan Osmanlı yönetimi, nehir taşımacılığını etkin bir şekilde kullanarak Tuna ötesinde askerî güç bulundurabiliyordu. Bu bağlamda 1540 seferinde Estergon'u kuşatmak için gerekli olan ağır kırk parçayı nehir taşımacılığı sayesinde nakletmiş olan Osmanlı idaresi, bu silahların otuz iki tanesini 1552 yılında gerçekleşen Eğri ve Temeşvar kuşatmalarında kullanmıştır. Tam bu sırada yapılan diğer bir eylem ise söz konusu ağır silahlar/toplardan yirmi dördünün, kullanılmaya hazır bir şekilde Tisa ve Zagyva nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Solnok'un (Szolnok) fethinde kullanılması için tekrar nehir taşımacılığı ile nakledilmesi idi (Duffy, 1979: 201). Bunun yanında Tuna su yolu sayesinde savaşta kullanılması gereken tahıl, hayvanı ve hayvan yemini muhtemel cephenin beş günlük yürüyüş mesafesindeki yakın noktalara aktaran Osmanlı stratejistleri, Tisa ile Tuna nehirlerinin birleştiği noktayı kontrol eden Titel ve Drava ile Tuna kavşağını kontrol eden Ösek gibi nehir taşımacılığında önemli kilit mevkileri de ellerinde tutmaktaydı (Murphey, 2007:110, 124).

Osmanlı serhat savunmasının kendi örgütsel işlerliğini sağlıklı sürdürmesi açısından uçlardaki istihbarat işlerliği büyük önem taşımaktaydı. Öyle ki, istihbarat ağı olmadan Habsburg güçlerinin ne zaman, ne kadar bir kuvvetle, nereye saldıracakları bilinmediği için savunma hazırlıkları yapılamazdı. Nitekim kayda alınan/alınamayan bu gizli bilgiler, birçok başarılı/başarısız seferin gerçekleşmesini sağlamaktaydı. Buna göre, uçlardaki köylerden ve Habsburg tarafına girip çıkan tüccarlardan-özellikle sığır tüccarlarından- istihbarat ihtiyaçlarını sağlayan Osmanlı serhat yöneticileri, kuşatılacak bir kalenin savunmasının zayıf yönlerini kolaylıkla öğrenebiliyorlardı. Aynı şekilde Habsburg askerî serhat bölgesinin yöneticileri de uçlarda kendi istihbarat faaliyetlerini gerçekleştiriyorlardı. Söz konusu istihbaratın büyük bir kısmı tıpkı Osmanlı tarafında olduğu gibi,

Osmanlı topraklarında ticaret yapan tüccarlardan alınıyordu. Buna ek olarak, askerî serhadde her kalenin bir casusu bulunuyordu. Bunların yanı sıra her iki taraf, gönderdikleri elçiler üzerinden de birbirleri hakkında gizli bilgiler ediniyordu. Söz konusu casusluk faaliyetlerinden dolayı hem Osmanlı hem de Habsburg tarafı serhat bölgelerindeki faaliyetlerini gizli tutmak zorundaydı. Nitekim casusların hepsi, bilgi/istihbarat toplama, analiz, operasyon, karşı istihbarat ve casusluk kapasitesine sahip olup çekirdekten yetişmeydi. Söz konusu casusların yanında ücret karşılığında her iki tarafa çalışan Greek-Ortodoks casuslar da bulunuyordu. Bunun bilincinde olan Osmanlı serhat yöneticileri önemli konularda bu dönme casuslar yerine Katolik papazları kullanmayı tercih ediyorlardı (Sándor, 1970:265-321).

Serhat bölgesindeki dil sorunu, yukarıda tasvir etmeye çalıştığımız istihbarat hareketlerinin daha karmaşık bir hâl almasına sebep oluyordu. Mezkûr bölgede XVI. yüzyıla kadar istihbarat dili olarak Slav dilleri kullanılmış, fakat zamanla yerel diller yerini Macarcaya bırakmıştı. Budin Paşaları'nın Habsburg tarafı ile Macarca yazışmaları, Habsburg kaptanları ile Macarca görüşmeleri pragmatik Osmanlı yönetim anlayışının devreye girmesine sebep oldu. Bu bağlamda Macarca bilen kadıları bölgede görevlendiren Osmanlı idari aklı, kazanılan istihbarat sayesinde düşmanın son durumu hakkında bilgi edinerek, düşman birliklerinin moralini bozacak ön hamleler yapabiliyordu (Ágoston, 1999: 445; 2012b: 110).⁶ Nitekim Osmanlı yönetiminin serhat bölgesinde Macar dilini bu kadar önem vermesinin yakın sonucu Macarların Habsburg tesirinden kurtulmalarına, uzak sonucu ise Macar millî bilincinin oluşmasına katkı sağlamasıdır (Sándor, 1970:25-26).

2. Osmanlı Serhat Savunma Sisteminin Tam Teşekküllü Hâle Getirilmesi

Edirne Barışı (1547) devam ederken, Erdel'de János Zsigmond Zápolya'ya (II. János/1540-1571) yardımcı olması için gönderilen

⁶ Osmanlı idaresi, serhat kalelerinin tesliminde etkin rol oynayan Macarca ve Almanca bilen kişilere, askerî birlikleri içinde yer veriyordu. Dolayısıyla Uyvar Kale kuşatmasında (1663) ve Komar Palankası'nın teslim alınmasında (1664) söz konusu kişiler aktif rol oynamıştı (*Mühürdar Hasan Ağa*, 1996:162, 264-265).

Martinuzzi'nin girişimleri, Avusturya Arşidükü I. Ferdinand ile Macaristan Kralı II. János'un naibesi olan annesi Izabela Jagiellonka arasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan gizli olarak Weißenburg/Karlsburg Antlaşması'nın imzalanmasına sebep olacaktı (19 Temmuz 1551). Kraliçe'nin oğlu II. János adına Erdel ve Macaristan'ı Habsburg idaresine teslim etmesi ve karşılığında Opole Dükalığı'nın yönetimini devralmasını sağlayan söz konusu gizli ittifak (Setton, 1984:567), Habsburg idaresinin Orta Çağ Macaristan Krallığı'nın büyük bir kısmını kendi hâkimiyeti altında birleştirmesini sağlayacaktı. Genel olarak Osmanlı ile Habsburg güçleri arasındaki mücadelenin tekrar başlaması ve özel olarak Osmanlı birliklerinin toplamda on dört kaleyi ele geçirmesi bu diplomatik ortamın bir ürünüydü (Gökbilgin, 1970, s.34-35).

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılın ortalarından itibaren - özellikle 1552 seferinden sonra- ele geçirdiği ve inşa ettiği askerî yapılardan oluşturduğu ağı, bütüncül bir savunma sisteminin ilk örgütlemesi olduğunu öne sürmek mümkündür. Merkezî siyasetinin enstrümanı hâline gelecek olan ve temelini Orta Çağ Macar Krallığı'nın fethedilen askerî yapıların oluşturduğu Osmanlı serhat savunma sistemi, 1552 yılında yapılan Macaristan seferi sonrasında yapılan önemli düzenlemelerle de bilhassa başkentin arzu ettiği daha güçlü bir yapı hâline geliyordu. Öyle ki, Estergon Kalesi'nin güvenliği açısından Cığerdelen (Uyvar ve Leva'dan gelecek tehlikeleri önleyecek) ve Tepedelen ile Ipel/Ipoly Nehir ticareti açısından Diregel askerî yapıları inşa edilerek bir taraftan buldukları bölgelerde huzur ve güven sağlanırken, diğer taraftan da İstanbul otoritesi tesis edilecekti (Kopcan, 1993: 526-527). Bunun yanında Canbek Kalesi'de inşa edilerek Hamzabey Sarayı (Érd), Korkmaz (Adony) ve Budin hem kuzeyden hem güneyden güvence altına alınmıştı. Tam da bu yeni örgütsel yapı içinde yer alan diğer bir savunma zinciri ise Vaç, Novigrad, Hatvan, Canfeda üzerinden Solnok (1552) Kalesi'ne ulaşan ve Budin'i ve Tisa-Zagyva halicini koruyan ağıdı. Bu türden bir savunma sisteminin uygulanmasında, nehir yollarının güvenliğinin sağlanması önemli bir yere sahiptir. İşte tam da bu noktada, söz konusu politikayı gerçekleştirmek için nehir kıyısındaki kalelerin fethi gerçekleştiriliyordu. Dolayısıyla Güneydoğu Macaristan'da, Tisa'nın ötesinde yer alan nehir yollarının güvenliği, 1551-1552 yıllarındaki kale fetihleriyle

sağlandı. Bu bağlamda Belgrad'ın karşısında Budin'in doğusunda yer alan ve Temeşvar bölgesi fetihleri için büyük bir önem taşıyan Tisa Nehir Havzası'nın hacimli limanı Beçe (Becse/Beçey), Tisa'nın kollarından Bega Nehri üzerindeki Beçkerek (Becskerek) ve Varat, Tisa'nın diğer kolu Mureş Nehri üzerindeki geçiti koruyan Çanad (Csanád) ve Çanad'ın doğusunda yer alan Lipova (Lippa) kaleleri Osmanlı hâkimiyetine alındı. Nitekim Belgrad ve Semendire'ye gelen erzak gemilerinin geçiş alanlarının güvenliği sağlanmış oldu. Bunun yanında Tuna'nın kollarından olan Timiş Nehri'nin ve Güneydoğu Macaristan'ın emniyetini de Temeşvar'ı fethederek (1552) sağlayan Osmanlı askerî aklı, 1552 ile 1556 yılları arasında hâkimiyeti altına aldığı askerî yapılar ile Tuna Havzası'nın Estergon'a kadar olan kısmını güven altına aldı (İbrahim Efendi, 1981:I: 203-207; Ágoston, 2013a:191-193, 198; 2012b: 115-116, 126; 2012a: 112; Jorga, 2009:III: 45; Finkel, 2007: 123). Ardından Osmanlı yönetimi Caźma ve Virovitica'yı fethederek (1552) Drava ve Sava nehirleri arasındaki son ilerleme noktası olan Začasna Sancağı'nı örgütledi. Söz konusu yeni oluşum, Osmanlı fetihlerinin ilerleyişi açısından bakıldığında, Sava ve Adriyatik arasındaki akınların kırk yıl için, eskisi kadar muhteşem olmayacak şekilde, Una ve Kupa vadilerine kaydığını söylemek son derece uygundu (Mujadžević, 2012: 104-105).

Her ne kadar yukarıda tasvir etmeye çalıştığımız savunma sistemleri oldukça karmaşık ve uzun olsa da, Osmanlı yöneticileri 1558 ile 1560 yılları arasında serhat bölgesindeki askerî yapıların berkitilme çalışmalarını da gerçekleştirdi. Bu bağlamda Yergögü (3MD, h:811,1595), Peşte (3MD, h:513, 848), Ösek (3MD, h:1349), Segedin (3MD, h:1157), Peçuy (3MD, h:585) kaleleri ile Seçen Parkanı (3MD, h:1559) tamir edildi; Zaceşne Sancağı'nda ve Mohaç'ta (3MD, h:342) yeni parkanlar inşa edildi (3MD, h:1471); düşman tarafından yakılmış olan Berkofça Kalesi'nin tekrar inşasına izin verildi (3MD, h:702); Zaceşne Kalesi'ne top takviyesi yapıldı (3MD, h:551); Hatvan Kalesi'nin nefer sayısı arttırıldı (3MD, h:1149). Ayrıca Osmanlı başkenti, serhat bölgesindeki yöneticilerine eşkıyalık konusunda tedbir alma yükümlüklerini sık sık hatırlatmayı da ihmal etmiyordu (3MD, h:960, 914, 716, 699, 148, 240, 193, 192, 295, 407, 665).

3. Ateşkes Döneminde Osmanlı'nın Habsburg Serhaddi (1555-1562)

Osmanlı İmparatorluğu ile Kutsal Roma Cermen İmparatorlukları arasında 1550 yılında başlayan harp, Belçikalı Ogier Ghiselin de Busbecq'in (1522-1592) yedi yıl süren müzakereleri sonucunda imzalanan İstanbul Antlaşması (1 Haziran 1562) ile sona ermişti. Sekiz yıl geçerli olan söz konusu antlaşma, genel olarak Edirne Barışı (1547) ile belirlenen sınırların kabul edilmesi, özel olarak Viyana'nın İstanbul'a yıllık haraç ödemesine devam etmesi, Habsburg yönetiminin Erdel'in iç işlerine karışmaması ve János Zsigmond Zápolya'nın Erdel Kralı olarak resmen tanınması gibi kararların bir ürünüydü. Antlaşmanın artan baskısı, serhat bölgesiyle ilgili olarak Erdel dışındaki II. János'un elinde olan Tisa Nehri ötesindeki bölgelerin Ferdinand'a verilmesi, Ferdinand'ın kendine ait kaleleri tamir edip kuvvetlendirmesi ve kesinlikle Osmanlı tarafında kale inşa etmemesi konularında uygun bir ortam yaratmıştı. Yeni barış aynı zamanda serhat bölgesindeki köylerden eskisi gibi her iki tarafın vergi almasını ve sınırların ortak heyet tarafından belirlenmesini öngörüyordu (Busbecq, 2016:80, 241, Gökbilgin, 1970:36; Aydın, 2001: 25-27).

Barışın uygulanmasında, fetih/büyük akınlarının durması önemli bir yere sahipken yağma/küçük akınlarının devam etmesi hiçbir sorun yaratmıyordu. Bu bağlamda İstanbul Antlaşması'ndan (1562) sonra Osmanlı-Habsburg serhaddindeki küçük akınlar karşılıklı şekilde devam etmişti. Nitekim Habsburg birlikleri Seçen'e hücum ederken, Osmanlı kuvvetleri Samoş Nehri kıyısındaki bazı şehirlere akınlar gerçekleştiriyordu. Barış müzakereleri sırasında (1555-1562) dahi serhat bölgesinin çeşitli yerlerinde söz konusu küçük çatışmalar yaşanmıştı. Öyle ki İstanbul, Osijek'in Ürdük varoşunun eşkiyalar tarafından yakıldığını (OBH, 42:144-145), Sigetvar kaptanı Hırvat Marko'nun Tuna Nehri'ni geçip Segedin Sancağı'nın köylerini yağmaladığını (OBH, 43:146-147) ve Mohaç Sancağı'ndan gelen Müslümanları esir aldığını (OBH, 46:152-155) biliyordu.

Osmanlı askerî aklı, yeniden nizam verilen serhat bölgesinde bir taraftan küçük akınları devam ettirirken, diğer taraftan da bölgenin güvenliği ve huzuru için gerekli önlemleri almaya devam etmişti. Dolayısıyla Dîvân-ı

Hümâyün; Bobofça ve Horkda kalelerindeki eşkıyaların faaliyetlerinin önlenmesi (OBH, 46:152-155), Sigetvar eşkıyasının Pojega Nahiyesi'ne saldırısı engellemek için Drava Nehri kenarındaki Moslavine'ye palanka inşa edilmesi (OBH, 44:148-149), Klis Livası'nda yetmiş adet kalenin şenlendirilmesi (OBH, 47:156-157), Bosna sınırındaki Sava Nehri yakınındaki bölgenin düşman donanmasının saldırılarından korunması için Yasenofça Kalesi'nin tamir edilip içine asker yerleştirilmesi (OBH, 50:162-163) ve Arad Palankası'nın berkitilmesi (6MD: 218) yönünde kararlar aldı. Bunların yanında 1564 yılında Osmanlı başkenti, Habsburg yönetiminin Tisa Nehri yakınındaki Erdel topraklarında bir barkan ile iki hisar inşa etmesine de izin vermedi (6MD, h:17, 31, 32, 33).

Her ne kadar serhat bölgesinde sükûnetin tam anlamıyla sağlanması imkânsız olsa da, Osmanlı siyasî aklı Orta Macaristan'daki hâkimiyeti döneminde özellikle uçlardaki ticaretin gelişmesi için büyük çaba sarf etmekteydi. Nitekim tüccarların ve mallarının emniyeti için önlemler alınarak, ticaretin güvenli bir şekilde yapılması sağlandı (6MD, h:639, 640, 322; Sándor, 1970: 42-43). Serhat ile iç bölgeler arasında yabancı tüccarların ticaret yapmasını da izin veren Osmanlı idaresi,⁷ uçlardaki silah ticaretini de kontrol ediyordu (Nicolle, 2013: 43-44).

Sonuç ya da Osmanlı Serhaddinde Yeni Bir Başlangıç

Yukarıda tasvir etmeye çalıştığımız gibi, Erken Modern Dönemde imparatorluklar arasında sürekli değişen sınırlar, kesin ve kalıcı bir barışın tesisini adeta imkânsız kılıyordu. Dolayısıyla Orta Avrupa'da birbirlerine karşı siyasi mücadeleye girişmiş olan Osmanlı ve Habsburg siyasi güçleri kendi savunma sistemlerini örgütlemek zorunda kalmıştı. Bu şartlar altında savunma sistemini Budin'in güvenliği üzerine kurgulayan Osmanlı yönetimi, söz konusu stratejisini gerçekleştirmek için birtakım yöntemler izlemişti. Yani yöntemlerden ilkinin Tuna nehir havzasının güvenliğini sağlamak

⁷ Osmanlı merkezî yönetimi, Dîvân-ı Hümâyün'un 4 Ekim 1564 tarihli kararına göre, Leh Kralı elçisi ve tacirlerine Filek (Filakovo) Kalesi'nde ticaret izni vermiştir (6MD, h:201).

olduğunu koyarsak nehir bölgesinin -1526-1560 yılları arasında-güçlendirmesi ile karşılaşırız. İşte bu sebeptir ki Tuna Nehri ve kolları üzerinde, birbirine bir günlük yürüyüş mesafesinden uzak olmayan bir kale ağının oluşması sağlanmıştır. Dahası, erzak ve mühimmat sevkiyatı nehirler aracılığıyla güvenli bir şekilde nakledilerek aslında Osmanlı sınır savunması güçlendiriliyordu. Savunma sisteminin örgütlenmesinde uygulanan ikinci yöntem ise Budin ve Peşte'nin emniyeti için bir kale ağı oluşturmaktı. Bu ağ, daha çok Orta Çağ Macar Krallığı'nın askerî yapılarından ve stratejik bölgelere yeni inşa edilen istihkâmlardan oluştuğu düşünüldüğünde, Habsburg tehdidine karşılık Osmanlı merkezîyetçiliğinin belki de en katı şekliyle hayata geçirildiğini gösteriyordu.

1580'li yılların ortalarında serhat bölgesindeki savunma sistemi tamamlanmış olan Osmanlı merkezî yönetimi aynı zamanda Uzun Harp (1593-1606 Osmanlı-Habsburg Savaşı) sonrasındaki fetihleri sonrasında serhatteki idari bölgelerini yeniden yapılandırmak zorunda kalmıştı. Harbin sonunda oluşan yeni serhaddin, idarî açıdan bakıldığında, Noviograd, Sečen ve Filek'in kaybedilmesine rağmen Eğri (1596) ile birlikte Kanije'nin (1600) alınıp beylerbeylik merkezi yapılarak daha güçlü hâle getirilmesi son derece uygundu. Ayrıca Varad (1660) ve Uyvar (1663) gibi önemli kalelerin de alınmasıyla oluşan bu yeni yapılanma, XVI. yüzyılda örgütlenen Budin ve çevresini koruyan savunma zincirinin zayıflamasına sebep olacaktı. Nitekim Noviograd'ın 1594-1664 yılları arasında Habsburg hâkimiyetinde olması Budin'i kuzeyden gelecek saldırılara karşı savunmasız bırakıyordu. Dahası Uzun Harb'ten sonra Budin'i koruyan kale ağı yenilenmiyordu. Çünkü her iki devlet, savaştan sonraki yarım asırlık sürede barışı koruyan bir siyaset izlemiştir. Özetle, Zitvatorok ile (1606) Vasvar (1664) antlaşmaları arasında savunma sistemlerinde büyük değişiklikler yapılmıyor ve daha iyi savunabilmek amacıyla yapılacak reformlar için barışa ihtiyaç duyuluyordu.

KAYNAKÇA

Yayınlanmış Kaynaklar

BDAGM. (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

BDAGM. (1995). *6 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

BDAGM. (2010). *Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan*. Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Lütfi Paşa (1341). *Tevarih-i Al-i Osman*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Peçevi İbrahim Efendi (1981-1982). *Peçevi Tarihi* (2 cilt; B. S. Baykal, Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Araştırma Kaynakları

Ágoston, G. (2009). Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe by Mark L. STEIN. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 52(1), 159-163.

Ágoston, G. (2012a). Doğu-Orta Avrupa'da İmparatorluklar ve Savaş, 1550-1750: Osmanlı-Habsburg Rekabeti ve Askeri Dönüşüm. T. İnceoğlu (Ed.). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç* (s.169-212; M. F. Çalışır, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Ágoston, G. (2012b). Çevre ve Sınır Tarihi Çalışmalarının Buluştuğu Yer: Macaristan'daki Osmanlı-Habsburg Sınırı Boyunca Nehirler, Ormanlar, Bataklıklar ve Kaleler. T. İnceoğlu (Ed.). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç* (s.97-130; M. F. Çalışır, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Ágoston, G. (2013a). Macaristan'da Osmanlı Fethi ve Osmanlı Askeri Serhaddi. K. Şakul (Çev. ve Haz.). *Osmanlı'da Savaş ve Serhad* (s.179-202). İstanbul: Timaş Yayınları.

Ágoston, G. (2013b). Savunmanın Maddî Külfeti: 16. ve 17. Asırlarda Macar Serhaddindeki Osmanlı Kale Zincirinin Mali Yükü. K. Şakul (Çev. ve Haz.). *Osmanlı'da Savaş ve Serhad* (s.225-264). İstanbul: Timaş Yayınları.

Aydın, Y. A. (2001). *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg Anlaşmaları ve Uygulamaları*. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Bracewell, C. W. (2009). *16. Yüzyılda Adriyatik'te Korsanlık ve Eşkiyalık, Senjli Uskoklar* (M. Moralı, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (t.y.)

Busbecq, O. G. (2016). *Türk Mektupları. Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)* (4. bas.). (Derin Türkömer, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Duffy, C. (1979). *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660*. London-Henley: Routledge & Kegan Paul.

Fekete, L. (1949). Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1699. *Bellekten*, 13(52), 663-743.

Finkel, C. (2007). *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923* (Z. Kılıç, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları. (2005).

Gökbilgin, M. T. (1970). Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Amilleri, Geçirdiği Safhalar. *Kanuni Armağanı* (s.5-39). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hegyı, K. (2000). The Ottoman Network of Fortresses in Hungary. G. Dávid ve P. Fodor (Ed.). *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europ: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (s.163-193). Leiden-Boston-Köln: Brill NV.

Jorga, N. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (6 cilt; N. Epçeli, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi. (1909).

Kopcan, V. (1993). Ciğerdelen. *İslam Ansiklopedisi* (c.7, s. 526-527). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.

Mujadžević, D. (2012). The Other Ottoman Serhat in Europe: Ottoman Territorial Expansion in Bosnia and Croatia in First Half of 16th Century. *GAMER*, 1(1), 99-111.

Murphey, R. (2007). *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 150-1700* (M. T. Akad, Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi. (t.y.).

Nicolle, D. (2013). *Osmanlı Orduları 1300-1774* (Ö. Kolçak, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (1983).

Poumarède, G. (2010). *Haçlı Seferi'ne Son Çağrı, Yeniçağ Avrupası'nda Osmanlı İmgesi* (İ. Birkan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (2004).

Sándor, T. (1970). *Macaristan Türk Âleminde Çizgiler* (S. Karatay, Çev.). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı. (t.y.).

Setton, K. M. (1984). *The Papacy and the Levant, 1204-1571*. Philadelphia: American Philosophical Society.

Trifkovic, S. (2010). *The Krajina Chronicle: A History of Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia*. Chicago-Ottawa-London: The Lord Byron Foundation for Balkan Studies.

Yücel, A. S. (1996). *Mühürdar Hasan Aga'nın Cevahirü't-Tevarihî*. Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

SİYAH AMERİKA: GETTO'DAN HİPERGETTO'YA

Black America: From Getto to Hypergetto

Araştırma Makalesi • Research Article

Prof. Dr. Bülent ŞEN

Tarsus Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü
Mersin/TÜRKİYE
bulentsen@tarsus.edu.tr

0000-0003-1752-1876

Geliş Tarihi/Received: 15.04.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 26.05.2022

Atf/Citation

Şen, B. (2022). Siyah Amerika Getto'dan Hipergetto'ya. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 193-228.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

ABD’de kentlerin örgütlenmesinde ırk her zaman başat unsurlardan biridir. Irk ayrımcılığı ve siyahların sosyo-mekânsal ayrışma süreci el ele yürür. Siyah Amerikalılar resmî olarak kaldırılmış olsa bile köleliğin tüm aşağılayıcı sınıfsal ve toplumsal durumlarına maruz kalmaya devam eder. Geniş toplumun sosyo-kültürel dünyasından ve vatandaşlık haklarından uzakta tutulurlar. 20. yüzyılda ABD’de iki büyük göç süreci siyahları kentli toplum hâline getirmiştir. Ancak siyahların kentsel alanlara akışı beraberinde beyaz tepkiyi harekete geçirir. Geçmişin ırkçı mirası üzerinde siyahların kentsel görünürlüğünün artışı ve belli alanlarda yoğunlaşması hâkim beyaz toplumda korku ve endişe kaynağına dönüşür. 1960’lar siyahların reform talepleri ve hak mücadelelerinin yükselişine tanıklık eder. Sivil haklar hareketi ve getto ayaklanmaları koşullarında ırklar arası gerilim artar. Söz konusu dönemde yapılan reformlar, hazırlanan programlar ve eylem planları etkili bir sonuç vermez. Aksine ırka dayalı etno-kültürel sınırlar belirginleşir, sosyal mesafe artar ve renk bariyeri daha da güçlenir. Özellikle yoksul kalabalık nüfusun bulunduğu yerlerde yaşayan siyahların dezavantajlı konumu daha da perçinlenir. Buralarda yaşayan beyazlar ve orta sınıf siyahların iç kent alanlarını terk edişi bozulma eğilimlerini daha artırır. Terk edilen bu mahallelerde gittikçe homojenleşen bir nüfusun ortaya çıkışı ırksal izolasyon ve ayrılmayı ileri noktalara taşır. 1970’lerden itibaren endüstri sonrası kentin dönüşümü, Keynesyen-Fordist çağın kapanışı ve neo-liberalizmin hâkimiyeti süreçleri siyah gettonun çözülüşünü hızlandırır. Yeni ekonomik değişim dalgası ve azalan iş fırsatları fiziksel köhneleşme, nüfussuzlaşma, işsizlik ve yoksulluk eğilimlerini güçlendirir. Kentsel marjinalliğin değişen formları içinde sokak ekonomisi, yeraltı ekonomisi, güvencesiz işler vb. artışı asayiş sorunları ile gettoları yaftalanmış yerler hâline getirir. Beyaz kentlerin tecrit edilmiş muhitlerinde yaşayan Afro-Amerikan kent paryalarının kümelenmesi ileri marjinalliğin yeni bir formunu sunar. Ortaya çıkan yeni getto gerçekliğinin eski yaklaşımlarla çözümlenemeyeceğini ileri süren Wacquant hipergetto kavramıyla alanyazına önemli katkı yapar. Wacquant özgün saha araştırmaları ışığında mekânsal dışlama ve ayrımcılığın en şiddetlisi, aynı zamanda ırksal

ayrımcılık ve kamusal kayıtsızlığın sonucu olarak hipergetto kavramını geliştirir. Bu çalışmada ABD'deki sosyo-mekânsal ayrışma sürecine yer verilerek günümüzdeki boyutları Wacquant'ın hipergetto açıklamaları merkeze alınarak tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Getto, Hipergetto, Kentsel Ayrışma, Kentsel Marjinallik, Wacquant.

Abstract

In the organisation of cities in the US, race has always been one of the dominant. Racial discrimination and the socio-spatial segregation process of blacks go hand in hand. Even if black Americans were officially abolished, you wouldn't be subject to every degradation and status. They are kept away from the socio-cultural world of the wide community and their civil rights. In the 20 th century, two major migration processes in the United States have made black people urban society. They are isolated from the wider community's socio-cultural sphere as well as their civic rights. In the twentieth century, two main migratory events in the United States resulted in the urbanization of black people. But the flow of blacks into urban areas stimulates the white response. The rise of the urban visibility of black people on the racist legacy of the past and its concentration in certain areas becomes a source of fear and concern in the dominant white society. The 1960s witnessed the rise of black reform demands and the fight for rights. In the conditions of the civil rights movement and the ghetto uprising, racial tension is growing. Reforms, programmes and action plans carried out in this period are not producing effective results. On the contrary, race-based ethnocultural boundaries are becoming evident, social distance is growing, and the colour barrier is becoming stronger. The disadvantaged situation of black people, particularly in low-income communities, is exacerbated. The blacks in the middle class, particularly the whites, who live in that area are leaving the city, which is deteriorating the city. The emergence of an increasingly homogenized population in these abandoned neighborhoods leads to racial isolation and separation. From 1970 onwards, the transformation of the post-industry city, the closure of the Keynesian-Fordist era and the dominance of

neo-liberalism processes accelerate the resolution of the black ghetto. The new wave of economic change and declining job opportunities strengthen physical deterioration, depopulation, unemployment and poverty tendencies. In the changing forms of urban margin, street economy, underground economy, precarious works and so on. The increase makes the ghettos into labeled places with public order problems. The clustering of African-American urban pariahs living in the isolated neighborhoods of white cities offers a new form of advanced marginality. With the idea of Hyperghetto, Wacquant offers an important contribution to the literature, arguing that the rising new ghetto reality cannot be resolved with existing ways. Wacquant proposes the notion of Hyperghetto as a result of geographical exclusion and discrimination, the most severe, as well as racial discrimination and public apathy, based on his original field observations. In this study, the socio-spatial segregation process in the USA will be included and its current dimensions will be discussed by focusing on Wacquant's Hyperghetto explanations.

Keywords: Ghetto, Hyperghetto, Urban Segregation, Urban Outcast, Wacquant.

Giriş

1919 Temmuz'unun sakin ama sıcak bir Pazar öğle sonrası, kentin Siyah Kuşak Bölgesi'nde yaşayan 14 yaşındaki John Turner Harris ve dört arkadaşı neşe içinde serinlemek için evlerinden dört mil uzaktaki Chicago Michigan Gölü kıyısındaki plajın yolunu tuttuklarında çok önemli bir güne tanıklık edeceklerini asla bilemezlerdi. Yaşadıkları Chicago; Alabama, Missisipi veya diğer Güney kentlerinde herkesçe kanıksanmış, büyükçe yazılı "*yalnızca beyazlar için*" tabelalarının ve yasal kısıtlamaların bulunmadığı bir kent olarak diğerlerinden farklılaşmaktaydı. Yasal olarak pek çok yer açtı, çocukları aynı okula gidebiliyor, aynı tiyatrodaki bulunabiliyor, tramvayda birlikte seyahat edebiliyorlardı. Buna karşın ırk ayrımına dayalı görülür çizgilerin çizildiği yerler de vardı. Ancak bir de gri alanlar mevcuttu. Plajlar da bunlar arasındaydı. Chicago'da siyahlar genelde 26. Caddenin plajında, beyazlar ise 29. Caddenin plajında denize girerdi. Herkes gibi Harris ve

arkadaşları da bunu gayet iyi bilmekteydi. Yüzmeyi iyi bilmediklerinden bir sala binip suda eğlenirken fark etmeden beyazların plajına yaklaşırlar. Sıcak temmuz pazarının tadını çıkaran beyaz aileler yasağı hiçe sayan dört siyah çocuğu birden karşılarında görürler. Bazılarının aklına hemen şu gelir: Dünya Savaşı'nda Avrupa'da çarpışan ABD ordusuna katıldıktan sonra bu siyahların tavırları pek değişti, her yerde görünmeye başladılar. Ancak siyahlar şimdi karşılıklıdır ve onlara ait oldukları yeri göstermek gerekmektedir. 29. Cadde plajında tansiyon bir anda yükselir. Beyazlardan bazıları onları kovalamaya ve taş atarak korkutmaya çalışır. Karşılıklı sataşma bir süre sonra biter. Dört kafadar her şeyi unutup kaldıkları yerden sudaki oyunlarına devam ederken üzerlerine taş atıldığını fark ederler ve ürkerler. Plajda genç bir beyaz erkek eline taş toplayıp onların bulunduğu yeri hedef alıp atmaktadır. Siyah gençler birbirine bakıp belki taş zıplatma oyunu oynuyordur diye düşünürler. Atış ve karşılıklı gerilim devam ederken taşlardan biri siyah çocuklardan 17 yaşındaki Eugene Williams'ın alınına gelir, arkaya doğru suya düşer. John onu bulmak için suya daldığında kanları görür. Eugene'i sudan çıkarmaya çalışır, o ise bacağına sarılıp panik hâlinde çırpınmaktadır. Etraftan yardım isterken beyaz gencin "Aman Tanrı'm!" sesi işitilir. Şimdi ise geri dönüp 29. Cadde plajına doğru koşmaktadır. Kıyıya gidip siyah bir polise durumu haber verirler. Birden ortam kalabalıklaşır, tansiyon yükselir. Hararetle tartışmalar devam ederken bölgeye gelen beyaz polisin kayıtsızlığı ve ısrarlı biçimde olayın üstünü kapatma tavrı dikkat çeker. Olayı anlamaya çalışan siyah polisin bir işlem yapmasına engel olmaya çalışır. Sonrasında polisler ve beyazların da yer aldığı kalabalık bir grup denizde Eugene'yi aramaya başlar. Çok vakit geçmeden kıyıya vurmuş cansız bedeniyle karşılaşırlar (Hartfield, 2018:5-11).

Bir ölünün olduğu ve katilin açıkça belli olduğu bir olayda polisin sessizliği, olayı geçiştirme çabası plajda beklenmeyen bir gerginliğe yol açar ve sonrasında işler çığırından çıkar. Siyah-beyaz kavgasının büyümesiyle kısa zamanda kentte terör havası egemen olur. Polisin ve ulusal muhafız birliklerinin beyaz ayaklanmacılara dönük müsamahakâr ve destekleyici tavrı olayları daha da alevlendirir. Kışkırtıcı yazılar ve manşetler eşliğinde beyaz çetelerin saldırı, öldürme ve kundaklamaları Chicago'yu kâbusa çevirir.

Buradan tüm ülkeye yayılacak şok dalgası ile hafızalara *sıcak yaz* olarak kazınacak kana bulanmış ABD'deki ilk büyük ırk isyanının fitili ateşlenir. Beyazlar ve siyahlar arasında silahla ateş etme, kundaklama ve kavga çılgınlığı yedi gün süren olaylar neticesinde 23'ü siyah 38 kişi ölürken 342'si siyah 537 kişi de yaralanır, siyahlara ait 1000 civarında ev yakılır. Başta Washington DC, Houston ve Charleston olmak üzere şiddet olayları pek çok kente sızır, Arkansas Elaine'de tahminlere göre 200 civarında kişi hayatını kaybeder.

Chicago'da 1919 yazında yaşanan siyah ayaklanma, kentsel düzeyde defalarca tekrarlanacak olan '*yinelenen kâbus*'un ne ilki ne de sonucusudur. Nitekim 1921'de Greenwood'un Okla-Tulsa yerleşimi kayıtlara Tulsa Irk Katliamı olarak geçecek olan olaylara sahne olur. Örnek gösterilir hâle gelen siyah semti Greenwood, beyaz isyancılar tarafından barbarca yağmalanıp yakılır. Buna karşı valilik sıkıyönetim ilan eder, Ulusal Muhafız Birlikleri'ni Tulsa'ya gönderir. Patlak verdikten yirmi dört saat sonra sona eren şiddetten geriye resmî olmayan rakamlara göre 300 civarında ölü, 800'den fazla yaralı ve kömürleşmiş 35 kent bloğu kalır (NYT 2021; THSM 2022).

Oysaki Greenwood Bölgesi, olaylar öncesinde görece varlıklı Afro-Amerikan nüfusu dolayısıyla *Siyah Wall Street* olarak ulusal düzeyde tanınırlığı olan örnek bir siyah yerleşim yeridir. Gelişen iş bölgesi, yaklaşık 10.000 sakini; aile, eğitim, ticaret yapısı yanında istikrarlı bir yerleşime ve topluluk yaşamına sahipti. Siyahların imza attığı bir başarı öyküsü olgunlaşmadan üzeri küllerle kaplanmıştı. Siyahların ABD'deki talihleri açısından Tulsa örneğinin esas değeri sonraki dönemler ve gelişmeler hesaba katıldığında daha iyi anlaşılır: Gettolaşma ve ayrışma cenderesinde sıkışan siyahlar gerçeği, kökleri ırkçılık ve ırksal ayrımcılıktan beslenen beyaz egemen politik ve kültürel iktidar koşullarının ürünüdür. Etno-kültürel sınırlar içinde tutulmaları, etno-ırksal ve etno-sınıfsal aşağılanma ve damgalanmaya uğramaları örtük biçimde varlık gösteren kendi dışındaki iktidar biçimlerinin sonucudur. Irksal bakış ve önyargılar "kurbanın suçlu ilan edildiği" mantıktan kolay kolay vazgeçmez. Kendini haklı çıkaracak örnekler ve argümanları her zaman ve her yerde temin edilebilme üstünlüğü ve konforuna sahiptir. Sonuç olarak yerleşik ezberleri tersine çevirecek Tulsa

gibi iyi örnekler, umut ve canlılığın diri olduğu bölgeler yaşatılamaz. Şiddet ve can kaybı kadar “*olabilecek olanın hesaplanamaz ve kalıcı kaybı*” bir o kadar kahredici sonuçlar üretir. Dolayısıyla ileriki dönemin ayrımcılık, şiddet ve önyargıları ABD'nin siyah tarihi ve ırksal eşitsizlik düzeni hesaba katılmadan anlaşılabilir.

ABD'de kentlerin örgütlenmesinde ırk her zaman başat unsurlardan biri olmuştur (Wilson 1987, Massey vd. 1993, Mele 2013, Cahill 2006). Du Bois'in (1899) *Philadelphia Negro* ve Ida B. Wells-Barnett'in (1969) *Southern Horrors* adlı öncü eserleri siyah Amerikalılar üzerine yapılan çalışmaların tarihinde özel yere sahiptir. Bu eserler aynı zamanda siyahlar (Afro-Amerikalılar) örneğinde “*ırksal ve marjinal grupların eşitsizlik deneyimleri*” temasının bir araştırma alanı olarak sosyolojik kanona eklenmesine yol açtılar. Bu sayede başta kent araştırmaları olmak üzere akademik alana hâkim olan *renk körü* yaklaşımların kırılması ve etkili bir eleştirisi mümkün hâle gelmiştir.

ABD'de ırk ayrımcılığı ve siyahların sosyo-mekânsal ayrışma sürecinin birlikte geliştiği görülür. ABD'nin köleci tarih ve kültürel mirasının sonucu siyahlara dönük aşağılayıcı toplumsal tutumlar ve geniş toplumun sosyo-kültürel dünyasından ve haklar dünyasından dışlanmışlıkları bariz bir Amerikan sorununun varlığını teşhis etmemizi sağlarken kalıcılığını anlamamıza da kapı aralar. Özellikle 20. yüzyıldaki iki büyük göç süreci ile siyahların kentli toplum hâline gelişi ve buna karşı gelişen beyaz tepki ırksal eşitsizliğin devamlılığında önemli bir kırılma noktasına işaret eder. İkinci bir kırılma noktası 1960'ların reform çabaları, Sivil Haklar Hareketi ve getto ayaklanmaları dönemi gelişmeleri ve iklimiyle ilişkilidir. Irklar arası gerilim siyahlar ve siyah yerleşimler sorununun fark edilmesini sağlar. Ancak bir çırpıda çözülemeyeceği kısa zamanda anlaşılır. Buna karşınırka dayalı etno-kültürel sınırlar belirginleşmeye ve renk bariyerleri daha da güçlenmeye devam eder. Beyazlar ve orta sınıf eğilimi güçlü siyahların siyah yoğun iç kent alanlarını terk edişleri bu mahallelerin homojenleşme eğilimini artırır. Siyah getto gerçeği *hayalet*'i ile birlikte var olur. Gettonun ötekiler ile görünmez duvarları yükselirken siyahlar bu duvarın iç bölgesinde tutulur. Homojen bir nüfusun ortaya çıkışı ırksal izolasyon ve ayrışmayı ileri

noktalara taşır. Banliyöleşme ve işyerlerinin bölgeyi terki, ekonomik anlamda geriye gidişi daha da hızlandırır. Özellikle 1970 sonrasında ise bir yanda yeni ekonomik-endüstriyel dönüşüm dinamikleri ve bunun kent mekânına yansımaları, diğer yandan neo-liberalizmin hâkimiyeti süreçleri siyah gettonun çözülüşünü hızlandırır. Beyaz kentlerin tecrit edilmiş muhitlerinde yaşayan Afro-Amerikan kent paryalarının kümelenmesi ileri marjinalliğin yeni bir formunu sunar.

Farklı kurumsal ve bağlamsal niteliklere sahip Avrupa kentleri ile ABD'deki örneklerin ne ölçüde ya da hangi kriterlere göre birbirinden ayırt edileceği konusu özellikle getto oluşumu açısından uzun zamandır devam eden bir tartışma ve araştırma alanıdır. Avrupa içinde, Doğu ve Batı Avrupa'daki ülkeler arasında önemli farklılıklar olabileceği de buna eklenmiştir. Gettolaşma korkusu ve ahlaki panik havası yalnızca ABD ile sınırlı değildir ve buna pek çok yerde rastlamak mümkündür (Slatter, Anderson, 2012).

Bu anlamda Wacquant (1997) negatif sosyal sermaye konusuna eğilerek, Amerika'nın kentsel merkezinde, iç-kent siyah mahallelerinde kamusal olanakların hem nicelik hem de nitelik olarak azaldığı bir '*sosyal çölleşme*' sürecinden nasıl muzdarip olduğunun ayrıntılı analizini yapar. Amerikan gettosunu "bir başkasıyla asla karşılaştırılmaması gereken" özgün bir Amerikan olayı olarak ele alır.

Bu çalışmada bir ABD sorunu olarak belirlediğimiz siyahlar ve siyah yerleşimlerin yeni koşullar altında gelişme süreçlerine ışık tutulmaya çalışılacaktır. Bir dizi ekonomik, politik, toplumsal değişim dinamiklerinin daha da bozucu sonuçlar ürettiği getto oluşumlarının yakıcı bir kent sorunu olarak varlığını devam ettirdiği ABD'deki yeni formlarına odaklanılacaktır. Özgün saha araştırmaları ve eserleriyle yeni getto gerçekliğinin eski yaklaşımlarla çözümlenemeyeceğini ileri süren Wacquant'ın hipergetto kavramını merkeze alan bir tartışma yürütülecektir.

1. ABD'de Irk Ayrımcılığı ve Siyahların Sosyo-Mekânsal Ayrışma Süreci

1.1. Kölelik Sonrası Dönemde Siyahların Göç Süreci ve Kentsel Sonuçları

Siyahların ABD'deki kentsel yerleşim tarihini Marcuse (1998) dört evreli modelle açıklarken kölelik sonrası ve 1917 öncesini kapsayan bir dönemselleştirmeye gider. Bu dönemde siyah nüfusun büyük çoğunluğu Güney'de ve çiftliklerde yaşamaktadır. Kuzeyde ise Pensilvanya İstasyonu ve New York Brooklyn'in belli kısımları, Central Park'taki teneke evler gibi küçük alanlarda belli belirsiz yoğunlaşmalar göze çarpar. Kölelik sonrası dönemde ezici sayıda siyah Amerikalının Güney'deki kırsal alanlardan Güney'e ve ötesindeki farklı metropol alanlara kalıcı göçü önemli bir sürecin başlangıcı olmuştur (Hunter vd. 2016:386).

İki Dünya Savaşı arası evrede artarak devam edecek olan siyahların nüfusun hareketliliği ve yeni yaşam kurma çabaları kendilerinin olduğu kadar ABD kentlerinin kaderi üzerinde de beklenmedik sonuçlar üretecektir. Koza bitinin pamuk ekinleri üzerindeki etkileri, ortaklıktaki sert eşitsizlikler, siyah nefretiyle hareket eden beyaz ırkçı çeteler ve beyaz üstünlükçü hareketlerin genişlemesi gibi nedenler bu dönemde pek çok siyah Amerikalının Güney'den Kuzey'e doğru özgürlük -daha iyi ekonomik fırsatlar ve daha iyi yaşam umudu- arayışının teşvik ettiği için daha büyük bir göçe girişmeye zorlar (Hunter vd. 2016:389). I. Dünya Savaşı sırasında başlayıp daha sonra kitlesel hâle dönüşen ve ileride Büyük Göç olarak adlandırılacak olan Güneyli siyahların kitlesel göçü sonraki gelişmeler açısından kritik sonuçlar üretecek beyazlar arasında korku ve nefret tohumlarının ekilmesine yol açar. Yukarıda yer verilen 1919 Chicago Ayaklanması ve Tulsa Irk Katliamı'nda görüldüğü gibi iflah olmaz önyargı ve ayrımcılığın kurumsallaşması, günümüze dek gelen ve sürekli tekrar eden kent ayaklanmaları böyle bir tarihsel mirasın -ve de tarihsel bagajın- açık izlerini taşır. İrlandalı, İtalyan, Çekyalı, Polonyalı vb. Avrupalı göçmenlerin mezbaha ve kesim gibi geleneksel olarak yer aldıkları sektörlerdeki işlerini kendi tekellerinde tutma isteği ve yeni gelen siyah göçmenlere kaptırma

korkusu siyah göçmenlere dönük negatif tutumun ilk örneklerini sunar. Birinci Dünya Savaşı'ndan dönen, ülkelerinin kendilerine hak ettikleri saygıyı göstermediğine inanan siyah erkeklerin hayal kırıklığı ve kızgınlığı da yine ileride defalarca tekrarlanacak örneklerden bir diğeridir. Savaş sırasında ülkeleri ABD için yaptıkları vazife, başarı ve fedakârlıklardan dolayı Amerikan toplumunda saygın bir statü kazanacaklarına dair ümitlerinin ırkçılık ve ayrımcılık duvarına sert biçimde çarpışını tecrübe ederler. Güney kentlerinde yeniden faal hâle gelen ve daha çok linç olayları ile kendini gösteren beyaz üstünlüğü ideolojisine inanan Ku Klux Klan türü gizli örgütlerin etkinliği de siyahlara dönük şiddet ve yok etme isteğinin ilk örnekleri olarak bu dönemde yeşerir. Öte yandan I. Dünya Savaşı ikliminde şekillenen dış müdahale, karışıklık çıkarma ve siyahları “hainlik” için kullanma yönünde ajanlık faaliyetlerinin olabileceği ya da yükselen sol dalganın siyah liderlerin örgütlemeleri ve ajitasyonları sayesinde siyah nüfus arasında ABD aleyhine kullanılabilir tehlike oluşturmasına dönük şüphe ve yakıştırmaların güvenlikçi bakış ve kaygıları faal kıldığı görülür.

Resmî olarak kaldırılmış olsa bile köleliğin tüm aşağılayıcı sınıfsal ve toplumsal durumlarına maruz kalmaya devam eden siyah toplulukların geniş toplumsal dünyadan ve dinamizminden ayrı kapalı bir cemaat yaşamı sürdükleri etno-kültürel sınırlar hep var olagelmiştir. Modern dünyanın tanıdığı ilk büyük küresel ekonomik bunalım (1929) mevcut sınırları derinleştirirken gerilimleri artırıcı sonuçlar üretir. Ekonomik krizin sonuçları öfke ve düşmanlıklar yanında siyahların konumunu daha da aşağılara çeker. Katlanmak zorunda oldukları ırksal aşağılanma, sırtlamak zorunda oldukları etno-ırksal yük ve gündelik hayatın her yerine sirayet eden sembolik şiddet zaman içinde siyahların dezavantajlı konumunu perçinler. Malcolm X'in yaşadığı olay buna ışık tutar. İngilizce öğretmeni Bay Ostrowski dersinde oldukça başarılı olan ve çok sevdiği öğrencisine “ilerde ne olacaksın?” şeklinde mesleğini öğrenmeye dönük soru sorar, hiç beklemediği şekilde “avukat” yanıtını alır. Bunun üzerine öğrenci Malcolm X, öğretmeninden hiç beklemediği, onu derinden etkileyecek ve hayatı boyunca unutamayacağı şu sarsıcı sözleri işitir: *“Biliyorsun, burada hepimiz seni severiz. Ancak sen bir zenci olduğunu unutmamalısın. Bir avukat olmak; bu bir zenci için gerçekçi*

bir ideal değil (...) Senin çok kabiliyetli ellerin var. Neden bir marangoz olmayı düşünmüyorsun?" (Şentürk, 2020:27).

Kuzey kentlerinin bazılarında Afro-Amerikan nüfusun artışı henüz 1900'lerde *renk bariyeri*'nin katlaşmasının erken dönem örneğini sunar. Güneyden gelen göçmen siyahlar 1930'larda beyazların büyük nefretiyle karşılaşılır. Tiyatro salonları, parklar gibi kamusal alanlar ırksal sınırların korunmasına aşırı önem verilen yerlerin başında gelir.

Siyahların akışına sahne olan Amerikan metropolleri esasında diğer başka göç süreçlerinin izlerini taşır. Belli düzeyde memnuniyetsizlik ve rekabet yaratan siyah göçleri öncesinde diğer göçmenler zaman içinde siyahların karşılaşacağı kaderin yumuşak örneklerinin tanıkları olmuştur. 19. yüzyılın sonunda çoğunu Avrupalı göçmenlerin doldurduğu sefalet mahalleleri orta-üst sınıf mensuplarını dehşete düşürecek yerlerdir. Temiz su ve havayı bile bulmanın zor olduğu, karanlık ve pis odalarda yaşayan düşkün kalabalıkların varlığı; makineleri, şirketleri, gökdelenleri, üretimi vb. ile bir dev gibi yükseliş, cesamet ve azamet ile kendinden geçmiş, hırs ve başarı hikâyesinin gururu ve güveniyle beslenmiş Amerikan rüyası ve medeniyetini lekeleyen anlamlar taşımaktaydı. 1890'lı yıllarda Riis'in New York'un Aşağı Doğu Yakası Mahallesi'nde çektiği fotoğraflardan oluşan kitabının adı bunu çarpıcı biçimde ortaya koymaktaydı: "*Ülkenin Diğer Yarı Nasil Yaşiyor?*" (Graham, 2019:57).

Buna karşın söz konusu dönemi ele alan yakın zamanlardaki bir çalışma 1880'de bile (incelenen çoğu kentte) ayrımın inkâr edilemez derecede yüksek olduğunu ve yükselişe geçişinin Büyük Göç öncesinde görünür olduğunu ortaya koyar (Logan vd. 2015:19). İlave olarak Birinci Dünya Savaşı döneminin Güney'den Kuzey'e siyah Büyük Göç'ün ilk dalgasını takiben siyahların yaşayabileceği yerleri keskin bir şekilde sınırlayan yeni engellerin dikilmesi şeklinde *beyaz tepki*'nin altı çizilmelidir. Bu noktada ırka dayalı güçlü sosyal sınır ve mesafelerin belirginleşmeye başlamasının altını çizmek gerekir. Siyah nüfusun aniden ve hızlı artışının endişe ve paniğe yol açtığı anlaşılmaktadır. *Beyaz panik* olarak da adlandırılacak tepkiyle birlikte yerleşim bölgelerine ve konut alanlarına sınır çizmek, hukuk kadar şiddeti de

etkili yol olarak kullanmak, böylece sadece kendi siyahi bölgelerine hapsolmuş bir siyah göçmen gruba tahammül edebilecek bir baskı dönemi başlar. İrsal izolasyon ve ayrışma ileri noktalara taşınır.

Kuzey’de doğan bu göçmen ailelerin çocukları birbirine çok benzer “kendi mahalleri”nde yaşamak zorunda kalırlar. İlerleyen dönemde bu tür alanlar çok daha genişler ve çok daha homojen hâle gelir (Logan vd. 2015:19, Flammig 2006). Bu göç dalgası için akılda tutulması gereken bir diğer husus da gelen siyahların yaşam ve uyum pratikleri açısından kendileri gibi olanların bulunduğu yerleşimleri tercih etmesiyle ilgilidir. Geldikleri yerdeki beyazlar kadar daha önce yerleşmiş siyahların da Güneyli göçmenlere karşı şüpheli tavırlar ve hoşnutsuzlukları söz konusudur.

20. yüzyılda Afro-Amerikan nüfusun ülke içi nüfus hareketlerine yakın bakış ABD’nin göç ülkesi kimliği düşünüldüğünde diğer göçmen yoğunlaşma alanlarıyla kıyaslanabilir ve görünürlüğü artan bir siyah yoğunlaşma alanları gerçeğini ortaya koyar. Buna karşın kentsel alanlarda baştan beri düşük nitelikli konut, kötü yaşam koşulları, mekânsal ayrışma ve eşitsizlik gibi durumlar söz konusu olsa da siyahlar ile özdeş bir getto tanımlaması ortaya çıkmaz. Göçmen yoğun kentsel alanlar için başlangıçta yaygın bir kavram olarak “*enclave*” (kapanım), 1929 sonrası büyük buhran döneminde ise Amerikan kentlerini baştan başa saran slam tasnifi siyah azınlıklar için de geçerli genel yaklaşım çerçevesini belirler. Yalnız siyahlar için geçerli katı bir eşitsizlik, dışlanmışlık, ayrımcılık ve kapalılık yüklü anlam ve çağrışım dünyasını içeren bir getto tanımlamasına rastlanmaz (Marcuse, 1998:11). Gettonun fiziksel algılanışından daha çok çoğunluğunu beyazların oluşturduğu kentlerin bilişsel haritasında ideolojik bir inşa olarak kuruluşu ve ırksallaşmış kentsel mekânın görünürlüğünden söz edilebilir (Demirtürk, 2006:71). Chicago Okulu araştırmacıları örneğinde rastlandığı üzere getto kavramının göçmen gruplar, kültürel topluluklar veya sınıfsal ortaklıklar gibi siyahların da dâhil edilebildiği kentsel yoğunlaşma bölgeleri anlamında esnek bir içeriğe sahip olduğu görülür (Marcuse, 1998:12). ABD’de kent araştırmaları alanyazınında getto kavramını ilk kullanan Amerikalı sosyolog Louis Wirth (1956) geleneksel Yahudi gettolarının sakinlerinin hayat tarzı, iç kurumları, cemaatleşmesi ve genel toplumdan

kopuk şiddetli ayrımcılığını dikkate alarak modern zamanlara taşır. Getto araştırmaları sonucunda gönüllü getto ve zorunlu getto tasnifine gider. Yahudi gettoları zorunlu gettonun klasik örneğini oluştururken, Amerika'daki getto oluşumlarını gönüllü gettolar olarak değerlendirir. Wirth'in gönüllü getto kavramı belirli ortak özelliklere sahip topluluğun belli bir mekânda kümelenmesini tanımlayan “*enclave*” kavramının öncülü gibi durur.

Siyah Amerika'nın başkenti olarak tanımlan New York'un Harlem'i ve Chicago'nun Güney Yakası, Kuzey kentlerinin ünlü siyah göç çekim merkezleri olarak zikredilirken bu muhitlerin cemaatvari dünyası, kültürü ve dayanışmasına vurgu yapan olumlu değerlendirmeler ile birlikte konu edilmeleri söz konusudur. Greenberg (1991) Büyük Depresyon Dönemi'ndeki Harlem'i ele aldığı eserinde New Deal'in olumlu birtakım etkilerine dikkat çeker. Sosyal yardımlara daha kolay erişim, daha iyi tıbbi bakım, çocukların okul devamlılığı, siyah profesyonellerin kendi toplumuna yardımcı olması gibi pozitif unsurların varlığına işaret eder.

Politika, ekonomi, hukuk, şiddet vb. etkiler yoluyla embriyon hâldeki gettolar olarak kabul edilebilecek “siyah göçmenlerin siyahi bölgelere hapsedilmeleri” durumunun izlerini sürmek mümkündür. Kuzey'in 10 kentini içine alan veriler üzerinden yapılan çalışma yakın döneme kıyasla 1910'larda siyahların izolasyonunun oldukça düşük düzeyde kaldığını ortaya koyar. Kentlerde yaşayan ortalama siyah sayısı yalnızca %3.8 iken, beyazların ağırlıkta olduğu yerleşimlerdeki oranları ise %12.4'tür. 1920'lerden itibaren ise siyah izolasyonu hızlı bir artışa geçer, ortalama bir siyah %24.4'ü siyahlardan oluşan bir semtte oturur hâle gelir. Bu rakam 1930'da %43.6'ya, 1940'da ise %46.2'ye ulaşır. Diğer bir araştırma da benzer bir duruma dikkat çeker. Büyük kentler dikkate alındığında 1890'da ABD'de getto olarak tanımlanabilecek yerin olduğu yalnızca bir kent varken, 1940'a gelindiğinde bu sayı 55'e çıkar (Logan vd. 2015:20).

Marcuse'un dönemlendirmesine sadık kalarak devam edecek olursak II. Dünya Savaşı ve Yoksullukla Savaş arası bir evreden söz edilebilir. Başta hükümet kararları olmak üzere gelişme için fırsata sahip semtler bağlamında

entegrasyon, ırka dayalı olmayan kimliklendirme, yoksul yoğun yaşam alanlarının iyileştirilmesinin bir parçası olarak *slam* sorunu etrafında düzenleme ve geliştirme çabalarının artışı sahne olur. Bu yaklaşım değişimi her ne kadar egemen söylemde birikmiş bir sorun alanına gerçekçi ve cesur el atma şeklinde sunulmaya gayret edilse de gerçekte asimilasyona dayalı politikaların ve eritme potası idealine yaslanan Amerikan rüyasının ihyasından öteye gidilmez. Ana öznesini Afro-Amerikalıların oluşturduğu azınlık gruplar ve bunların genel kentsel hoşnutsuzluklarının yanında Amerikan ulusal bütünlüğü, kültürü ve yaşam biçimine katılmalarına dair vaatler sıklıkla tekrarlanır. Hunter ve Zandria (2016:390) 1941-1969 arası II. Dünya Savaşı, kentsel yenileme, New Deal politikaları, banliyöleşme, Federal Otoyol Yasası ve bir dizi başka yapısal değişikliklerin birikiminin göç dalgaları ile birleşmesinden oluşan ve zaman içinde süregelen nitelik kazanan ‘*ırksallaştırılmış kentsel eşitsizlik*’ dönemi olarak ele alır.

Özellikle II. Dünya Savaşının yarattığı istihdam fırsatları ve buldukları yerlerde yaşadıkları memnuniyetsizliğin yol açtığı arayışlar sonucu kırsal Güney’den kentsel Kuzey’e, Kuzey’in metropol bölgeleri ve kent merkezlerine ani ve büyük ölçekli bir siyah göç hareketini tetiklemesi sonraki gelişmeler hesaba katıldığında önemli bir kırılma noktası olmuştur. 1940’larda ABD’deki Afro-Amerikan nüfusun yarısı Güney’deki kasaba ve kırsal alanda yaşamaktadır. 1940’larda ortaya çıkan 2. Büyük Göç olarak da adlandırılan yeni göç dalgasının sürüklemesiyle yaklaşık 5 milyon Afro-Amerikan, yüksek ücretli endüstriyel iş bulma umudunun sürüklemesiyle güney bölgelerdeki evlerini terk ederek daha kuzeye hareket ederler. Ancak unutmamak gerekir ki 1960’ların ortasına gelindiğinde Amerikalı siyah nüfusun hemen hemen yarısı kuzey kentlerinde yaşamaktadır (Matlin, 2012:875-876). Savunma sanayisi, tekstil, çelik gibi endüstri ve imalat işleri yanında II. Dünya Savaşı sonrasında nüfus ve evlilik patlamasının yaşanması göçün büyüklüğünde ve yaygınlığında etkili olmuştur (Hunter vd. 2016:391). Kısıtlayıcı sözleşmeler, okul ayrımcılığı, kırmızı hatlar, ırksal yerleşim ayrımı, zayıf/sınırlı konut seçeneklerine sahip siyah “*enclave*”lerin tabakalaşmış ve yüksek yoğunlaşmış yapısı belirginleşir. Kentler içinde Siyah Kuşak, ‘*siyah metropolis*’ şeklinde adlandırmalara konu olur. Aynı dönem

yavaş yavaş siyah bir burjuvazinin ve orta sınıf siyahların ortaya çıkışıyla dikkat çeker. Yine bu dönemde beyaz dışlayıcılık ve tahakküme tepki olarak siyah etnosantrizmin yükselişinden söz etmek gerekir. Bazı siyah liderler ve yazarlar tarafından siyah kimliğin devamını sağlayan bir kaynak, asimile olmalarını önleyen kurtarılmış bir bölge ya da kültürel canlılık ve özgün yaşam biçiminin sergilendiği özel bölge vurgusu içinde romantikleştirilen bir getto övgüsüne rastlanır.

1.2. Bir Kent Sorunu Olarak Siyahlar ve Siyah Yerleşimler

Siyah mahalleler genişledikçe işçi sınıfına dâhil beyazlar onlardan uzaklaşarak kentin yeni gelişen ve iyi yaşam standardı vaat eden banliyölerine hareket ettiler. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ağırlık kazanan beyazların bu mahalleleri terk ederek banliyölere gerçekleşen nüfus hareketliliği süreci alanyazına *beyaz uçuş* olarak geçer. 1950'ler sonrasında bu banliyölere kaçış süreci sonucu kent içinin boşalan alanlarının, ağırlıkla güneyden endüstrileşen kuzey kentlerine (özellikle iki savaş arası dönem ile İkinci Dünya Savaşı sonrası periyotta ve ağırlıkla orta-batı ve kuzey-doğuya) göçle gelenler tarafından doldurulduğu görülür.

Savaş sonrası ulusal ekonominin hızla yükselişi sırasında yerleşik endüstriler ve imalat işlerinin kent merkezlerinden çekilmesi sürecini beyaz banliyölerde otomatik üretim fabrikalarının hızlı artışı takip eder. Afro-Amerikalılar bu ekonomik-yapısal yeniden düzenlemenin yükünü en ağır biçimde hisseden grup hâline gelir. Konut ayrımcılığı, düşük eğitim, sendika ve işverenlerin ırkçı uygulamalarıyla yeni ekonomiden kopan kentli Afro-Amerikalılar artan işsizlik, yıpranmış sosyal hizmetler, yozlaşmış ve mali açıdan zor durumda olan kent yönetimleri sorunları ile karşı karşıya kalırlar (Matlin, 2012:876). Bu dönemle birlikte kentin kaynaklarını tüketen, yardım sistemini kemiren, fahişelik, uyuşturucu ya da ergen yaşta çocuk doğumu gibi sapkınlıklarla özdeşleştirilen siyah imajının imali ve *siyahların patolojikleştirilmesi* canlılık kazanır. Anderson'un dile getirdiği gibi "*pek çok Amerikalının zihninde getto; yoksul, suça yatkın, uyuşturucunun istila ettiği*

ve kentin suç yeri olarak sembolize edilen ve siyah insanların yaşadığı” (Anderson, 2012:8) kötü şöhretli yer olarak sabitlenir.

Öte yandan 1950’lerin şiddetli komünizm tehdidi ve anti-komünizm iklimi içinde siyah muhalif hareketler (Elijah Muhammed’in liderliğindeki İslam Milleti hareketi gibi) ABD polisi ve gizli servisi tarafından sıkı takibe alınır. Siyahlar arasında Müslümanlığın hızla yayılması, polise ve sisteme karşı tepkici/direnişçi tepki veren yaklaşımların artması, Amerikan ordusunda görev yapmayı (askere gitmeyi) reddetmeleri, II. Dünya Savaşı sırasında Japonya taraftarı olmakla suçlanmalarına ek olarak komünist olmak iddiası ve şüphesinin yükselişi siyahlar için çoklu ve yeni baskı kaynaklarını ortaya koyar (Şentürk, 2020:53-55).

1960’lar ABD’deki siyah toplumun tarihi açısından önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Johnson’un başkanlık dönemi ve reformları, Sivil Haklar Hareketi’nin yükselişi, Nixon’un başkan seçilmesi ve dönemindeki reformist adımlar ile 60’ların getto ayaklanmaları döneme damga vuran gelişmeleri oluşturur. Johnson Liberal Demokrat bir başkan olarak Yoksulluğa Karşı Savaş ilan etmiş, geliştirdiği sosyal politikalarla yoksulluk oranını aşağı çeken başarılarla imza atmıştı. Lyndon Johnson’ın Suça Karşı Savaş çağrısı çerçevesinde geliştirdiği politikalar adliye ve emniyet mekanizmasını militerleştirerek radikal bir dönüşüme uğratarken 50 yıldan fazla süredir bir şehirden ötekine sıçrayan ayaklanmaları besleyen dinamiklerin temelini atar. Fakat onun döneminde çıkarılan güvenlikçi kanunlar sonucu siyahların yoğun yaşadıkları yerlerde polis faaliyetleri artırılarak güvenlik ve disiplin esaslı kontrol yöntemi benimsenir. 1965’te Başkan Johnson geçmişte Afrikalı Amerikalıların yaşadığı vahşet, yıkıcı acı ve adaletsizlik ile mevcut önyargıları ortadan kaldırmak amacıyla Büyük Toplum Programları’nın başladığını ilan eder. 1966’da ABD hükûmeti, topluluğa dayalı planlama programlarına fon sağlayan Model Şehirler Programı adlı özel bir kurumsal inisiyatif aracılığıyla düşük gelirli kent sakinlerinin mahalleleri için planlama süreçlerine katılımını teşvik etmeye çalışır (Alvaré, 2017:118-120). 1968 Adil Konut Yasası çıkarılarak gettoların yenilenmesi yoluyla tam anlamıyla entegre ve dengeli yaşam modelleri hâline getirme amacından söz edilir. Diğerlerinden çok daha ileri düzeyde siyah

azınlıkların konut piyasasında (satış, kiralama, oturma) açık bir ayrımcılığa maruz kalması söz konusudur. Böylece ABD'nin pek çok yerinde güçlü biçimde varlığını sürdüren ırk ve sınıfa dayalı güçlü ayrışma ve ayrımcılığın etkilerini azaltmaya niyetlenilir. Zira daha önce girilen eşit konut fırsatı türü yasal çabaların işe yaramazlığının anlaşılması yeni bir atılımı gerekli kılmıştır. Ancak belli örneklerdeki kısmi iyileşmelerin varlığına rağmen yine sonuç alınamaz. Direnç, katılık ve kalıcılık yüksek oranda devam eder. Tüm ırksal gruplar arasında izolasyonun en yüksek ve keskin olduğu grup siyahlar olmaya devam eder.

Başta Medeni Haklar Devrimi, takip eden olaylar, siyahların özellikle belediye seçim zaferleri, 1965-1968 arasında şiddetlenen ırkçı olaylar gibi gelişmeler Amerikan siyah gettosunun doğru tanımlanma ve ayrıksılığını ortaya koyma açısından kritik bir önem arz eder. Artan ilgiyle bağlantılı olarak ırksal yerleşimler ve ırksal eşitsizliğe dayalı ayrışmayı ortadan kaldırmaya dönük resmî, akademik ve kamusal tartışma sivil haklar döneminde yoğunlaşır. 1970 sonrasında da takip edilebilecek kentsel siyah topluluklardaki değişimlerinin izini sürmek ve politika-strateji eksikliklerini ortaya koymaya dönük akademik çabalar artar. Siyah azınlık bağlamında refah, konut, başarı gibi konular öne çıkarken bir diğer başat tema da gettolaşmadır. Kentsel siyah Amerikan yaşamının ortak temsilleri olarak mahalleler, köşebaşı, bar, taverna, lokanta gibi boş vakit ve sosyalleşme mekânları, sosyal konut projeleri ve getto yaşamı ilgi çekici konular hâline gelir (Hunter vd. 2016:393).

Buna karşın 1960'larda doruğa çıkan isyan ve karmaşa döneminde getto militanlık ve şiddet ile eş anlamlı hâle gelir (Anderson, 2012:8). Kargaşayı basturmak için büyük polis gücü uygulanırken birçok getto sakini ölür ya da yaralanır, çok daha fazlası da evsiz kalır. Gettoyu patlamayı bekleyen öfkeyle dolu bir barut fıçısı olarak gören kamu imajı bu dönemde gelişir. Ayrıca siyah yerleşimlerde polisin militerleşmesi ve güvenlikçi-kontrol mekanizmalarının geliştirilmesi gibi bir sonuç doğurmuştur. Özellikle 1967'de *sıcak yaz* olarak adlandırılan ve kentsel Amerika'yı yangın yerine çeviren Watts'tan Detroit'e kadar uzanan kitlesel ayaklanmalar Siyah Amerikalı topluluklarının ayrık durumlarını bir kez daha ortaya koyar. Her gün yaşanan hayal kırıklıkları ve

alışılmış polis provokasyonları sonucunda 18 Temmuz 1964 tarihinde Harlem ayaklanmasının patlak vermesi; ardından Watts, Newark, Detroit ve ABD'nin kuzeyindeki yüzlerce yerleşimde yankılanan kentsel ayaklanmalar medya-kamuoyu dolayımında *siyah Amerika* gerçeğini göz önüne serer.

Getto ayaklanmalarına yansıyanlar esasında ne bir yağma-yakma eylemi ne de kendiliğinden gelişen başıbozuk bir kentsel vandallık örneği olarak görülebilir. Yarım asrı aşan ve kentsel sosyal hareket karakterine bürünen (özellikle siyahların yoğun olduğu ABD metropollerinde) sivil haklar mücadelesinin besleyip geliştirdiği politik-toplumsal bir itirazın büyümesinin sonucudur. Pek çok sorunun ve kaynağının olduğu gibi bırakılmış olması, ayrımcı yasalar ve uygulamaların varlığı, iyileştirme yapıldığı söylenen alanlarda bile ırka dayalı eşitsizliğin açıkça görülmesi ciddi bir memnuniyetsizlik doğurur. Çelişkiler ve zikzaklar engellenemez. 1964 yılında (özellikle siyahlar düşünülerek) kamusal alanda ve işe alımlarda ayrımcılığı ortadan kaldıran, bu yönüyle de modern Amerikan tarihinin en önemli gelişmelerinden biri olarak sunulan Vatandaşlık Hakları Kanunu (Civil Rights Act of 1964) çıkarılır. 1968'de ise siyahları kriminal bir topluluk olarak işaret eden Suç Kontrolü ve Güvenli Sokaklar Tasarısı kabul edilir. Sonuç olarak ırkçılıkla şekillenmiş bir sistem ve inatçı doğasının keşfi artan baskılar nedeniyle "zoraki" verilenlerin başka kanallardan geri alınma isteği karşısındaki farkındalık yükselişi ve tepkinin kaynağını oluşturur. Irk temelli her türden hiyerarşinin reddi merkezi konulardan biri hâline gelir, tepkileri şiddetlendirir. Sıcak yaz hadiselerinin hemen sonrasında hükûmet tarafından kurulan Sivil Düzensizlik Danışma Komisyonu'nun hazırladığı -girişte yer verilen Chicago olaylarından 50 yıl sonrasına denk gelen- Kerner Komisyon Raporu, olayların ardında yatan nedenleri sıralarken esasında on yıllardır pek bir şeyin değişmediğinin de itirafını sunar. Siyahların maruz kaldığı yetersiz istihdam, elverişsiz konut fırsatları, kanun önünde eşit muamele görememe gibi dışlayıcı-ayrımcı durumlar devam etmektedir. Kök sorun olarak ırksal eşitsizlik ve ırksal ayrımcılık yaygındır (Bates 2019; History 2020). Yoksullukla Savaş Programı, adil konut kanunları, eğitim ve istihdam alanındaki destekler, eylem planları vb. çabaların ne siyahların maruz kaldığı ırksal dışlayıcılığa ne ayrımcılığa ne de getto dünyası içine kapanmalarına

çare ürettiği görülür. Yaşanan gelişmeler belirgin figürleri polis memurları ve sosyal hizmet görevlileri olan kamu müdahalelerinin işsizlik, kötü yaşam koşulları, kentsel yoksunluk, ayrımcılık ve dışlanmışlığı ortadan kaldırmaya yetmediği, hüsrarla sonuçlandığı gerçeğini teyit eder.

Bu dönemde kaleme alınan Clark'ın (1965) *Dark Ghetto* eseri büyük yankı uyandırır. ABD'de insanların belli yaşam alanlarına hapsedilmesi ve ten rengi temelinde seçim özgürlüklerinin sınırlandırılmasına vurguyla siyah yerleşimleri tanımlayıcı bir kavram olarak getto'nun kullanımına popülerlik kazandırır. Gücü ve iktidarı elinde tutan beyaz toplum tarafından egemen/üstün olma durumlarını sürekli kılmak için “*gücü olmayan, güçsüzlükleri de ebedileştirilmek istenen*” kişileri (siyahları) sınırları belli bir alana hapsetme tezi sonraki dönem tartışmalarına yeni bir perspektif kazandırır. Yahudilerin elinden siyahlar dünyasına hızla ve etkili şekilde taşınan ‘*karanlık getto*’ ve onun görünmez duvarları ABD'nin ırksal ayrımcılık ve eşitsizlik üzerine kurulu yaşam dünyasını sembolize eden bir metafora dönüşür (Matlin, 2012:875-877).

Perspektif değiştirip dışarıdan ve siyah olmayanlar cephesinden bakıldığında siyahların belli bir muhit ve imgeye mahkûm edilmeleri ile harcı korku ve nefret ile yoğrulmuş getto duvarlarının yükselişi arasındaki ilişkiyi ifşa etmek mümkündür. Nitekim siyahların metropoldeki varlıklarının “sessiz bir demografik devrim” boyutuna ulaştığı konusunda farkındalık yükselişinin endişe ve korku iklimini beslediği görülür. Afrika'dan gelen kölelerin ilk zamanlarına dek uzanan ve beyazların zihninde hep derinden var olan “siyah kölelerin ayaklanıp beyaz efendilerini öldüreceği” komplosu türü fikirler uygun ortam bulur bulmaz siyah nefretin yaygınlaştırılmasında kullanılır. 1960'larda görüldüğü üzere Sivil Haklar Hareketi'nin etkisi, siyahlar lehine elde edilen hukuksal ve politik kazanımların reformist iklimi yanında siyah hareketler ve lider kadroların artan talep ve eylemleri o zamana dek pasif, itaatkâr ve suskun siyah görmeye alışkın bir Amerikan kamuoyunun varlığı dikkate alındığında kışkırtılmaya ve yönlendirmeye açık kırılmalı ortaya koyar. Zira beyaz üstünlüğü ve hâkimiyeti üzerine kurulu politik, ekonomik ve kültürel sistem içinde siyahları sabit ve aşağı bir konuma yerleştirme alışkanlığı her zaman için ciddi bir direnç noktası olmuştur. Yalnızca deri

renğiyle sınırlı kalmayan, rengin temsil ettiği mesleki, sınıfsal, kimliksel alana ve onun somuta bürünmüş hâli olarak gündelik yaşama ve hayat tarzına uzanan aşılayıcı ve dışlayıcı tutum pek çok beyaz arasında güçlü biçimde var olagelmıştır. Korku, paranoya ve dedikodular etrafında örülü siyah imgesi ten rengine dayalı kendi kozası içinde kalması gereken ve -kast sisteminin temiz-kirli ayrımını hatırlatacak biçimde- temasın yokluğuyla idealize edilen bir yaşam dünyası tasavvurunu diri tuta gelmiştir.

Özellikle 1960 sonrası ortaya çıkan gelişmelerin, bunları siyahların *hadlerini aşma*'sı olarak gören ve korkunun gerçeğe dönüşmesi olarak siyah ayrımcılığını haklılaştırmakla kalmayıp kamuoyu oluşturmak isteyen her türden gruplara/güçlere kullanışlı malzeme sunduğu görülür. Artık büyük oranda kentleşmiş/metropolleşmiş ortamlarda görünür hâle gelen karşılaşmanın kaçınılmazlığı beyazlar arasında belli türden *mesafe stratejileri*'nin geliştirilmesini tetikler. Kendileriyle siyah toplum arasına toplumsal, manevi ve sembolik içeriği oldukça güçlü kalıcı setlerin, aşılmaz duvarların çekilmesi gerektiği inancı güçlenir. Böylece ırklar arası gerilimi daha da yukarıya taşıyacak (en iyi ihtimalle yumuşamasını azaltacak) ahlaki ve psikolojik bir zemin tahkim edilmiş olur. Amerikan toplumundaki ayrımsızlık komisyon raporlarında kendine yer bulur. Kerner Komisyonu Raporu örneğinde “*ulusumuz biri beyaz biri siyah olmak üzere ayrı ve eşitsiz iki topluma doğru gidiyor*” şeklinde çarpıcı bir uyarıya yer verilir (Hunter vd. 2016:392). 1965 Moynihan Raporu diğer siyah kent yoksullarına dönük sosyo-ekonomik sistem nedeniyle siyah gettoyu bir patoloji alanı olarak kavramsallaştırır (Demirtürk, 2006:72). 1970'lerde ırksal kümelenmenin olduğu kentin eski bölgelerinden orta sınıflaşma eğilimi güçlü siyahların mahalle dışına göçü gettoların yapısında yeni durumlar ortaya çıkardığı gibi sınıf-altı tartışmalarının da fitilini ateşler (Wilson, 1987). 1970 sonrası araştırmalar demografik karakteristikler bakımından bu muhitlerde hâlen yoksul siyahlarla birlikte belli orta sınıfların varlığını devam ettirdiğini ortaya koysa da “istenmeyenlerin biriktiği” ve süreklilik/kalıcılık arz eden yerleşimler olarak *siyah getto* gerçeğinin artık herkes tarafından kabul edildiği yeni bir döneme girilir (Marcuse, 1998:8-9,17). Günümüz hipergetto

kavramsallaştırmaları da esasında bu dönemde başlayan kabul ve tartışmaların devamı niteliğine sahiptir.

2. Siyah Metropolis ve Geleneksel Gettodan Hipergettoya

Afro-Amerikan olmak, Koreli-Amerikan ya da İtalyan-Amerikan olmak gibi bir benzerlikle geçiştirilemeyecek anlam ve çağrışımlara sahiptir. Siyah azınlık ile hâkim toplum arasındaki ilişkinin tarihsel-toplum yapısı epistemolojik olduğu kadar ontolojik içeriğe de sahip bir çelişki ve müphemlikler yumağıdır: ne diğerleri gibi Amerika'daki göçmen bir gruba tekabül ederler, ne de diğer herhangi azınlık gruplardan birisidirler. Yakın zamanlı gelişmeler, özellikle de ekonomik yeniden yapılanmanın hızlandığı etkiler ve derinleştirdiği sorunlar en çok ABD kentlerinin merkezi alanlarını ve buralarda yoğunlaşmış siyahları vurur. Ayrılmış mahalleler ya da kentsel adacıklar toplamı olarak tasavvur edilebilecek bölünmüş kent yapısı modern Amerikan metropol dünyasını ortaya koyar. Bu dünya içinde geleneksel gettonun yerini artık *dışlanmış getto*'nun aldığı iddiaları epeydir yüksek sesle dile getirilir (Galonnier 2015; Marcuse 1998). ABD ve Fransa karşılaştırmasında Batı metropollerinde gözlenen ileri marjinalliğin çözümlemesine ve sosyolojisine odaklanan Wacquant ABD örneğinin istisnalığına/benzemezliğine vurgusuyla diğerlerinden ayrılır. Mekânsal dışlama ve ayrımcılığın en şiddetlisiyle karşılaşan, ırksal ayrımcılık ve kamusal kayıtsızlığın sonuçlarına katılmak zorunda kalan ve belli bir mekânda (çoğunluğunu) işçi sınıfının en ümitsiz kesimlerinin oluşturduğu *siyah getto* gerçekliğini ve ayrıksılığını ortaya koymak üzere hipergetto (hyperghetto) kavramını kullanır. Ona göre ABD örneğindeki siyah gettolar dünyanın değişik yerlerinde farklı adlarında anılan dış mahallelerden, sefalet mahallelerinden, teneke mahallelerden olduğu kadar Fransa'daki kötü şöhrete sahip banliyölerden, sanayisizleştirilmiş ve bir zamanlar Komünist Parti'nin oy deposu Kızıl Kuşak'ta yer alan işçi sınıfı kenar mahallelerinden çok farklıdır. Wacquant'ın tarifleriyle (2011:11) hipergetto "*toplumsal sorunların birikip irin topladığı, cehennem halesiyle örtülü*" ayrıksı mekânlar olarak ABD örneğine ait özel bir formdur. Bu yönüyle Avrupalı veya diğer

örneklerden farklı olarak Amerikan gettosu yoksulluk ya da sosyo-sınıfsal farkın belirginliğinden ziyade şiddetli bir etno-ırksal ayırım ve damgalanmış bir mekânsal temsilin negatif yüklerini sırtlayan ve siyahların ilk akla geldiği sembolik mekânlardır (Clark 1965; Peach 2005; Marcuse 2005).

Wacquant'a göre günümüz ABD metropollerinde ayrıksı bir olgu ve eğilim olarak gettodan hipergettoya doğru tarihsel geçiş söz konusudur. Yeni durumun anlaşılmasında ortaya çıkan devlet idaresi kiplerinin kentsel marjinalliğin değişen formları ve dönüşümlerini biçimlendirici bağlantılarını yakalamak önemlidir (Wacquant, 2016:1085). İrksallaşmış bir marjinalliğin üretimi ve yeniden üretiminde devlet yapısı ve siyasası belirleyicidir. İleri toplumların kentsel alanlarında tanık olunan, bildik alt-sınıf ya da yoksul mahalleler tanımlamasının ötesinde bir marjinalleşme, kutuplaşma ve çıkmaz söz konusudur (Wacquant, 2016:1078). Bu nedenle ne geçmişte Chicago Okulu kuramcılarının 'düzensizlik' kavramı, ne metropollerin kent merkezi alanlarındaki yoksulluk ve çöküntüleşmeyi birlikte tanımlayan 'inner city' (iç-kent) kavramsallaştırması, ne de yakın zamanların akademik moda kavramı 'underclass' (sınıf-altı) yaklaşımı günümüzde ABD'de yaşanmakta olanı açıklamayı başaramaz.

Finansallaşmış kapitalizmin derin yapısı içinde köklenmiş, bu yönüyle karanlık getto adlandırmasının yerini alan yeni bir durum ve yükselişe geçen 'ileri marjinallik' formu belirlemiştir (Wacquant, 2016:1081). Kentsel marjinalliğin yeni rejimi etrafında kent paryalarının ortaya çıkışı ve ayrıksılığının fark edilmesi için "geçmişin bakiyesi, döngüsel ya da geçiş" ekseninde kalarak yapılacak açıklamalar hatalıdır. Kent paryaları bakışı, yoksulluğun uzamsal boyutuna özel dikkat gösterme yanında sınıf yapısı ve kentsel yapı arasındaki bağlantıları tepeden tırnağa yeniden gözden geçirmeyi gerektiren imalara sahiptir (Wacquant, 2016:1081). Bu anlamda hipergetto beyaz kentlerin kalbinde ancak ondan izole biçimde, siyah metropolisin tecrit edilmiş muhitlerinde yaşayan Afro-Amerikan kent paryalarının oluşturduğu daha önce görülmedik bir örgütsel kümelenmenin ortaya çıkışına tekabül eder. Hipergetto sakinleri tarihsel gettonun kalıntıları üzerinde ırk ve sınıf ilişkileri tarafından çifte ayrıştırmaya tabi tutulmuş, boyunduruk altına alınma ve marjinalleştirilmenin çifte baskısı altında yaşam süren, ekonomik yapısı

çözölmüş ve yoksunluktan muzdarip -üstüne üstlük korku duyulan- bir alanın çoraklığında yaşayan siyah işçi sınıfı mensuplarının prekaryalaşmış kesimlerini bünyesinde taşır (Wacquant, 2016:1078-1079).

Amerikan siyah gettosunun yeni durumu ve hipergettoya yol alışının daha sahici kavranışı için şu sacayağının; endüstri sonrası kentin dönüşümü, Keynesyen-Fordist çağın kapanışı ve neo-liberalizmin hâkimiyeti süreçleri ve sonuçlarının bütünleşik tarzda ele alınması büyük önem taşır (Wacquant, 2016:1077-1078). Yeni dönemde ırk, yer/mekân ve kültür her zamankinden daha önemli ayrıçlar hâline gelmiştir. Son derece rekabetçi hâle gelen işgücü piyasasında manevra yapabilme yeteneği bulunmayan ekonomik ve sermayesi düşük vasıfsız siyah işgücünün yüksekliği dolayısıyla bir zamanlar yoğun biçimde yer aldıkları imalat işlerinin azalması, diğeryandan yükselen hizmet sektörü işlerde yer bulamamaları sonucunda gittikçe değer kaybeden, çöküntüleşen ve bozulan mahallelerde toplanmaları durumu belirginleşmiştir. Öte yandan gelir ve iş bulma fırsatları için kullanabilecekleri elverişli ve mahalle dışı sosyal ağlardan-ilişkilere mahrumiyet izolasyonlarını daha da artırır. Bir zamanların canlı siyah mahallelerinde yaşanan bu geriye gidiş siyah orta sınıfların mahalle dışına göçü ile de yakından ilgilidir. Epey zamandır siyahi Amerikalılar adeta “inner city topraklarının tekeli”ni ellerinde bulundururken, bu gettoların yanı başındaki bölgelerde tampon alanlar uygulaması sonucu yerleştirilen Hispanik kökenli ailelerin varlığı beyaz ailelerin kaçışını hızlandırır. 1970’lerden itibaren yaşanan nüfus azalması bir diğery göstergedir: “*Siyah kuşaklar’ın sınırları genişlerken, Amerikan zenci gettolarının kalbinde de nüfus azalması meydana geldi. 1930 ile 1950 arasında nüfusunu neredeyse ikiye katlamış ve savaş sonrasında binaları bir Üçüncü Dünya şehrine yakışacak denli doluluk oranları görmüş olan Şikago’nun Güney Yakası’nın tarihi merkezi, bunu takiben otuz yıl boyunca sürekli nüfus yitirdi: 1950’de 200 binlerden, otuz yıl sonra 100 binlere*” (Wacquant, 2003:49). 1990’ların başı itibariyle ise bu nüfus 60 binden de aşağı iner. Yaş yapısı ve hane özellikleri açısından da benzerlik mevcut olup Chicago Güney Yakası örneğinde sakinlerinin yarısının 20 yaşın altındakilerden ve çok sayıda yaşlıdan oluşan yaş pramidi açısından orta

kategorilerin çöktüğü demografi dikkat çeker. Yüksek çocuk sayısı ve tek ebeveynli ailelerin çokluğu tabloyu tamamlar (Wacquant, 2003:49).

Bu mahalleler açısından kan kaybı anlamına gelen bu çıktılarla karşılaşılmasının önde gelen nedeni ileri ekonomilerin yeniden yapılanması içinde başta endüstri dünyasındaki değişen kalıplar, eski merkezlerde görülen endüstrileşememe ve yeniden yerleşme dalgası, ekonominin hizmet sektörüne doğru büyümesi en çok getto nüfusunu etkiler. Yaşanan büyük çaplı iş kayıpları ve işsizlik, değişimler karşısında en kırılgan gruplar olarak ırksal-etnik azınlıklara ve yoğunlaştıkları yoksulluk alanlarına şiddetli darbe indirir. Öte yandan fiziksel köhneleşme ve toplumsal çözülme süreçlerini hızlandırır. Örneğin Chicago'nun Güney Yakası'ndaki 'siyah kuşağın' göbeğinde 1950'de 36.000 olan işçi sayısı 1980'de 5.000'lere düşer (Wacquant, 2003:49). 1970'lerden itibaren mali kriz nedeniyle kentlerde yaşanan planlı küçülme politikası ve kentsel gelişmeye ayrılan fonlardaki ciddi kesintiler nedeniyle adeta kendi kaderine terk etme tavrı gettoların kan kaybı sürecini hızlandırmış, sürekli bozulmaların etkisiyle can çekişen bir toplumsal ve kentsel doku meydana gelmiştir.

Görüldüğü üzere ekonomik yeniden yapılanma, işyeri hareketliliği ve yer seçiminin bütünlük değişim dalgası ve sonuçları getto oluşumlarını derinden etkiler. Başta hizmet sektörü işler olmak üzere yeni işler ve emek piyasasının kentin gelişim bölgelerine kayması ve mevcut iş alanlarının kaybı kent içi bölgelerde sabitlenen grupların getto gerçekliğinde yaşadığı çelişkiyi ve kaderi ortaya koyar. Seicshnaydre (2015:154-155) 2000 yılında 100 en büyük metropolitan alanı içine alan araştırmasında tüm sayım bölgesinin yaklaşık dörtte birinde %90'ın üzerinde beyazın yaşadığı gerçeğini ortaya koyar. Bu yüksek düzeydeki homojen beyaz yerleşim niteliği -diğer bir okumayla siyah ya da Hispanik gibi etnik-ırksal grupların yokluğu- aynı zamanda yerleşim arayışlarının gücünü görebilmek açısından anlamlıdır. Öte yandan ikamet ve işyeri -bir başka deyişle meslek-vasıf ile konut- arasındaki örtüşme azalırken örneğin 1990'ların ortasında imalat, toptan ve perakende sektörlerindeki tüm mesleklerin yaklaşık %70'i kentlerin banliyö bölgelerinde gelişme göstermiştir (Seicshnaydre, 2015:157-162).

Gettonun tarihi merkezi ile dış bölgeleri arasında önemli bir sınıf farkı ortaya çıkmıştır. Proletersizleşme düzeyi çarpıcıdır. Merkezde, yetişkinlerden %60'dan fazlasının işi yoktur, ancak üçte birinin işçi sınıfı işler ve az da olsa orta sınıf işlere sahip olduğu görülür (Wacquant, 2011:123). Hiçbir yerde dengi ve benzeri bulunmayan yoksulluk ve yoksunluk çarpıcı düzeye ulaşmıştır. Chicago gettosunun göbeğindeki Büyük Bulvar mahallesinde yaşayan 50 bin kişiden yalnızca %16'sının ücretli işi bulunurken hanelerin yarısından fazlası resmî yoksulluk sınırının altında yaşar. Devlet yardımları veya beslenme kuponlarıyla yaşayabilenler çoğunluğu oluşturur. On haneden biri ancak ev sahibidir ve yalnız beş kişiden birinde basit banka hesabı bulunur. Süreğen işsizlik ve istihdam seçeneklerinin tükenmişliği koşullarında (kadınlar başta olmak üzere) derin yoksulluk ve sosyal yardım yörüngesinde -aş evi ve gıda yardımları dâhil olmak üzere- bir yaşam sürmekte oluşları merkezî getto bölgesinin bir diğer baskın özelliğidir (Wacquant, 2011:125). Refah sisteminin sülûğü ve istismarcısı olarak görülmeleri bir yana hak ettikleri ve başkalarına bulaşturmamaları istenen bir kaderi yaşadıkları (yaşamaları gerektiği) konusunda bir ittifakın hedefinde yer alırlar. Asgari sosyal devletin ortadan kaybolması, hatta eylemsizliği dolayısıyla açık ırk ayırımının yansıdığı belli bölgelerde marjinalliği sıkıştırıp yoğunlaştırması, kent merkezinin kendi kaderine terk edilmesi politikasının yan ürünleriyle doludur. Örneğin Chicago hipergettosundaki çocukların yeni ve fırsat içeren bir yaşama ulaşabilmelerinde biricik koz durumundaki eğitim imkânına kavuşmaları devlet okullarının buralardan el çekişi daha açık ifadeyle “fiilen yoksul çocuklarını depolayan ıslah evi” işlevine indirgenmesine yol açmıştır. Katı bir katmanlaşma mekanizmasına sahip devlet okulları sistemi etnisite ve gelir bakımından yeniden üretim aracına dönüşmüştür (Wacquant, 2011:101). Kullanabilecekleri veya erişebilecekleri kaynakların yokluğu ya da sınıf atlamaları veya belli bir yaşamı sürdürmeye yetecek ağlara sahip olmamaları/yetersizlikleri mahrumiyeti kalıcı kılan fasit bir daireye işaret eder. Yaşanılan muhite adeta damgasını vuran düşük yoğunluklu ekonomik, kültürel ve sosyal sermayeye sahip kişilerce sarılmış evren içinde yaşamak çıkışı olmayan bir dünyada toplu bir yoksulluk, çöküş ve köhneleşme belasına maruz kalmak anlamına gelir. 1960'lardaki kent isyanlarının, ırksal çatışmaların öne çıkan yerlerinden biri olarak Edgewood Park, olaylar

sonucunda varlıklı beyazlar ve yerel işkollarının kaçıışı, geride kalan topluluk için yoksulluk ve yoksunlukların büyümesi sonucu değersizleşme sürecine giren bir yerleşimdir (Alvaré, 2017:115). İsyandar dönemi akabinde 1960'ların sonu ve 1990'lar arası dönem uyuşturucu imali, suç ve şiddet yaygınlaştığı muhitin düşüşü/çöküşü durumunun genel çerçevesini belirler.

ABD özelinde siyah getto yerleşimleri müreffeh yolda ilerlerken ani ve hızlı kesinti sonrası metamorfoz yaşayıp katılaşılan ve içe dönük yaşam sürmeye başlayan uzamların kendine has deneyimini yansıtır. Post-fordist değişim bu bölgelerin ekonomik gelişimin dışında kalma süreçlerini tetikleme yanında toplumsal anlamda “dışlanmışlar-itilmişler” görüntüsüne evrilmesini pekiştirir. Sosyal etiketleme ve kamusal damgalama bir arada bunun şiddetini ve yıkıcı darbelerini artırır. Öte yandan kamu ve özel kaynakları tüketen, sosyal anlamda pozitif üstleneceği bir rolü olmayan, üstelik korku ve tehdit kaynağı olarak sosyal bütünlüğü ve barışı tehdit eden *lüzumsuzlar*'ın toplandığı ve kalıcılaştığı yerler anlayışı günümüzdeki gettolara dönük bakışın resmini verir.

Etno-ırksal meselelerin önemini fark etmek yerleşim-mekân karakteristikleri yanında sınıfsal konum, yoksulluk ve yoksunluğun düzeyini ve tüm bunlar arasındaki sıkı ilişkiyi ihmale yol açmamalıdır. Zira siyahlar açısından kentin genişlemesi ve banliyöleşme süreçleri hem orta-sınıf arzuları peşinde gidenler hem de ‘*kentin ötekileri*’ açısından doğurduğu sonuçları hakkında yeniden düşünmeyi gerektirir: “*Şehri terk etmenin bedelleri vardır. Bunların bazılarını, terk edenler öder: Daha büyük bir insan topluluğundan ve onun toplumsal, iktisadi ve siyasi yaşamından izole olma ve kopma. Daha fazlasını ödemekse, yollara, altyapıya, eğitime durmadan artan yatırımı ve banliyö-kentin ihtiyaç duyduğu ama kendisinin çok az yararlanabildiği kaynakları finanse eden geride kalan topluluğa kalır. Reformcuların daha iyi bir dünya rüyaları, oraya gitmeye maddi gücü yetebilen orta sınıf için gerçekleşse de daha alt sınıftakileri sürekli zor durumda bırakır*” (Graham, 2019:39). Ortalama beyaz erkek işçilerin işe gidip gelme ihtiyaçları etrafında yapılandırılmış kamu ulaşım politikası getto ya da iç kent sakinlerinin iş (yeri)-ikamet yeri uyumsuzluğunu (örneğin siyah kadınlar arasında yaygın olan bakıcı ya da temizlik işleri, düşük ücretli hizmet sektörü işleri) daha da

ileri noktalara taşır (Threadcraft, 2014:748). Farklı gelir gruplarının aynı muhiti paylaşma olasılığı günden güne azalır. Buna karşın yerel imar gücünün stratejik kullanımı yoluyla toplumun sancılı görevleri ve maliyetlerinden arınmış ve kendi bölgesine kapanma fırsatı edinmiş imtiyazlı azınlıkların varlığı belirginleşir (Seicshnaydre, 2015:176). Kentsel yenileme, kentsel ayrışmayı genişletme aracına dönüşür. ABD örneğinde kentsel dönüşüm adeta siyah tahliye ile özdeşleşir. Böylece kentsel yenileme ırksal bakış ve önyargının kendini açılımladığı somut bir vakaya dönüşür (Alvaré, 2017:113). Nesiller boyu devam ettirilen “orası hakkında” -negatif ve damga yüklü- fikirler gerçekliğe hayat hakkı vermez ayrıca bastırır ya da manipüle eder. Küresel aktörlerin yerelleşme dinamikleri ve kentleri kendi hedefleri doğrultusunda uyumlaştırma çabaları karşısında dezavantajlı grupların yoğunlaştığı muhitler kentsel yenileme ya da soylulaştırma adı altında kendi payını almaya başlar (Sassen, 2012:89). Siyah getto yerleşimleri düzen ve rant arzularının estirdiği rüzgarların yıkım ve yenileme histerisinin hedef yerleri hâline gelir. Jacobs'un (2017:308-309) yüksek kavrayışla ifade ettiği gibi “*nüfusun fiyat etiketlerine göre ayrıldığı bir dünyada kendi taburunu bulup orada yürümek*” isteyenlere yüksek ihtimam gösterilirken “pazarlanabilir ütopyalar” içinde istenmeyen unsurların kaderlerine boyun eğişleri istenir.

Neo-liberal çağın meşrulaştırdığı ve yaydığı kar odaklı hedefler, ırkçılık ve yoksulluğun yaygınlaşması ile bundan çıkarı olan aktörlere kazanç sağlayan projeler arasında hem bir nedensellik hem de örtüşme söz konusudur. Alvaré'nin (2017:113) ifadesiyle; “*hegemonik bir söylemler seti ve yoksulluk ve toplu mahkûm ediş gibi sosyal sorunları özelleştiren ideolojiler, bunları kısıtlayıcı bir sosyal yapının ürünleri olmak yerine bireysel eylemlerin birikmesi olarak örtmek*” konusunda gösterdiği beceri sayesinde etno-ırksal veya etno-sınıfsal gruplara ait anlatılar veya kültürel kodlar üretimine destek sunarak bunları ilişkili oldukları (sosyal) yapıdan koparır. Kamu çıkarı ya da geçerli normatif düzen gibi haklılaştırma araçlarına yaslanarak yoksul veya beyaz olmayan grupların korku, şüphe, tehdit/tehlike vb. hedefi hâline gelmelerini sağlayan kriminalleştirici ve marjinalleştirici etki üretirler. Dolayısıyla konum alışlardan müdahale biçimlerine, bireysel durumlardan

kurumsal bakışa içeren ve zaman içinde katlaşıp kurumsallaşan yönelimler pekiştirilir.

20. yüzyıl sonu metropollerinin geçirdiği büyük değişim, emek piyasasının yeniden dağılımı ve refah devletinin kent merkezinden elini çekmesi eşliğinde birleşik ırksal-sınıfsal temelde yaşanan sosyo-mekânsal ayırım, politik-bürokratik alanın değersizleştirici uygulamalarının -ırksal önyargı ve ırkçı devlet politikalarının- yedeğinde her yerde tahakküm peşindeki *'cezai karantina'*ya dönüşmüş polis gücü ve cezai aygıtın el ele verişyle ve sertleşmesiyle karşılaşırız (Wacquant, 2011:13-14). Mahrum bırakma pratikleri çok çeşitlidir, tüm çatlaklardan sızmaya meyillidir. Goffman'ın (1957:83-84) *"ödüllü entegre akıl hastanelerimizdeki hasta çöp ekiplerinin tamamen zencilerden oluşması"* tespitinde görüleceği gibi resmî görevliler, kurum çalışanları, hizmet sağlayıcılar vb. görünmez bir şekilde ve bazen bilinçsizce ırkçı eğilim ve eşitsizlikçi düzenin kurumsal ayrımcılık üreten yapılarına hizmet eder. Politik doğruculuk tavrı içinde resmî söylemin eşit muamele ve eşit özgürlük talepleri onaylanıyor ve karşılık buluyor görünse de ekonomik eşitsizlik ve fırsat eşitsizliği yanında politik güçsüzlüğü açıkça teşhis etmek mümkündür. Adalet sistemi dâhil olmak üzere yerel, eyalet veya federal düzeylerdeki ABD siyasi kurumlarının ırksal önyargı ile delik deşik edildiği bir sistem faal hâldedir (Threadcraft, 2014:738). Cezai devlet uygulamaları ve polis şiddeti bunun en görünür yüzüdür. Karanlık gettonun sakinleri açısından *"durdur ve ara"* polislik faaliyetinin yaygınlığı ve polisle sık temas bir diğer durumdur. Örneğin 2009 yılında New York kent polis birimi tarafından rekor bir sayıyla 575.304 kişi durdurulurken bunun %87'sini siyahlar ve Hispanik'ler oluşturur. Anayasal Haklar Merkezi icra müdürünün ifadesiyle çok sayıda çocuğun polis tarafından durdurulması *"okuldan eve giderken okul sonrası normal bir aktivite"* hâline gelmiştir (Threadcraft, 2014:738). Gözetim teknikleri, disiplin ve tahakküm araçlarının en etkili kamu politikası hâline geldiği bir ironi yaşanır: *"Amerika Birleşik Devletleri'nin en varlıklı, aynı zamanda da en tutucu eyaletlerinden olan, dünyanın en saygın üniversiteleriyle donanmış Kaliforniya'da (...) 1994'ten bu yana hapisanelerin bütçesi, tüm üniversitelerin toplam bütçesinden fazladır. Şikago gettosunun karaderilileri, devleti ancak polis, yargıç,*

hapishane gardiyanı ve parole officer gibi, hapis cezasına çarptırılmak istemiyorlarsa sürekli karşılıklarına çıkmak zorunda oldukları cezaları uygulamakla görevli insanlar aracılığıyla tanırlar” (Bourdieu, 2002:26).

ABD özelinde yeni getto formasyonları eskisine göre çok daha güçlü ve belirgin bir yola girer ve geçişkenliğini kaybederken getto duvarları artık çok daha tahkim edilmiş durumdadır. Marcuse'un (1996) adlandırmasıyla günümüzün “*dışlanmış getto*”sunda marjinalleşme aracılığıyla dışlamanın genişlediği, toplumsal ve mekânsal olduğu kadar ekonomik dışlayıcı pratiklerin yeniliğin özünü oluşturduğu bir kentsel yaşam hüküm sürer. Bu yeni oluşum daha çok etno-sınıfsal bir gettodur. Özgül bir grup ile hâkim toplum arasındaki ilişkiler kilit konuma sahiptir. Belli bir muhitteki ikamecilerinin neredeyse tamamının etnik, dinî ya da ırksal olarak aynı grup üyelerinden oluşması ve bunun etrafında şekillenen kurumsallaşma süreçleri ayrımı besleyen sonuçlar üretir. İktidar gücü ve muktedirlerin kararları ekseninde biçim alan sosyo-mekânsal oluşum dinamikleri ile ABD'nin sosyal tarih ve kurumsal dönüşüm süreçleri birlikte ele alınmalıdır. Bu durumda bir yerleşim alanı tercihinden söz etmek naiflik olur; bir seçim değil zorlamanın sonucudur. Hâkim toplum ve yasalar kadar incelikli/ustaca yürütülen ayrımcılık pratiklerinin etkileşimli ve kolektif etkileri asla göz ardı edilemez (Marcuse, 1998:15). Yalnızca “dışarıdaki”lerin alçaltıcı ve dışlayıcı bakışlarıyla sınırlı kalmayan, bizzat ikamecilerinin de bilincine işleyen aşağılanma ve ‘*kolektif utanç*’ fark edilir. Sefalet ve çaresizliğin lanetli topraklarda sembolik bir evrenin gerçek mahpusu olarak yaşamak kendini dayatır. Bir yandan ezilen toplulukların bir parçası olma ve kentsel hiyerarşinin en dibinde yer alma, diğer yandan “*hem kendisi lanetli hem de oturanlarını lanetleyen topraklar*”da yaşama umudu ve her türden mensubiyeti yıkıma uğratar. Getto içinin boğucu ve kasvetli atmosferi başarıya ve yarına dair ümitsizliği derinleştirir. Toplumsal marjinallik ve suç ile özdeşleşmişlik, kentsel mitolojiler ve medyanın korku-dehşet üretimi mekanizmaları tarafından sürekli canlı tutulur. Bu kaderine terk edilmiş kent içi sürgün alanlarında yaşayanlar kendilerine yapıştırılan ağır ‘*yafta*’ ve ‘*lekelenmişlik*’le baş başadır. (Wacquant, 2003:49-50).

Getto sakinlerinin günlük hayatları, somut ilişkileri ve deneyimleri belirleyici yere sahiptir. Alt sınıf siyahların toplandığı harap kentsel adalarda yaftalanma ve tecrit koşullarında kamusal söylemde patolojinin yatağı olarak görülen mekânlarda merkezless ve örgütlenmiş bir yapı hüküm sürmektedir. Ekonomik çözülmüşlük ve sıkışmışlık, amansız ırk düşmanlığı ve ayrımcılık yanında her türden iftira ve sapkınlık mitolojileriyle harmanlanmış kampanyalar karşısında telafi kapasitesi bulunmayan bir topluluğun sui generis teşkilatlanması ve sosyal düzeni göze çarpar. (Wacquant, 2011: 63-65). Yeni durumun ışığında özgün ve yerleşik bir mekânda etno-ırksal kapatma ve denetim mekanizmalarının bir araya gelerek var ettiği kendini sürekli yeniden üreten kurumsal bir oluşumun gerçekliğini tüm manipülatif örtülerinden sıyrarak kavramak önemlidir. Irk kümelenmesi ile sınıfsal eşitsizlik ve yoksulluğun kesişmesi hipergetto gerçekliğinde en çok yeni bir kast sistemini, yeni bir apartheid rejiminin kuruluşuna yakın içerik taşır. Maddi, sosyal ve sembolik bir mekân olarak günümüz (hiper)gettosu, dış baskı ve dayatmaların gölgesinde kendi kolektif ve bireysel kimlik oluşturma vasıtaları felce uğratılmış kalabalıkları tanımlar (Wacquant, 2011:60-62).

Sonuç

İçerisinde belli işbölümünü ve dayanışmayı temin edebildikleri, bağıllık hissedip hayatlarına anlam katabildikleri, hatta bazıları için gurur kaynağı dahi olabilen “Amerikan zencilerinin muhiti” geleneksel komunal gettonun kalıntıları üzerinde Afro-Amerikalıların yoğunlaştığı günümüz hipergettosu yükselmektedir.

Amerikan metropolleri özelinde günümüz gettosu kentsel sürgün bölgesi ve kapanım alanı olarak dünyadaki diğer örneklerden farklılaşan ve ayırt edici sosyo-mekânsal bir form niteliği taşır. Getto adlandırmasına yapışık yoğun damga sınıf, ırk-etnisite ve devletin oluşturduğu etkileşim düzeni birlikte ele alınmalıdır. Marjinal bir muhitte yaşamının yarattığı düşük sermaye biçimleri ve sosyal ağlar, yeniden üretim mekanizmalarının -ayıklanma, itilme ve kalıcılışma sürecinin- iç ve dış diyalektiği içinde bir kısım nüfusu dışa atarken içerde kalıcılışmanın da koşullarını dayatır.

Hipergettoya geçiş ve komünel gettonun içe doğru çöküşü beklenmedik, ani ve hızlı bir gelişimin sonucudur. Geçmişin Kara Kuşak muhitlerini mahveden sosyal yapı bozulmaları, acımasız maddi yetersizlikler ve köhnemişlik günümüz gettosunun göbeğinde sınıfsal ve etnik ayrışmayı ileri noktalara taşır. Proleteryanın güvencesiz kesimlerinin yığılması, toplumsal ve ekonomik marjinalliğin hızlanması ile sosyal düzen ve toplumsal ilişkiler düzeni alt üst olur, özölme derinleşir. İleri marjinalliğin sonuçları her alana yansır, kendine yeni alanlar bulur. Yırtıcı kapitalizmin neo-liberal dönüőtürücü etkileri ve sefaletin modernleşmesi bağlamlarından koparılamayacak yeni tür bir kent marjinalliği düzeni ortaya çıkar. 20. yüzyılın sonlarına doğru post-Fordist ve post-Keynesyen koşullar altında gelişen ‘siyahi yoksulluk okyanusu’ ve “terra non grata” (istenmeyen yer) hâline gelmiş siyah getto gerçekliği aşikâr hâle gelir (Wacquant, 2012:12).

Süreklilik arz eden şiddet, korku ve güvensizlik bir zamanların iç tutarlık, dayanışma ve etnik kurumlarına sahip bu muhitlerinde “kendi çocuklarının birbirini yediği” suç ve asayişsizlik sarmalındaki sosyal yırtıcılar değirmenine dönüşür. Adeta temelden çürümenin, yoğun şiddet, suç ve işsizliğin, kapana kısılmışlık hissiniin yaşandığı ve herkesin kaçmaya çalıştığı istenmeyen yer niteliği belirginleşir. Mekânsal kutuplaşmanın sonucu olarak kentsel hiyerarşinin en dibindeki bu bölgelerde “istiflenmişlik” kentsel sürgün olma hâllerinin en fecisini yaşatır. Wacquant’ın net ve çarpıcı şekilde dile getirdiği gibi Amerikan gettosu; “*etnik onuru elinden alınmış bir grubun toplumsal dışlanması ve iktisadi sömürüsünün bir aracı, Amerikan kent paryalarının zorla tıklıdığı bir çeşit ‘etnik-ırksal hapishane’dir* (Wacquant, 2012:13). Bu yönüyle hipergetto kurumsal ve zihinsel yapıların derinliklerine kök salmış ırkçılık ve ayrımcılığın “bir başkasıyla asla karşılaştırılmaz” özgün bir Amerikan olayıdır.

Son olarak, ABD’deki siyah nüfusun yeni getto formasyonu içinde karşı karşıya kaldığı sorunlara bir boyut daha eklemek mümkündür. Bu noktada marjinalleşmiş bu kent nüfusunun özdeşleşebileği, kendilerini güvende hissedebilecekleri, insani-kültürel açıdan aşına oldukları ve sosyal niteliğe sahip bir mahallin kaybı/yoksunluğu ile Castel’in ‘mensubiyet yitimi’ (*désaffiliation*) kavramı arasında bağlantı yararlı olacaktır. Castel (2019)

ücretliler toplumunun kurumsallaşması, sosyal devlet formlarının gelişimi ve sonrası izleğinde günümüz koşullarında kırılmalı ve güvencesiz grupların, esnek çalışma biçimlerinin ve prekaryanın büyümesine dikkat çeker. Bu eğilim içinde istikrarlı bir iş, gelir, güvenlik ile toplumsal kimlik ve insan onuru arasındaki bağın kopması neticesi ortaya çıkan bunalım ve tehdidi tanımlayıcı bir kavram olarak mensubiyet yitimi açıklamasına başvurur. Geçmişin tehlikeli sınıflarını andıran, lüzumsuzlar ya da ‘toplumsal artık’lar muamelesi reva görülen grupların günümüz koşullarında maruz kaldıkları yıkım ve kırılmalılığı ortaya koyar. Bu noktada Castel’in (2019:19-30) mensubiyet yitimi kavramsallaştırması ABD’deki siyahların çözülme, oyun dışına atılma ve toplumsal değersizleşme ile kendi kaderlerine terk edilmişlikleri hesaba katıldığında siyah getto sorununa yeni bir boyut kazandırır. Toplumsal yarar ölçütü karşısında aktör olmaları beklenmeyenlerin toplumsal bir varlık olarak haysiyet ve toplumsal değer krizi durumuna ışık tutar.

KAYNAKÇA

Alvaré, M. A. (2017). Gentrification and Resistance: Racial Projects in the Neoliberal Order, *Social Justice*, 44 (2-3), 113-136.

Anderson, E. (2012). The Iconic Ghetto, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, July 2012, Vol. 642, 8-24.

Bates, K. G. (2019). Red summer in Chicago: 100 years after the race riots. [Online] <https://www.npr.org/sections/codeswitch/2019/07/27/744130358/red-summer-in-chicago-100-years-after-the-race-riots> [Erişim Tarihi: 10.02.2022]

Bourdieu, P. (2002). *Karşı Ateşler*. (Çeviren, Yücel, H.) İstanbul: YKY.

Cahill, C. (2006). ‘At Risk’? The Fed Up Honeys Re-Present the Gentrification of the Lower East Side, *Women’s Studies Quarterly*, 34(1/2), 334-63.

Castel, R. (2019). *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi: Sosyal Sorunun Dönüşümü*. (Çeviren. Işık, E.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Clark, K. B. (1965). *Dark Ghetto. Dilemmas of Social Power*. New York, Evanston and London: Harper and Row Publishers.

Demirtürk, E. L. (2006). Writing the Urban Discourse into the Black Ghetto Imaginary: Louise Meriwether's "Daddy Was a Number Runner", *The Southern Literary Journal*, 39 (1), 71-82.

Du Bois, W. Ve Burghardt E. (1899). *The Philadelphia Negro: A Social Study*. Philadelphia: Publications Of The University Of Pennsylvania.

Flamming (2006). *Bound for Freedom: Black Los Angeles in Jim Crow America*. Berkeley CA: University of California Press.

Galonner, J. (2015). The Enclave, the Citadel and the Ghetto: The Threefold Segregation of Upper-Class Muslims in India. *International Journal of Urban & Regional Research*, 39(1), 92–111.

Goffman, E. (1957). The Characteristics of Total Institutions, *Symposium on Preventive and Social Psychiatry*, 15-17 April 1957 Walter Reed Army Institute of Research, Washington, D. C., 43-93.

Graham, W. (2019). *Rüya Şehirler: Dünyayı Şekillendiren Yedi Tasarım Fikri*. (Çeviren. Yolsal, Ü. H.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları

Greenberg, C. L. (1991). "Or Does it Explode?": *Black Harlem in the Great Depression*, New York: Oxford University Press.

Hartfield, C. (2018). *A Few Red Drops: The Chicago Race Riot of 1919*. New York: Clarion Books.

History (2020). The red summer of 1919. [Online] <https://www.history.com/topics/black-history/chicago-race-riot-of-1919> [Erişim Tarihi: 15.05.2022]

Hunter, M. A. ve Robinson, Z. F. (2016). The Sociology of Urban Black America, *Annual Review of Sociology*, Vol. 42. 385-405.

Wells-Barnett, I. B. (1969). *Southern Horrors*. New York: Arno Press.

Jacobs, J. (2017). *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı*. (Çeviren. Doğan, B.) 3. Baskı. Ankara: Metis Yayınevi.

Logan, J. R., Weiwei Z., Turner, R. ve Shertzer, A. (2015). Creating the Black Ghetto: Black Residential Patterns before and during the Great Migration, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 660, 18-35.

Tulsa Historical Society and Museum (2022). 1921 Tulsa race massacre. [Online] <https://www.tulsahistory.org/exhibit/1921-tulsa-race-massacre/> [Erişim Tarihi: 01.05.2022]

Marcuse, P. (1996). Space and race in the post-fordist city: the outcast ghetto and advanced homelessness in the united states today, Mingione, E. (Ed.), *Urban Poverty and the Underclass* içinde (176-216) Oxford: Blackwell.

Marcuse, P. (1998). Space over Time: The Changing Position of The Black Ghetto In The United States, *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* 13 (1), 7-23.

Marcuse, P. (2005). Enclaves yes, ghettos no, segregation and the state, Varady, D. P. (Der.), *Desegregating The City, Ghettos, Enclaves & Inequality* içinde (15-30) Albany: State University of New York Press.

Massey, D., Nancy, S. ve Denton, A. (1993). *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. Cambridge. MA: Harvard University Press.

Matlin, D. (2012). Who Speaks for Harlem? Kenneth B. Clark, Albert Murray and the Controversies of Black Urban Life, *Journal of American Studies* 46 (4), 875-894.

Mele, C. (2013). Neoliberalism, Race and the Redefining of Urban Redevelopment, *International Journal of Urban and Regional Research* 37(2), 598–617.

New York Times (2021). Tulsa race massacre. [Online] <https://www.nytimes.com/interactive/2021/05/24/us/tulsa-race-massacre.html> [Erişim Tarihi: 10.04.2022]

Peach, C. (2005). The ghetto and the ethnic enclave, varady, P. (Der.) *Desegregating, The City Ghettos, Enclaves & Inequality* içinde (31-48) Albany: State University of New York Press.

Sassen, S. (2012). Urban Capabilities: An Essay on Our Challenges and Differences, *Journal of International Affairs* 65 (2), 85-95.

Seicshnaydre, S. E. (2015). The Fair Housing Choice Myth, *Journal of Affordable Housing & Community Development Law* 23 (2), 149-203.

Slatter, T. Ve Anderson, N. (2012). The Reputational Ghetto: Territorial Stigmatisation in St Paul's, Bristol, *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 37 (4), 530-546.

Şentürk, R. (2020). *Çağa İz Bırakan Önderler: Malcolm X*. 18. Baskı. İstanbul: İlke Yayıncılık.

Threadcraft, S. (2014). Intimate Injustice, Political Obligation, and the Dark Ghetto, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 39 (3), 735-760.

Wacquant, L. (1997). Three Pernicious Premises in the Study of the American Ghetto, *International Journal of Urban and Regional Research* (21), 341-353.

Wacquant, L. (2003). Fransız Banliyöleri ve Amerikan Zenci Gettosu: Karıştırma Yerine Karşılaştırma, *Toplumbilim (Göç Sosyolojisi Özel Sayısı)*. (Çeviren, Yılmaz, B.) (17), 45-55.

Wacquant, L. (2011). *Kent Paryaları: İleri Marjinalliğin Karşılaştırmalı Sosyolojisi*. (Çeviren, Doğan, M.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Wacquant, L. (2012). *Ruh ve Beden: Acemi Bir Boksörün Defterleri*. (Çeviren, Ökten, N.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Wacquant, L. (2016). Revisiting Territories of Relegation: Class, Ethnicity and State in the Making of Advanced Marginality, *Urban Studies* 53 (6), 1077-1088.

Wilson, W. J. (1987). *The Truly Disadvantaged*. Chicago: University of Chicago Press.

Wirth, L. (1956). *The Ghetto*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 2, Yaz/Haziran 2022

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE 18. YÜZYILDA GÜNLÜK KONUŞMA DİYALOGLARININ KULLANIMI

**Use Of Daily Conversation Dialogues in the 18th Century in Teaching
Turkish as a Foreign Language**

Araştırma Makalesi • Research Article

Öğr. Gör. Mustafa TEKELİ

Gazi Üniversitesi

Yabancı Diller Yüksekokulu Yabancı Diller Bölümü

Ankara/TÜRKİYE

mtekeli@gazi.edu.tr

0000-0002-6095-1153

Geliş Tarihi/Received: 27.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 26.05.2022

Atf/Citation

Tekeli, M. (2022). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde 18. Yüzyılda Günlük Konuşma Diyaloglarının Kullanımı. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (2), 229-264.

Kamu Yönetimi Enstitüsü

Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi çalışmaları son yıllarda büyük önem kazanmıştır. Ülkemizin jeopolitik konumu gereği günümüzde birçok ülke ile iletişim hâlinde olması Türk kültürünün ve Türk medeniyetinin de bu sayede o ülkelere tanıtılması anlamına gelmektedir. Bugün olduğu kadar geçmişte de bu kültürlenme yaşanmaktaydı. Özellikle dönemin ilim ve bilim merkezi olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde birtakım kültürel faaliyetler de yapılmaktaydı. Bu faaliyetlerin önemli bir ayağını ise dil öğretimi oluşturmaktadır. Temelinde ticari faaliyetlerin geliştirilmesi amacı bulunan bu tür girişimlerin günümüzde de çokça başvuru alan kültürel diplomasi unsurlarından olduğu görülmektedir. İbrahim Müteferrika'nın Holderman ile 1730 yılında yayımladığı "Türk Dili'ni Kolay ve Kısa Yoldan Öğrenme Yöntemi ve Türkçe Dilbilgisi" eseri Osmanlı Dönemi'nde matbaada basılan ilk yabancılara Türkçe öğretimi kitabı olması özelliğiyle önem kazanmaktadır. Bu eser üzerinden Avrupa'dan Osmanlı ile ticaret yapmak isteyen tüccarlara Türkçenin öğretilmesi hedeflenmiştir. Dil öğretimi sadece dilsel yapıların aktarılması anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda Türkçenin öğretilmesiyle Türk kültürüne ait unsurların da tanıtılması amaçlanmıştır. Bunun yanında Türk Dili açısından bakıldığında bu eserle Arap harflerinden Latin harflerine geçiş denemelerinin de yapılmaya başlandığı görülmektedir.

Bu çalışmada, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan kaynaklarda yer alan, günlük konuşma becerilerini geliştirici diyaloglar üzerine betimsel bir inceleme yapılmıştır. İncelemede temel kaynak olarak İbrahim Müteferrika ve Holderman'ın 1730 yılında birlikte yayımladığı "Türk Dili'ni Kolay ve Kısa Yoldan Öğrenme Yöntemi ve Türkçe Dilbilgisi" adlı eseri belirlenmiştir. Eserdeki Arap harfleri ve Latin harfleriyle oluşturulmuş Türkçe diyaloglar, Fransızca çevirileriyle karşılaştırılarak içerik analizine tabi tutulmuştur. Çalışmada 1700'lü yılların ilk çeyreğinde her iki dilde hazırlanmış günlük konuşma yapıları ve söz varlığı günümüz Türkçesi ve Fransızcasıyla karşılaştırmalı bir incelemeyle ele alınmaktadır. Ayrıca

eserde bulunan diyaloglar günümüz Türkçesinde yeniden yazılarak 18. yüzyıl Türkçesinin zaman içerisindeki evrimine de değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe Öğretimi, Diyaloglar, Günlük Dil, İbrahim Müteferrika, Holderman

Abstract

Studies in teaching Turkish as a foreign language have gained great importance in recent years. Due to the geopolitical position of our country, the fact that it is in communication with many countries today means that Turkish culture and Turkish Civilization are introduced to those countries. This acculturation took place in the past as well as today. In particular, some cultural activities were carried out within the borders of the Ottoman Empire as the science and science center of the period. An important pillar of these activities is language teaching. It is seen that such initiatives, which aim to develop commercial activities, are among the cultural diplomacy elements that are widely used today. İbrahim Müteferrika's book "The Easy and Short Way to Learn Turkish Language and Turkish Grammar", published with Holderman in 1730, gains importance as it is the first book for teaching Turkish to foreigners, which was printed in the printing house in the Ottoman Period. Through this work, it is aimed to teach Turkish to traders from Europe who want to trade with the Ottoman Empire. Language teaching does not only mean the transfer of linguistic structures. At the same time, it is aimed to introduce the elements of Turkish culture by teaching Turkish. In addition, from the point of view of the Turkish language, it is seen that the transition from Arabic letters to Latin letters started with this work.

In this study, a descriptive analysis was made on the dialogues that improve daily speaking skills in the sources used in teaching Turkish as a foreign language. In this analysis, the work named "The Method of Learning Turkish Language in an Easy and Short Way and Turkish Grammar", published by İbrahim Müteferrika and Holderman together in 1730, was determined as the main source. The Turkish dialogues in the work, which were created with Arabic and Latin letters, were compared with their French

translations and subjected to content analysis. In the study, daily speech structures and vocabulary prepared in both languages in the first quarter of the 1700s are discussed with a comparative analysis with today's Turkish and French. In addition, the dialogues in the work are rewritten in today's Turkish and the evolution of 18th century Turkish over time is also mentioned.

Keywords: Teaching Turkish to Foreigners, Dialogues, Daily Language, İbrahim Müteferrika, Holderma

Giriş

Yabancılara Türkçe öğretimi (YTÖ) tarihi üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Kimi araştırmacılar YTÖ'de ilk yazılı kaynağın Dîvânu Lugâti't-Türk olduğunu kabul ederken, kimi araştırmacılar ise daha eskiye gidilerek Sümer tabletlerinden başlanması gerektiğini savunmaktadırlar. İlk yazılı kaynaklar hangi tarihte kullanılmaya başlanmış olursa olsun önemli olan hangi tarihte başladığından ziyade bu tür kaynakların ne amaçla kullanıldığı ve Türkçenin nasıl öğretildiğinin belirlenmesidir. İçerisinde Türkçe bir sözcüğün yer almadığı, genel olarak hedef dil kuralları ve sözcükleriyle oluşturulmuş kaynaklar elbette Türkçenin öğretilmesinde yeterli ölçüde başarılı olunmasının önüne geçecektir.

Çakmak (2014) Türkçenin tarihi ile ilgili “Milattan önce dört bin yıla kadar uzanan köklü bir geçmişe sahip olan Türkçe, Ural-Altay grubuna ait eklemeli bir dildir. Türkçe bugün dünya üzerinde 220 milyondan fazla konuşuru ile Çince, Hintçe, İspanyolca, İngilizce, Fransızca ve Rusça ile birlikte en fazla konuşulan yedinci dil konumundadır” (s.178) ifadelerini kullanmaktadır.

Türkçe bugün dünyanın her tarafından ilgi gören özellikle de gönül coğrafyaları olarak adlandırılan bölgelerde öğrenilmek isten bir dildir. Geçmişte de sistemli bir öğretim olmasa da Türkçenin yabancılar tarafından öğrenilip kullanıldığı görülmektedir (Biçer, 2012, s. 109).

Türkçenin geçmişten günümüze öğretim tarihine bakıldığında çalışmalarda genellikle aşağıdaki eserler takip edilmektedir:

Dîvânu Lugâti't-Türk, Codex Cumanicus, Kitâbü'l-İdrâk li-Lisani'l-Etrâk, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Bülgatü'l-Müştâk fî-Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak, El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, Kitâb-ı Zebân-ı Türkî, Senglâh Lugati, El-Tamga-yı Nâsirî, Fethali Kaçar Lûgati, Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî

“Ülkemizde olduğu kadar Avrupa’da da Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesi için araç olarak Türkçe öğretimiyle ilgili uzun süre önce eserler yazılıp basılmaya başlanmıştır. Ayrıca yabancıların kendi kullandıkları Latin alfabesiyle Türkçe okuyup yazma faaliyetlerinin de yapıldığı bilinmektedir. Avrupa’da yabancı dil olarak Türkçenin öğrenimi zamanla sosyopolitik ve ekonomik koşullara uygun olarak yaygınlaşmıştır. Avrupa devletlerinin üç kıtaya yayılmış Osmanlı İmparatorluğu ile elçilikleri aracılığıyla yürüttüğü ticari ve diplomatik ilişkiler, söz konusu elçiliklerde çalışan görevliler ve tercümanlar tarafından Türkçenin yabancı dil olarak öğrenimini zorunlu kılmaktaydı. Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerini geliştirmek isteyen Avrupa Devletleri de Türkçenin yabancı dil olarak öğrenilmesine önem vermiştir” (Karakuş ve Ağildere’den akt. Biçer, 2019, s. 44).

Avrupa’da Türkçenin öğretilmesi ile ilgili kaynaklar arasında Hagopian’ın 1907 yılında kaleme almış olduğu Ottoman Turkish Conversation Grammar adlı eseri, Meynard’ın 1881 tarihli Türkçe Fransızca sözlüğü, Bianchi’nin 1843 tarihli Fransızca ve Türkçe Konuşma Kılavuzu, Carbognano’nun 1794 tarihli Türkçe grameri, Viguier’in 1790 tarihli Türk Dilinin Elemanları adlı grameri yer almaktadır. Çalışmaya konu olan eser ise İbrahim Müteferrika’nın J.B. Holderman ile birlikte hazırladığı ve 1730 yılında basımını gerçekleştirdiği “Grammaire Turque, ou Méthode Courte et Facile Pour Apprendre la Langue Turque”¹ (Türk Dili’ni Kolay ve Kısa Yoldan Öğrenme Yöntemi ve Türkçe Dilbilgisi) adlı eser olmuştur. 18.

¹ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1056822r.image#>

yüzyılda Osmanlı ve Fransa arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla Fransız iş insanlarına Türkçenin öğretilmesinin amaçlandığı bu eserde Fransızca-Türkçe karşılıklı bir yöntem belirlenmiştir. Eser, döneminin Türkçe ve Fransızca yazım kurallarının, isimlerin ve zamirlerin, fiillerin, zarfların - bağlaçların - edatların, cümle yapısının, günlük konuşma kalıplarının ve günlük konuşma diyaloglarının yer aldığı Fransızca ve Türkçe karşılaştırmalı yedi bölümden oluşmaktadır. Eserde konu olarak ele alınan tüm veriler üç aşamada kaleme alınmıştır. Verilerin ilk olarak Fransızca yazımları, sonra Arap harfleriyle Türkçe yazımları, son olarak Latin harfleriyle Türkçe yazımları verilmiştir. Eserde hem Osmanlı toplumundaki dönemin yaşam biçiminin, hem de Fransız toplumundaki yaşam biçiminin karşılaştırılması da yapılabilmektedir. Özellikle diyaloglardan yola çıkılarak ortaya konan söz varlığındaki farklılıklar bunun bir göstergesidir. Cümle kuruluşlarındaki dilbilgisi yapıları da iki kültür ve dolayısıyla iki dil arasındaki farklılıkları yansıtmaktadır.

Eserde yabancılara Türkçe öğretimi amacıyla farklı konularda yirmi diyalog oluşturulmuştur. Aktarılmak istenen yapılar, dilbilgisi kuralları ve sözcükler, çeviri yöntemiyle verilmeye çalışılmıştır. “Diyalog, karşılıklı dinleme ve konuşmayı içeren bir süreçtir. Diyalog etkinlikleri sayesinde düzgün konuşma, kendini ifade etme, söz söyleme adabını öğrenme gibi konularda birçok olumlu bilgi, tutum ve davranış kazandırılabilir. Fakat dil öğretiminde yer verilmesi gereken ve öğrencilerin iletişim kurmasını sağlayan faydalı bir etkinlik olan diyalogun; günümüzde yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarında okuma metinleri ile sınırlı olup etkinliklerine yeteri kadar yer verilmediği tespit edilmiştir. Bu nedenlerle, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yararlanmak üzere, sözlü iletişim becerilerini geliştirebilecek diyalog etkinliklerinin sayısının artırılması, öğrencilerin sözlü iletişim becerilerinin gelişimine katkı sağlayacaktır” (Tekin ve Kır, 2017, s. 218).

Eserde seçilen diyaloglar iletişim olgusunun yanında kültürel bir işlev görevi de görmektedir. Bu açıdan, özellikle Türkçe metinlerin yazımında eserin yazarının görüşleri de önem taşımaktadır. Türk toplumunu sonradan

tanıdığı rivayet edilen İbrahim Müteferrika “Erdel’in Koloszvar şehrinde (bugünkü Romanya’da Cluj şehri) dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte, Müteferrika’nın 1670-1674 tarihleri arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Müslüman olmadan önceki hayatına dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ülkemizde kendisiyle ilgili verilere Karácson’un² çalışmalarında rastlanmaktadır. Karácson Katolik bir rahiptir. Müteferrika’nın İslam’a girmeden önceki hayatına dair bilgileri Czezárnak’ın mektuplarından aldığı ve bu bilgilere ilaveler ve yorumlar yaparak yayımladığı düşünülmektedir. Bu bilgilerde doğrulanamasa da Müteferrika’nın esaret hayatından kurtulmak için Müslümanlığı seçtiğini belirtmektedir. İbrahim Müteferrika’nın aslında bir ilahiyat öğrencisi olduğu 1692 ya da 1693 yılında Tökeli İmre³ ayaklanmasında Osmanlı askerlerince esir alındığı ve İstanbul’a getirildiği, burada köle pazarında satıldığı ve kendisini kurtarmak için Müslüman olduğu şeklindeki iddialar Niyazi Berkes⁴ tarafından yapılan araştırmalar sayesinde çürütülmüştür. Berkes, Müteferrika’nın Karácson’un iddia ettiği gibi Katolik mezhebinden değil Müteferrika’nın 1710 yılında yazdığı *Risâle-i İslâmiyye* kitabına dayandığı görüşlerinde tek Tanrı inancını benimseyen Unitarius mezhebine mensup olduğunu ileri sürmüştür (İslam Ansiklopedisi, 2021) . Bütün bu bilgiler ışığında Müteferrika’nın Holderman ile Yabancılar Türkçenin Öğretimi amacıyla hazırlamış olduğu eser aslında onun bir Türk ve Türkçe sevdalısı olduğunu göstermektedir.

Eserde Osmanlı toplumunun içerisinde bulunduğu yapıyı iyi bir şekilde yansıtan Müteferrika sadece Avrupalılara dil öğretmemiş, aynı zamanda bu eserle Türk kültürünü de Avrupa’da tanıtmaya da çalışmıştır. Matbaanın Osmanlı’ya gelmesinde öncülük etmesiyle birlikte aynı zamanda Osmanlıdaki hayat tarzını, dünya görüşünü ve kültürlerarasılığı da öngörerek onun Türkçe ve Türk kültürüne de hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Yabancılar Türkçe öğretimi açısından eser incelendiğinde şu tespitler yapılmıştır:

² Macar din adamı ve araştırmacı (1863-1911)

³ Osmanlı’ya bağlı Macar Kralı ve Erdel Prensi (1657-1705)

⁴ Türk bilim insanı (1908-1988)

1. Eserde yazılı veriler ışığında 1700’lü yılların Fransızcası ve Türkçesi günümüzle karşılaştırıldığında Türk dilinde yaşanan değişimlerin Fransız dilinde yaşanan değişimlerden daha fazla olduğu görülmektedir.

2. İki dilin söz varlığı incelendiğinde Türkçedeki sözcüklerin daha fazla değiştiği, hatta kimi sözcüklerin artık günümüzde kullanılmadığı görülmektedir. Fransız dilindeki sözcükler yüzde doksan dokuz oranında günümüzde de kullanılmaktadır.

3. Eserin kaleme alındığı tarihte Türkçe (Osmanlı Türkçesi) Arap menşeli Türk alfabesiyle yazılıyorken, Fransızca Latin harfleriyle yazılmaktadır. Günümüzde her iki dil de Latin harfleriyle yazılmaktadır. Hatta Türkçedeki harf sistemi oluşturulurken Fransız dilindeki harf sistemi ölçü olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Türkçesindeki sözcükler Arap menşeli Türk alfabesinden Latin alfabesine dönüştürülürken o dönemdeki Fransız harf sistemine göre düzenleme yapılmıştır. Eserdeki her iki yazım sisteminde de harflerin yazılışında günümüze göre farklılıklar bulunmaktadır.

4. Eserde yer alan dilbilgisi kuralları incelendiğinde her iki dilde de günümüzde kullanılan dilbilgisi yapılarından farklı kurallarla oluşturulmuş tümceler yer almaktadır. Özellikle Osmanlı Türkçesindeki seslik ve biçimlik farklılıklar daha çok dikkat çekmektedir.

5. Günlük konuşma yapıları incelendiğinde Türkçedeki değişim Fransızcadaki değişimden daha fazla olmuştur. Kişiler arasındaki kalıp ifadelerin kullanımında yaşanan değişim Türkçede Fransızcaya göre daha fazladır.

6. Eserde yer alan dil öğretim metodu geleneksel çeviri yöntemidir.

1. Yöntem

1.1. Araştırma Modeli

İnceleme, betimsel bir belge analizidir. “Doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan

bir nitel araştırma yöntemidir” (Wach, 2013). Doküman analizi, “basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistemli bir yöntemdir. Nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemler gibi doküman analizi de anlam çıkarmak, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmak, ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir” (Corbin ve Strauss, 2008).

Çalışmada İbrahim Müteferrika'nın J.B. Holderman ile ortaklaşa hazırladıkları “Türk Dili'ni Kolay ve Kısa Yoldan Öğrenme Yöntemi ve Türkçe Dilbilgisi (1730)” adlı eser belge incelemesi yöntemiyle incelenmiştir. Eserde yer alan metinler, eserin yazıldığı dönemdeki ve günümüzdeki dil yapıları, söz varlığı ve sosyo-kültürel olgular açısından karşılaştırılarak incelenmeye çalışılmıştır.

1.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veriler belge taraması yöntemiyle elde edilmiştir. Belge incelemesinde araştırmaya konu olan olgu ya da olgular yazılı materyaller üzerinden incelenmektedir. Eserde yer alan veriler içerik analizi yöntemiyle ele alınmıştır. Eser, yabancılara Türkçe öğretimi açısından değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Eserde yer alan Fransızca tümceler çeviri yöntemiyle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Osmanlı Türkçesindeki metinler ise Türkiye Türkçesindeki söz varlığı kullanılarak yeniden yazılmıştır.

1.3. Bulgular

Holdermann ve Müteferrika'nın ortak hazırladığı eserde 7 bölüm bulunmaktadır. Birinci bölümde döneminin Türkçe ve Fransızca yazım kuralları, ikinci bölümde isimler ve zamirler, üçüncü bölümde fiiller, dördüncü bölümde zarflar – bağlaçlar - edatlar, beşinci bölümde cümle yapısı, altıncı bölümde günlük konuşma kalıpları ve yedinci bölümde günlük konuşma diyalogları yer almaktadır. Bu çalışmada eserin yedinci bölümünde

yer alan günlük konuşma diyalogları ele alınarak yabancılara Türkçe öğretimi bakımından incelenmiştir. Yedinci bölümde farklı konularda yirmi karşılıklı konuşma diyalogu bulunmaktadır. Bu çalışmada eserde bulunan yirmi diyalogun bazıları ele alınmıştır. Diyaloglarda dönemin söz varlığı, hitap ifadeleri, günlük konuşma kalıpları hem Fransızcadaki, hem Arap menşeli Türk harfleriyle yazılmış Osmanlı Türkçesindeki, hem de Latin harfleriyle yazılmış Osmanlı Türkçesindeki karşılıkları ile yer almaktadır.

Diyaloglardaki konular:

1. Diyalog: Sabah vaktinde ziyaret
2. Diyalog: Giyinmek üzerine
3. Diyalog: İki arkadaş arasında
4. Diyalog: Kahvaltı etmek üzerine
5. Diyalog: Bahçede
6. Diyalog: Oyun üzerine
7. Diyalog: İki arkadaş arasında
8. Diyalog: Avda
9. Diyalog: Efendi ile hizmetkârı
10. Diyalog: Yürüyüşte
11. Diyalog: Türkçe Konuşmak
12. Diyalog: Hava Üzerine
13. Diyalog: Haber Üzerine
14. Diyalog: Yazmak Üzerine
15. Diyalog: Birisine soru sormak
16. Diyalog: Bir şey satın almak üzere

17. Diyalog: Seyahat üzerine
18. Diyalog: Akşam yemeği üzerine
19. Diyalog: Hesap ödemek üzerine
20. Diyalog: Hasta ziyareti üzerine

1. Diyalog – Sabah vaktinde ziyaret üzerine

SEPTIEME PARTIE
DES
DIALOGUES

EVLEKİ NVRİALEMİK لوی مکاله 1er DIALOGUE

Sabah vaktinde ziyaret için
à 8 heures.
Aghan seridê dur.
Bunde dur, soultanum.
Dışki ontourmij.
Qbâzî, echelebun, o-
Tanê dur.
Kâlmêchemij.
Fos, soultanum, deqhi
deacheêdur.
Sabalyez qhair ola,
soultanum.
Qboche gaaldun tche-
lebun.
Dışki deacheêdur, ymâr.
Dan guerdî: guetche
indun.

صباح وقتند زيارت ايتك
ايجون
اغاك رومدور
يوندەدرسلطانم
دقی اویرس
خیرچاچم اوتقدر
تاقشس می
یق سلطانی پدیی دوستکده
در
صباحک زیار اولاسلطانم
خوش کادق چایم
دقی دوستکده مسکرم
دون کیمه کیم ایتکم

Pour faire une visite le
matin.
Ou est ton maître,
il est icy, monsieur.
J'ai encore.
Non, monsieur, il est
eveillé.
Non, monsieur, il est
encore au lit.
Je vous souhaite le bon
jour, monsieur.
Soyez le bien venu,
monsieur.
Bien au soir je me suis
couché tard.

DIALOGUES 149

Aqheham mandigastin-
den soze ne echeledu-
nuz.
Sen guitdighe qubî oî-
samugha bacheladuk.
Nê asyl oîonn oînadu-
nuz.
Kîmîl satendige, kîmî-
kîngah, el bîcheîda-
ma oînaduzlar.
Kîm aldy oîouni kîm
gaabîdî.
Bîr oîounde on ghrou-
che allum.
Nekadar zeman oîna-
danuz.
Zemun guîgê oînaduk.
you kadar guetche kal-
dî: zî mee dî gabîtimen,
sant kacheêdur.
guetche deghnouche
dur.

اشلام وانجەستەند
سۆزە بە باشلادک
سەن گۆتدیگه قوبی
باشلادک
نە اسیل اوینا
نە اسیل اوینا
کیمی ساتەندیگە، کیمی
کینگاه، العبچه داما
باشلادک
کیم الدی اوینی کیم
غایبیدی
بیر اویندە ون غرو
شە ایلوم
نە کادار زەمان
اوینادان
زەمۇن گۆگە
اوینادک
یو کادار گۆتچە کال
دی: زەمە د گاب
تیمەن، سەنت کە
شە دۇر
گۆتچە دەغ
نۆشە

Que fîtes vous après
soupi.
Auffière que vous en
alliez, sous commen-
çames à jouer.
A quel jeu.
Les uns jouèrent aux e-
chets, les autres aux
cartes, & d'autres aux
dames.
Qui gagné, qui a per-
du.
Du premier coup, j'ai
gagné dix ecus.
Combien de cens jouis-
tes vous.
Nous jouâmes pendant
toute la nuit.
Je ne m'en souviens pas si
vous vous levâtes tard.
Quelle heure est il.
Le soleil est levé.

146 DIALOGUES

gunetche kiltmadan e-
wel seuz wîrdîguimîr-
dêboulounsam gueret
idy.
Allaîta ismarladuk.
Allah bilendgê olsoun.

کونش قالدیمن اول سوز
وردیدیم برده یولنم کرک
ایدی
اللہا اسمردلک
الله بیلنجە اولسون

J'avois donné un ren-
dés-vous avant le lever
du soleil.
A Dieu,
Dieu vous accompagne

Şekil 1 Sabah vaktinde ziyaret üzerine

Birinci diyalogda sabah vaktinde gerçekleştirilen bir ziyarette geçebilecek söz varlığı bir bağlam içinde verilmiştir. Eserin bu bölümündeki sayfalar üçe bölünmüştür. Sağ tarafındaki kısımda Fransızca cümleler, orta kısımda Arap menşeli Türk harfleriyle yazılmış Türkçe cümleler, sol kısımda ise Latin harfleriyle yazılmış Türkçe cümleler bulunmaktadır. Latin harfleriyle yazılmış Türkçe cümlelerin ilk etapta anlaşılması zor iken zaman içerisinde seslere denk gelen harf birleşimlerine alışıldıkça çok rahat bir şekilde anlaşıldığı tespit edilmiştir.

Birinci diyalogda Türkçe ve Fransızca cümleler söz varlığı açısından karşılaştırıldığında Türkçedeki çoğu sözcüğün günümüzde artık ya kullanılmadığı ya da eski kullanımından farklı bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Yabancılara Türkçe öğretimi için hazırlanan güncel kaynaklar ile karşılaştırıldığında bu eserde daha çok “senli benli” samimi bir dil tercih edilmiştir. Oysa güncel YTO kaynaklarında daha çok ortak konuşma Türkçesi olarak kabul edilen İstanbul ağzı kullanılmaktadır. Cümleler “sizli bizli” nezaket yapılarıyla örülmüştür.

“*Aghan nerededur?*”> “Beyefendi (ev sahibi) nerededir?”

“*Bundadur, soultanum!*”> “Buradadır, beyefendi (ev sahibi)!”

“*Qhâir, tchelebum, oïanuk dur!*”> “Hayır beyefendi (misafir)! (Ev sahibi) uyanıktır.”

Örneklerde görüldüğü gibi Türkçe ifadelerde daha samimi bir dil vardır. Bununla birlikte günümüzde tek bir sözcükle anlam bütünlüğü içerisinde yorumladığımız “beyefendi” sözcüğünü eskiden üç farklı sözcük karşılamaktaydı. Bu ise Türkçenin zenginliğini gösteren bir durumdur. Zaman içerisinde ne yazık ki bu kullanımlar yerini farklı sözcüklere bırakmış, hatta çoğu yok olmuştur. “Ağa” sözcüğü günümüzde kırsal bölgelerdeki feodal düzenin yöneticisi olarak kullanılmaktadır. “Sultan” sözcüğü doğu imparatorluklarında yönetici olarak kullanılmaktadır. “Çelebi” sözcüğü ise günümüzde artık günlük hayatın içerisinde kullanılmamaktadır. Öte yandan Fransızca cümlelere bakıldığında neredeyse sözcük yazılışlarındaki harf birleşimleri dışında eserin yazıldığı çağdaki dilde anlamsal ve söz varlığı

açısından hiçbir değişiklik görülmemektedir. Bu durum ise yaşanan toplumun dile verdiği önemi göstermektedir.

“*Il eft icy, monsieur*”.> “*Il est ici, monsieur!*” (Buradadır efendim!)

“*Soyes le bienvenu, monsieur!*”> “*Soyez le bienvenu, monsieur!*” (Hoş geldiniz beyefendi!)

Örneklerde görüldüğü gibi “eft” “-olmak” fiilinde sadece ortadaki “s” sesini veren “f” şekli “s” harfine dönüşmüş, ikinci örnekteki “soyes” – “olmak” fiilindeki “s” şahıs çekim eki “z” harfine dönüşmüştür. Bu şekilde yapı ve anlamın korunduğu görülür. Eserin çoğunda bu durum bu şekilde sürmektedir.

Bu iki dil arasındaki hızlı değişimin temel sebebi bir toplumdaki dil politikasının varlığıyla doğru orantılıdır. Orta çağdan sonra Avrupa’da başlayan aydınlanma hareketleriyle dil üzerine çalışmalar da yapılmaya başlanmıştır. Fransa’da Kral 13. Louis döneminde Başbakanlık yapan Richelieu 1635 yılında Fransız Akademisi’ni kurmuştur. Fransız Akademisi kültür, sanat, dil konularında görüş ortaya koyan bir kurum görevindeydi. Amaçlarından birisi de Fransız dilinin korunması ve geliştirilmesi olarak belirlenmişti.

Eserde yer alan diyaloglarda bağlamı oluşturan öğelerden biri olan “karakterlere” yer verilmemiştir. Metinlerde diyaloglarda konuşmaları gerçekleştirenlerin kim oldukları belli değildir. Bu yüzden diyaloglardaki kişiler bağlamdan yola çıkılarak verilmeye çalışılmıştır. Kişiler belirtilirken ilk kullanımda sözcükle, sonraki kullanımlarında sözcüklerin ilk harfleriyle kısaltma yapılarak belirtilmiştir.

Tablo 1 Diyalog 1 -Sabah vaktinde ziyaret

Eve gelen bir misafir ile önce evdeki hizmetli arasında, sonra da ev sahibi ile misafir arasında bir konuşma geçer.	
Günümüz Türkçesi	Günümüz Fransızcası
<i>Sabah vaktinde ziyaret üzerine</i>	<i>Pour faire une visite le matin</i>

Misafir: Beyefendi nerede acaba?	Le visiter: Où est ton maitre?
Hizmetli:O, buradadır beyefendi.	Le serviteur: Il est ici, monsieur.
M: Daha uyuyor mu?	Dort-il encore?
H: Hayır beyefendi; o uyanık.	Non, monsieur, il est éveillé.
M: Kalktı mı?	Est-il levé?
H: Yok beyefendi, o hâlâ yatakta.	Non, monsieur, il est encore au lit.
M: Hayırlı sabahlar efendim.	Je vous souhaite bonjour, monsieur.
Ev Sahibi: Hoş geldiniz beyefendi!	Le propriétaire: Soyez le bienvenu, monsieur!
M: Hâlâ yatıyor musunuz?	Vous êtes encore au lit?
E: Dün gece geç yattım.	Hier au soir, je me suis couché tard.
M: Akşam yemeğinden sonra ne yaptınız?	Que faites vous après le souper?
E: Siz gider gitmez oynamaya başladık.	Aussitôt que vous en allâtes, nous commençames à jouer.
M: Ne oyunu oynadınız?	A quel jeu?
E: Kimisi satranç, kimisi kâğıt, diğerleri de dama oynadılar.	Les uns jouèrent aux échecs, les autres aux cartes, & d'autres aux dames.
M: Kim kazandı, kim kaybetti?	Qui a gagné, qui a perdu?
E: Bir oyunda on kuruş aldım.	Du premier coup, j'ai gagné dix écus.
M: Ne kadar zaman oynadınız?	Combien de temps jouâtes-vous?
E: Bütün gece oynadık.	Nous jouâmes pendant toute la nuit.
M: Bu kadar geç kalkmanıza şaşırılmamalı o zaman.	Je ne m'étonne pas si vous vous levez si tard.
E: Saat kaç?	Quelle heure est-il?
M: Güneş doğdu.	Le soleil est levé.
E: Güneş doğmadan önce bir randevu vermiştim.	J'avais donné un rendez-vous avant le lever du soleil.

M: Görüşmek üzere. (Allah'a ısmarladık!) A Dieu!

E: Görüşürüz. (Allah yardımcınız olsun!) Dieu vous accompagne!

2. Diyalog – Giyinmek Üzerine

İKİNDGİ MÛKİALE- M'É	ایکینگی مکالہ	2. ^d DIALOGUE.
Guïinmek üzere	کپنک اوزره	Pour s'habiller.
Şiré hou, bir kimsé war- mî.	بره هو برکسدواری	Hola, y at'il quelqu'un?
Lebeik sultanum.	لییک سلطانم	Que vous plaît'il, mon- sieur.
Tez atechi yak, we be- ni gueïdur.	تیزاتشی یق ونی کیدر	Allons vite, faites du feu, & habillés moi.
gucumleghimi bana wir.	کوملکمی بکاویر	Donnés moi machemi- se.
İffidgiak deïul.	ایچاق دکل	Elle n'est pas chaude.
Xier iftersenuz, isidê- im.	اکراستر سکر اسیدیم	Si vous souhaitez, je la chaufferay.
Tox iok eïu dur.	یوق یوق ایودر	Non, non c'est bien.
Tchioraplarimi guetur.	چوراپلریمی گتور	Apportés moi mes bas.
Xondouralarım kani.	قونوره لر م قانی	Ou sont mes pantou- fles.

Şekil 2 Diyalog 2 - Giyinmek Üzerine

İkinci diyalogda giyim ile ilgili söz varlığı ve günlük hayatta kullanılacak yapılar aktarılmaya çalışılmıştır. Bu diyalogda ise özellikle seslenme ve hitap ifadelerine yer verilmiştir. Dikkat çeken bir başka önemli nokta ise kullanılan emir kalıpları ve nezaket ifadeleridir. Türkçede kullanılan emir kipleri daha çok ikinci tekil kişi (sen) ile oluşturulmuşken, Fransızca cümlelerdeki emir kipi ikinci çoğul kişi (siz) ile oluşturulmuştur. Oysa günümüz YTÖ'de emir kipi özellikle nezaket gereken durumlarda ikinci çoğul kişi (siz) üzerinden

aktarılmaktadır. Fransızcadaki emir kipi yapılarında bir değişiklik görülmemiştir.

“*Sefa gueldun oufta derzi, espabimi gueturdun mi?*”> “Hoş geldiniz terzi usta! Elbisemi mi getirdiniz?”

“*Soyes le bienvenu, Maître tailleur! Apportés-vous mon habit?*”> “Soyez le bienvenu, Maître tailleur! Apportez-vous mon habit?”

Örnekte görüldüğü gibi nezaket ifadeleri günümüz Türkçesinde hem selamlamada hem de soru cümlelerinde yoğun olarak aktarılmaktadır. Fransızcada ise kiplerde değişiklik olmamıştır.

Hitap ifadeleri incelendiğinde, Türkçe diyaloglarda geçen ifadelerin günümüzde ölçünlü dilde bulunmadığı ancak bazı ağızlarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı şekilde Fransızcadaki karşılıklarının da günlük Fransızca konuşma dilinde büyük ölçüde kullanımını yitirdiği, daha çok kırsal bölgelerde kullanıldığı görülmektedir.

“*Bré hou, bir kimse warmi?*”> “Merhaba/Afedersiniz! Kimse yok mu?”

“*Lebeik souldanum*”> “Buyurun efendim!”

“*Hola! Y at’il quelqu’un?*”> “Hey, y a-t-il quelqu’un?”

“*Que vous plait’il, monsieur*”> “Pour vous servir, monsieur!”

Tablo 2 Diyalog 2- Giyinmek İçin

Giyim üzerine önce ev sahibi ve hizmetli arasında, sonra da ev sahibi ve terzi arasında bir konuşma geçer.

Günümüz Türkçesi	Günümüz Fransızcası
<i>Giyinmek üzerine</i>	<i>Pour s’habiller</i>
A: Merhaba, kimse yok mu?	Hola, y a-t-il quelqu’un?
B: Buyurun beyefendi.	Que vous plaît-il, monsieur!

A: Çabuk ateşi yak ve beni giydir. Gömleğimi ver. Sıcak değil.	Allaons vîte, faites du feu, & habillez-moi! Donnés-moi ma chemise! Elle n'est pas chaude.
B: Eğer isterseniz ısıtayım.	Si vous souhaitez, je la chaufferai.
A: Hayır, iyi. Çoraplarımı getir. Kunduralarım nerede?	Non, c'est bien! Apportez-moi mes bas! Où sont mes pantofles?
B: İşte burada efendim.	Les voici monsieur!
A: Yenisini sipariş etmiştim.	Il me semble avoir ordonné, qu'on m'en tisse de nouvelles.
B: Evet efendim ancak daha bitirmemişler.	Il est vrai, monsieur, mais on ne les a pas encore faites.
A: Bugün gidip, bitirip bitirmediklerine bak! Kürkümü yaptırmaya vermiştim. Getirmişler mi? Bakayım. İyi oldu mu? Ne dersin?	Souvenez-vous d'aller voir aujourd'hui si elles les ont faites. J'avais donné ma pelisse à faire, me l'a-t-on rapportée? Que je la voie. Est-elle bien faites? Qu'en dites-vous?
B: Çok güzel oldu efendim. Size çok yakıştı.	Elle est très bien faites, monsieur, elle vous sied fort bien.
A: Kalpağım nerede? Çamaşırıcıyı görürsen elbiselerimi getirmesini söyle.	Où est mon bonnet? Souvenez-vous de dire à la blanchisseuse, si vous la voyez qu'elle m'apporte mon linge.
B: Baş üstüne efendim. Bugün hangi elbisenizi giyeceksiniz?	Très volontiers, monsieur! Quel habit mettez-vous aujourd'hui?
A: Dünkü giydiğimi. Dün terziye gittin mi?	Celui que j'avais hier. Fûtes-vous hier chez le tailleur?
B: Evet efendim bugün için söz verdi.	Oui, monsieur, il l'a promis pour aujourd'hui.
A: Kapı çalıyor. Bak bakalım kim?	On heurte à la porte, voyez qui c'est.
B: Terzi, efendim.	Monsieur, c'est le tailleur.
A: İçeri, gelsin. Hoş geldiniz terzi usta! Elbisemi mi getirdiniz?	Faites-le entrer! Soyez le bienvenu, Maître tailleur, apportez-vous mon habit?

B: Evet efendim! Getirdim.	Oui, monsieur, je l'ai apporté.
A: Ben de sizi bekliyordum. Giyeyim bakalım! İyi olmuş mu?	Je vous attendais. Essayez-le-moi! Que je vois s'il est bien fait.
B: Umarım beğenirsiniz!	J'espère que vous en serez content.
A: Bana kısa görünüyor. Kolları yeterince uzun değil mi?	Il me paraît trop court. Les manches, ne sont-elles pas trop larges?
B: Hayır efendim. Üzerinize çok güzel oldu. Şimdi bunlar moda. Çok dar da iyi olmaz.	Vous me pardonnerez, monsieur, elle vont fort bien! C'est la mode à présent. Aussi de quoi sert de les avoir si étroites.
A: Düğmeleri nasıl olmuş?	Que dites-vous de ma garniture?
B: Çok güzel olmuş.	Qu'elle est belle!
A: Şeritlerin tanesini ne kadara aldın?	Combien vous a coûté l'une de ces galons?
B: Ucuzdur. Bir kuruşa aldım.	C'est à bon marché! Je l'ai acheté un écu.
A: Hesabımı yap! Yarın gel paranı al!	Faites votre compte & venez demain être paye!

Diyaloglarda giyim konusunun yanında bir para alışverişi de söz konusudur. Metnin içerisinde dönemin para birimleri, ölçü birimleri de aktarılmaya çalışılmıştır.

Agha: "Cheridin archini⁵ katche adlyn?" > "Şeritlerin tanesini ne kadara aldın?"

Derzi: "Oudgouz! Bir ghroucha aldum." > "Ucuzdur. Bir kuruşa aldım."

⁵ Osmanlı'da bir ölçü birimi

3. Diyalog - İki arkadaş arasında

Şekil 3 Diyalog 3 - İki arkadaş arasında

VTCHIVNDGI MY- KIALEM'E,	اوجنی مکالمه	3. me DIALOGUE,
Dostilé dost .	دوست ایله دوست	Entre deux amis.
sabahınız qhair ola tchelebun.	صباحتر خیر اولایطیم	Je vous souhaite le bon jour, monsieur.
Qhoche gueldun, sefa gueldun , souldtanum.	خوش کاد کث صفا کاد کث سلطانم	Monsieur, soyés le bien venû.
Mizadgicherifınız nî- dgédur,	مزاج شریفتر نخهدر	Comment vous portés vous chu-

Üçüncü diyalogda soru sözcükleri incelenmiştir. İncelemede Fransızca cümlelerde soru sözcüklerinin anlam ve yazılışlarının korunduğu görülmektedir. Türkçede ise soru anlamları korunurken sözcüklerin tabanlarında bazı değişiklikler yaşandığı tespit edilmiştir. Özellikle soru sözcüklerinin cümledeki dizilişi irdelendiğinde eserin yazıldığı dönemde bu sözcüklerin cümle başında yazıldığı günümüze gelindiğinde ise cümle sonunda yazıldığı görülmektedir. Bu durumun Fransızcadaki soru oluşturma tarzından kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü Fransızcada üç soru oluşturma türü vardır. Birincisi düz cümlelerin sonuna soru işareti eklenerek tonlama yoluyla yapılan soru. İkincisi “est-ce que” yapısı ile oluşturulan [-mX] soru tarzı. Üçüncüsü ise soru sözcüklerinin cümle başına getirilerek fiil ve öznenin eş zamanlı olarak yer değiştirmesi ile oluşturulan şekli. Büyük olasılıkla eserin yazıldığı çağda Türkçe, Fransızcadan etkilenmeye başlamış olacak ki hem sözcüklerde hem de söz diziminde Fransızcayla benzerlik görülmeye başlanmıştır.

Tablo 3 Eserde geçen Türkçe ve Fransızcadaki Soru Sözcükleri

Türkçe Soru Sözcükleri	Fransızca Soru Sözcükleri
“Mizadgi cherifiniz nidgédur ?”	“ Comment vous portez-vous?”
Nérédé idiniz boukadar zaman?”	“ Où étiés vous depuis si longtemps?”
“ Né sebedden bana guelmedun?”	“ Quelle raison vous a empêché de me venir voir?”
“ Nidgé dur chimdi?”	“ Comment se portet’il maintenant?”
“Qhaftaligui né idy?”	“ Quelle étoit sa maladie?”
“Ani isytma nekadar zaman toutdy?”	“ Combien de tems l’a-t’-il eû?”
“Isytmasi daqhi toutaieur mi ?”	“La fievre le prend’il encore?”

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Türkçedeki “Nasıl?” soru sözcüğü “Nidgédur?”, “Niçin?” sözcüğü “Né sebedden?” şeklinde kullanılmıştır. Soru sözcükleri büyük ölçüde anlamlarını korumuştur. Soru sözcüklerinin yazımında harflerin üzerine Fransızcadaki aksanlar konulmuştur. Böylece iki dil arasında var olan ses farklılığının önüne geçilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Fransızcada ise soru sözcüklerinin yazımında ve anlamlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Üçüncü diyalogdaki bir başka önemli husus ise temenni bildiren ifadelerin de Türkçe öğrenmek isteyenlere aktarılmak istenmesidir. Bağlam gereği sorulan sorular çerçevesinde yaşanan durum karşısında duygu ve düşünceler belirtilmek istenebilmektedir. Bu diyalogda temenni bildiren ifadelerin kullanılmasıyla aynı zamanda kültürel aktarımda da bulunulmuş olmaktadır.

“*Sabahinuz qhàir ola tchelebum.*”> “Hayırlı sabahlar dilerim, arkadaşım!”

“*Qhoche gueldun, sefa gueldun, souldanum.*”> “Hoş geldiniz! Sefa geldiniz beyefendi!”

“*Mouradum war idy!*”> “Çok arzulamıştım!”

“*Sizi sagh selim gueurdughymé séwinurum.*”> “ Sizi sağ salim (sağlıklı sıhhatli) gördüğüme sevindim!”

“*Allah saghlighyni wirsun.*”> “Allah sağlık versin!”

“*Eumrin-uz tchiok olsoun soultanum!*” “Ömrünüz uzun olsun beyefendi!”

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi temenni bildiren ifadeler anlamsal olarak günümüzde de bu şekilde kullanılmaktadır. Bazı ifadelerde sözcük değişimlerinin olduğu görülmektedir. Buna rağmen anlamsal bütünlük bağlam içerisinde korunmaktadır. Fransızca cümlelerde ise değişiklik olmamakla birlikte bazı yapıların kültürel olarak karşılığı verilemediğinden anlamca en yakın ifadeler verilmeye çalışılmıştır*.

“*Dieu lui donne la santé*”> “Allah sağlık versin!”

“*Je vous remercie, monsieur!**”> “ Ömrünüz uzun olsun beyefendi!”
(Anlam verilememiştir. Cümleye anlamca en yakın ifade kullanılmıştır.)

Tablo 4 Diyalog 3- İki arkadaş arasında

İki arkadaş arasında geçen günlük hâl-hatır sorma	
Günümüz Türkçesi	Günümüz Fransızcası
<i>İki arkadaş arasında</i>	<i>Entre deux amis</i>
A: Hayırlı günler, dostum.	Je vous souhaite le bonjour, monsieur.
B: Hoş geldin, arkadaşım.	Monsieur, soyez le bienvenu!
A: Nasılsın?	Commen vous portez-vous?
B: İyiyim, ya sen nasılsın?	Dieu soit loué & vous comment vous portez-vous?
A: Uzun zamandır görüşemiyorduk. Nerelerdeydin bu kadar zamandır? Neden beni görmeye gelmedin? Beni unuttun sandım.	Il y a longtemps que je ne vous ai pas vu. Où étiez-vous depuis si longtemps? Quelle raison vous a empêché de me venir voir? J'ai cru que vous m'aviez oublié.

B: Kusura bakma! Seni görmeye gelmek istedim ancak işlerim çok yoğun olduğundan gelemedim. Çok arzulanmıştım.	Ezcusez-moi, monsieur! Si je ne suis pas venu vous saluer aussi souvent que je l'aurais souhaité, il n'y a pas de ma faute. Je souhaitais venir vous voir, mais mes affaires m'ont empêché de m'acquiescer de ce devoir. J'avais tant d'affaires qu'il ne m'a pas été possible de vous venir voir. J'avais bonne volonté.
A: Düşünmen yeterlidir dostum. İyi olmana sevindim. Kardeşinin hasta olduğunu duydum. Nasıl, iyi midir?	La bonne volonté suffit à un ami. Je me rejouis de vous voir en bonne santé. J'ai entendu dire que votre frere était malade. Comment se porte-t-il maintenant?
B: Şükürler olsun! İyidir.	Par la grâce de Dieu, il se porte un peu mieux.
A: Onun için ne kadar çok üzüldüm bilemezsiniz. Hastalığı neydi?	Vous ne sauriez croire combien cela m'a fait de peine. Quelle était sa maladie?
B: Sıtma olmuştu.	Il avait la fièvre tierce.
A: Ne kadar zamandır sıtmaydı?	Combien de temps l'a-t-il eu?
B: Üç aydır.	Pendant trois mois.
A: Hâlâ sıtması tutuyor mu?	La fièvre, le prend-elle encore?
B: Bazen!	Quelque fois!
A: Allah sağlık-sıhhat versin!	Dieu lui donne la santé!
B: Teşekkür ederim, dostum.	Je vous remercie, monsieur!

---

4. Diyalog – Kahvaltı Etmek Üzerine

DIALOGUES		
ДВРДVNDGI MÛ- KIALEM'E, Kahwé alty itmek uzré.	دوردی مكاله قهوه الی ایتمک اوزره	4-me DIALOGUE, pour déjeuner .
Kahwé altyïc hazir bir chein iok-mi ?	قهوه الی به حاضر بر شیدک یوقمی	A vés vous quelque cho- se de prêt pour le de- jeuner ?
Né iftersynuz , soultanum .	نه استرسکر سلطانم	Que souhaitez vous monsieur .
Kouzi eti iok-mü dur ?	قوزی آتی یوقمیدر	N'avez vous point de l' agneau ?
Yok dur , soultanum . andgiak soudgiouk ilé oufak beurek war dur.	یوقدر سلطانم ایحق سبوق ایله اوافق پوزک واردر	Non, monsieur, il n'y a en a point , mais il y a des saucisses , avec des petit pâtés .
Pek eü , war charab tchek , we sououtmagha ko .	پک ایو وار شراب چک وصوتمه قو	c'est bien, allés tirer du vin , & mettés le au froid .
Dostoun biriguclub be- num ilé kahwé altyi- dedgek .	دوستک بری کلوب نتم ایله قهوه الی ایده چک	yn de mes amis doit ve- nir déjeuner avec moi .
Tchelebum , mehellin- dé guclun .	چلم چلمده کادک	Monsieur , vous venez tout a propos .
Her cheii hazir itditi- yeurdum .	هر شی حاضر ایند یوردوم	Je faisais preparer tou- te chose .
Tiz sofrail kouroun .	تیز سفره فی تورک	Allons vite , mettés la table .

Şekil 4 Diyalog - 4 Kahvaltı etmek üzerine

Dördüncü diyalogda kahvaltı ürünleri ve sabah kahvaltısında kullanılan söz varlığı ve günlük konuşma yapıları aktarılmak istenmiştir. Bu diyaloglarda, yabancılara Türk toplumundaki kahvaltı kültürü de yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan dönemin Osmanlı kahvaltı kültürü de görülebilmektedir.

Diyalog oluşturulurken genellikle yeme-içme sözcükleri kullanılmıştır. Bu sözcükler üzerinden bir bağlam oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tablo 5 Türkçe yeme-içme sözcükleri

“Kouzi eti yok-mi dur?”	“Kuzu eti yok mudur?”
“Andgiak soudgiouk ile oufak beurek war dur.”	“Ancak sucuk ile ufak börek var.”
“Pek eü, war charab tchek, we sooutmagha ko.”	“Peki, şarap getir! Soğuk olsun!”
“Tepsileri, tchatallari, kachiklari, bitchakleri, guetur.”	“Tepsileri, ... bıçakları getir.”
“Afiyetler olsun, tchlebun.”	“Afiyet olsun beyefendi!”
“Syghyr dilini dilerseniz guetureim.”	“İsterseniz sığırdilini getireyim.”

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi metin içerisinde yeme-içme söz varlığı aktarılmak istenmiştir. Dönemin kültürel öğelerinin de yansıtıldığı diyalogda aktarılan sözcükler günümüzde de kullanılan sözcüklerdir. Sözcüklerde anlam değişikliği olmamıştır. Fransızca cümlelerde sözcüklerde değişim olmamıştır.

Tablo 6 Diyalog 4 - Kahvaltı etmek üzere

Bir restoranda önce garson ve müşteri arasında, sonra da iki arkadaş arasında yeme-içme üzerine bir konuşma geçmektedir.

Günümüz Türkçesi	Günümüz Fransızcası
Kahvaltı etmek üzerine	Pour déjeuner
A: Kahvaltı için bir şeyin yok mu?	Avez-vous quelque chose de prêt pour le déjeuner?
B: Ne istersiniz efendim?	Que souhaitez-vous monsieur?
A: Kuzu eti yok mudur?	N'avez vous point de l'agneau?
B: Yok efendim. Ancak sucuk ile küçük börek vardır.	Non, monsieur, il n'y en a point, mais il y a des saucisses, avec des petit pâtés.
A: Peki yanında şarap olsun. Soğuk olsun. Bugün bir arkadaşım benimle kahvaltı yapacak.	C'est bien, allés tirer du vin & mettez le au froid! Un de mes amis doit venir déjeuner avec moi.
B: Tam zamanında geldiniz efendim. Her şeyi hazırlıyorum.	Monsieur, vous venez tout à propos. Je faisais préparer toute chose.

A: Hemen masayı kurun! Tepsileri, çatalları, kaşıkları, bıçakları getirin.	Allons vite, mettez la table! Apportez les assiettes, les fourchettes, les cuillères & les couteaux.
B: Merak etmeyin efendim! Şu küçük böreklerden daha sıcakken yiyiniz!	Allons Monsieur, sans façon. Mangez de ce petits pâtes, tandis qui sont chauds.
A: Çok güzeller, fakat biraz fazla pişmiş. Bakalım şarap iyi mi? Verin içeyim.	Ils sont fort bons; mais ils sont tant soit peu trop cuits. Voyons, si le vin est bon. Donnez moi à boire.
B: Sağlığınıza efendim.	A Votre santé. Monsieur
A: Afiyet olsun dostum. Bu hangi şaraptır?	Je vous remercie, Monsieur. Quel vin est cela?
B: Şimdi anlarsınız. Doldurun beyefendiye!	Vous le goûterez; donnez à boire à Monsieur!
A: Dur bir parça yiyeyim.	Attendez que j'ai mangé un morceau!
B: Sucukları getirin! Beyefendiye bir tabak veriniz! Beyefendi şu sucuklardan yiyiniz!	Apportez les saucisses! Donnez une assiette à Monsieur. Prenez de saucisses!
A: Şimdi doldur içeyim. Sağlığınıza beyefendi.	Donnez-moi à boire à cette heure! A votre santé. Monsieur'
B: Afiyet olsun beyefendi. Ne dersiniz? İyi mi?	Bon prou vous fasse, Monsieur. Qu'en dites vous? Est- il bon?
A: Çok güzel.	Il est excellent.
B: Arkadaşınız geçen gün bundan içti ve çok beğendi. Sığırdilini dilerseniz getireyim!	Monsieur votre frère en a bu l'autre jour & il en a été fort content. Souhaitez-vous que j'apporte la langue de boeuf?
A: Getir! Arkadaşım ondan bir lokma yesin.	Apportez que Monsieur en goute un morceau.
B: Bu dili beğenmediniz galiba?	Cette langue ne vous plaît pas apparemment?
A: Hayır beyefendi! Yedim! Doldur bir daha içelim.	Vous me pardonnez monsieur, J'en ai mangé! Buons encore un coup!
B: Ben henüz içtim!	Je viens de boire!
A: Bir şey yemiyorsun!	Vous ne mangez rien!

B: O kadar yedim ki öğle yemeğini yiyemeyeceğim.	J'ai tant mangé que je ne crois pas pouvoir dîner.
A: Şaka yapıyorsunuz! Hiç bir şey yemediniz! Gerçi size layık bir şey yoktu.	Vous vous moquez! Vous n'avez rien mangé. Il est vrai qu'il n'y avait rien , qui fût digne de vous.
B: Hayır efendim. Her şeyi çok beğendim.	Excusez! Tout était à mon goût.
A: Nereye? Ne aceleniz var? Yalvarırım biraz daha oturun!	Où allez-vous? Vous vous pressez bien, assoyez-vous encore un peu, je vous prie.
B: Kardeşim beni yakın bir bahçede bekliyor.	Mon frere m'attend dans un jardin ici près.
A: Dur o zaman! Beraber gidelim.	Attendez, nous irons ensemble.

11. Diyalog – Türkçe Konuşmak Üzerine

ONBİRİNCİ MÜKALEME	DIALOGUES	175
Türkçeyi sevmek üzere.	تورکجه سونلک اوزره	II me. DIALOGUES. Pour parler en Turc.
Ne mutli sena ki boukadar dil bilirsyn!	نه موتلی سنا کد بو قدر دیل بلورسن	que vous êtes heureux de savoir tant de langues!
Allah wırsyn sende eughırcınsyn.	الله ویرسون سنده اون تره سیک	Dieu faite, que vous les appreniez aussi!
Anlari bilmek pek lazim dur.	انلاری بیلک پک لازیم دیر	Elles sont fort necessaires a savoir.
Guerechek seuilersyn, anın itchiunırdıgia. Iletur ki, bize Türkçeyi eughırcıdesyn.	کک چک سو یلرسک انلک اچون چا یلر کدزه تورکجه اؤرده سیک	vous dites vrai: c'est pourquoy je vous prie de m'apprendre la langue turque.
Türkçeyi tamul bilirsyn, diler.	تورکجه نی کامل بیلورسک دیرلر	On dit que vous parlez parfaitement bien en Turc.
Allah wıre euile olaidy?	الله ویره اولیله اولیدی	plüta Dieu qu'il füt vray!
nan ki, bana euile diler.	اینان کد بکا اولیله دیلر	je vous assure qu'on me l'a dit.
Belki ebeden eughırendigim bir katche seuzi seuilemiche olan.	بلکی اؤردن اول کتدیغیم بیر کتجه سوزی سو بیلش اولم	peut être j'aide quelques mots, que j'ai appris par cœur

Eserde yer alan diyaloglarda Türkçe konuşmak üzerine de bir metin hazırlanmıştır. Türkçe konuşmanın bir ayrıcalık olduğu, Türkçe öğrenen

insanların toplumda farklı bir beğenisinin olduğu vurgulanmak istenmiştir. Bu şekilde Türkçe öğrenen insanların cesaretlendirilmesi, zorluklara karşı direnmesi gerektiği aktarılmaktadır. Metnin içerisinde bilinçaltı mesajlar verilerek Türkçenin diğer diller içerisindeki önemi de gösterilmek arzulanmıştır. Metinde Türkçe öğrenenlerin karşılaştıkları zorlukları nasıl aşacaklarına, Türkçeyi daha iyi nasıl konuşacaklarına dair öneriler de verilmektedir.

Tablo 7 Diyalog 11 – Türkçe üzerine bilinçaltı mesajlar

<i>“Ne mutli sena ki boukadar dil bilursyn!”</i>	“Ne mutlu sana ki bu kadar dil biliyorsun!”
<i>“Anlari bilmek pek lazim dur.”</i>	“Dil bilmek çok gereklidir.”
<i>“Guertchek seuilersyn, anun itchun ridgia ideruz ki, bizé Turktché eughredesyn.”</i>	“Doğru söylüyorsun! O yüzden bize de Türkçe öğretmeni istiyoruz!”
<i>“Turktché eüu seuilemek itchiun syksyk seuilemek guerek.”</i>	“Türkçeyi iyi konuşmak için sık sık konuşmak gereklidir.”
<i>“Yanliche seuilemeié korkarim.”</i>	“Yanlış konuşmaya korkuyorum.”
<i>“Korkma. Turktche seuilemek olkadar gutche deül..Bilmez-mi syn ki, ianliche seuilemeindgé, eüu seuilemeié eughrenilmez.”</i>	“Korkma! Türkçe konuşmak o kadar da zor değil. Bilmez misiniz ki hata yapılmadan doğru konuşulmaz.”

Yukarıdaki örneklerde Türkçe konuşma sürecinde karşılaşılabilecek durumlarda neler yapılması gerektiği yansıtılmaktadır. Türkçe öğrenenlere tavsiyeler verilmektedir. Türkçe öğrenmenin başta zor görüldüğü, ancak öğrenmeye başlayınca verilen tavsiyelere uyulduğu sürece öğrenmesi çok basit bir dil olduğu anlatılmak istenmiştir.

“Ne mutli sena ki boukadar dil bilursyn!” > “Ne mutlu sana ki bu kadar dil biliyorsun!” ifadeleriyle dil öğrenmenin önemine de vurgu yapılmaktadır. Bu şekilde dil öğrenenlerin motive olmaları sağlanmaktadır.

Tablo 8 Diyalog 11- Türkçe konuşmak üzerine

İki kişi aralarında Türkçe öğrenmek ve Türkçe öğrenim sürecinde karşılaşılabacaklar hakkında konuşmaktadır.

Günümüz Türkçesi

Türkçe Konuşmak Üzerine

A: Ne mutlu sana ki bu kadar dil biliyorsun.

B: Umarım sen de öğrenirsin.

A: Onları bilmek çok gereklidir.

B: Doğru söylüyorsun, o yüzden bize de Türkçe öğretmeni rica ediyoruz. Türkçeyi iyi biliyorsun diyorlar.

A: Umarım dediğin gibidir.

B: İnanın! Bana öyle dediler.

A: Belki ezberden öğrendiğim birkaç sözü söylemişimdir.

B: Konuşmaya başlamak için yeterlidir.

A: Söylediklerimi anlamaz mısın?

B: Anlarım. Ancak konuşamam.

A: Zamanla kolayca öğrenirsin. Türkçeyi iyi konuşmak için sık sık tekrar yapman gerekli. Sık sık konuşabilmek için bir şeyler bilmek gerekli. İyi ya da kötü sürekli konuşunuz!

B: Yanlış yapmaktan korkarım.

A: Korkma! Türkçe konuşmak o kadar da zor değil.

B: Yanlış konuşursam, benimle alay ederler.

A: Bilmez misiniz ki doğru konuşmaya yanlış yaparak başlanır.

B: Doğrudur!

Beşinci diyalogda iki kardeş ve bir arkadaş arasında bir bahçede geçen konuşmalar aktarılmaktadır.

Tablo 9 Diyalog 5- Bahçede

Günümüz Türkçesi	Günümüz Fransızcası
Bahçede	Du jardin
Kardeş: Ne kadar çok beklettiniz beni!	Vous vous faites bien attendre, monsieur.
Ağabey: Boşuna bekletmedik. Arkadaşımın evinde kahvaltı yapıyorduk. Ne yazık ki sen de benimle gelmedin.	Je n'ai pas perdu mon temps. J'ai trouvé un très bon déjeuner chez Monsieur. Je suis fâché que vous ne soyez pas venu avec moi.
Kardeş: İki saattir sizi burada Ahmet Bey'le bekliyorum.	Il y a deux heures que je vous attendais ici avec monsieur Ahmet.
Ağabey: Ahmet Bey nereye gitti?	Où est donc monsieur Ahmet?
Kardeş: Size selamı var, ancak bir işi çıktığı için daha fazla bekleyemedi. İyi bir adamdır.	Il m'a chargé de vous faire ses excuses. Mais q'une affaire qu'il a l'empêchait de vous attendre plus longtemps. C'est un fort honnête homme.
Ağabey: Ne yazık ki onunla görüşemedik.	Je suis fâché de ne l'avoir pas rencontré.
Arkadaş: Kardeşler! Bu bahçeyi beğendiniz mi? Ne dersiniz? Her türlü ağaçtan çiçekten ve meyveden bulunur. Gezilecek yerleri çok güzeldir.	He bien, monsieur. Que dites-vous de ce jardin, vous plaît-il? On y voit toute sorte d'arbres, de fleurs & de fruits. Ces allés sont charmantes.
Ağabey: Şu çiçekliği çok beğendim.	Le parterre des fleurs me plaît beaucoup.
Kardeş: Turunç ağaçları nerededir?	Où est l'orangerie?
Arkadaş: İşte şu taraftadır. Doğruyu söylemek gerekirse böyle bahçe az bulunur. Bu mevsimde burada gezinti yapmak çok iyidir.	La voici de ce côté-ci. , il faut l'avouer, il ne se trouve guère de jardin aussi joli que celui-ci. Dans la saison où nous sommes la promenade est salubre.
Ağabey: Yarın yine gelir eğleniriz.	Demain nous reviendrons pour nous y divertir.
Kardeş: Ahmet Bey'i de getiririm. Burada olacağımızı duyunca seve seve gelir. Eğer haber vermez isem o zaman darılır.	J'amenerai avec moi monsieur Ahmet. Lorsqu'il saura que vous devez trouver ici, il viendra avec plaisir. Il serait même fâché, si je ne avertissais pas.

Arkadaş: Allah'a ismarladık Beyler.	Votre serviteur monsieur.
Kardeşler: Allah yardımcınız olsun!	Dieu vous accompagne!

Altıncı diyalogda iki arkadaş arasında oynadıkları oyun üzerine bir konuşma geçmektedir.

Tablo 10 Diyalog 6 - Oyun oynamak için

Günümüz Türkçesi	Günümüz Fransızcası
<i>Oyun üzerine</i>	<i>Pour jouer.</i>
Arkadaş: Hoş geldin Mustafa Bey!	Soyez le bien venu monsieur Mustafa.
Mustafa: Hoş bulduk beyefendi.	Soyez le bien trouvé monsieur.
Arkadaş: Ahmet Bey de sizinle midir?	Avez-vous amené avec vous monsieur Ahmet?
M: İşte geliyorlar.	Le voici qui vient.
Mustafa: Hayırlı sabahlar Ahmet Bey.	Monsieur Ahmet, je vous souhaite le bonjour.
Ahmet: Günaydın beyefendi.	Bonjour monsieur.
M: Dün arkadaşlar sizi çok görmek istedi.	Hier vos amis vous souhaitaient passionnement
A: Çok teşekkür ederim. Çok mutlu oldum.	Je leur suis fort obligé aussi bien qu'à vous monsieur.
M: Bugün nerededirler?	Où sont-ils donc aujourd'hui?
A: Şimdi gelirler.	Ils viendront toute à l'heure.
M: Onlar gelinceye kadar biz oyun oynayalım.	En attendant qu'ils viennent, jouons une partie.
A: Peki beyefendi, oynayalım.	Très volontiers monsieurs jouons.
M: Kâğıt getirin bakalım. Kim dağıtacak?	Donnez-nous de cartes, voyons qui fera.
A: Ben dağıtırım.	C'est à moi faire.

M: Hayır beyefendi. Ben dağıtacağım. Kâğıtları güzel bir karıştır!	Monsieur, vous me pardonnez, c'est à moi. Mêlez bien les cartes!
Ahmet: Kâğıtları kesin beyefendi.	Coupez monsieur!
M: Ne kadar kötü kâğıtlar geldi.	Ô le mauvais jeu que j'ai!
Ahmet: Dediğiniz kadar kötü değildir herhâlde?	Vous ne l'avez pas si mauvais que vous le dites!
M: Buyurun efendim. Size çok güzel kâğıtlar gelmiş.	Prenez monsieur! Vous avez le plus beau jeu du monde.
Ahmet: Sadece bir iyi kâğıdım yok. Oyunda sizin şansınız boldur. Ümidinizi kesmeyiniz.	Je n'ai pas une seule carte qui soit bonne. Vous êtes heureux dans le jeu. Courage, monsieur, ne vous désespérez pas!
M: Hayır böyle kâğıtla sizinle başa çıkılmaz.	Non, il n'ya pas moyen de tenir contre vous avec un si mauvais jeu.
Ahmet: Belki bu oyunda şansınız döner.	Peut-être serez vous plus heureux cette fois-ci.
M: Bir oyun daha oynayalım beyefendi.	Allons monsieur votre revanche.
Ahmet: Hayır bugünlük yeter bu kadar.	Non monsieur, en voici allez pour aujourd'hui.

Yedinci diyalogda iki arkadaş arasında bir ev ziyareti esnasındaki konuşmalar aktarılmaktadır.

Tablo 11 Diyalog 7 - İki arkadaş arasında

Günümüz Türkçesi	Günümüz Fransızcası
<i>İki arkadaş arasında</i>	<i>Entre deux amis</i>
Hizmetli: Beyefendi sizi birisi çağırıyor.	Monsieur, une personne vous demande.
Ev sahibi: Söyle içeri gelsin.	Faites-la entrer.
Misafir: Hayırlı sabahlar beyefendi.	Bonjour, monsieur.
M: Günaydın beyefendi.	Votre serviteur, monsieur!

E: Nasılsınız?	Comment vous portez-vous?
E: Beyefendiye bir sandalye getirin.	Apportez un siège à monsieur!
M: Gerek yok. Uzun süre kalmayacağım kusura bakmayın. Buraya yakın bir arkadaşşıma daha uğrayacağım.	Je n'en ai pas besoin. Excusez-moi, je ne peux pas m'arrêter longtemps ici. Il faut que j'aille rendre une visite à un de mes amis ici proche.
E: Ne aceleniz var? Biraz oturun sohbet edelim. Nasılsınız?	Vous êtes bien pressé, assoyez-vous un moment que nous puissions parler ensemble. Comment se porte monsieur?
M: İyiyim! Hâl-hatırınızı sormaya geldim.	Fort bien, monsieur. Je suis venu ici pour savoir l'état de votre santé.
E: Allah razı olsun! Ömrünüz uzun olsun! Bir haber var mı?	Je vous suis fort obligé, monsieur, Dieu vous donne une longue vie. Ne savez vous point quelques nouvelles?
M: Yeni bir haber yok. Belki sizde yeni bir haber vardır?	Je n'en sais point du tout. Peut-être en saurez vous quelque'une.
E: Filan Paşa görevinden alınmış dediler.	On dit que N. pacha a été déposé de son gouvernement.
M: Sanmam! Çünkü Vezirin gözünde değerlidir ve asker tarafından da pek sevilir.	Je ne le crois pas; car il est bien venu chez le Vézir. & il est aimé des soldats.
E: İyi bir adamdır. Akıllıdır. Cömerttir. Kimseye zararı dokunmaz. Herkesin iyiliğini ister. Fakirlerin babasıdır. Masumların koruyucusudur.	C'est un très honnête homme, un très bel esprit & il est liberal. Il ne nuit à personne & fait du bien à tout le monde. Il est le père des pauvres & le protecteur des innocents.
M: Onun görevden alınması birçok kişi için sorun olacaktır.	Sa déposition sera a plusieurs de grand préjudice.
E: Doğru söylüyorsunuz. İyiliğini çok duydum.	Il est vrai monsieur. J'ai entendu parler de lui en bonne part.
M: Dünyanın iyiliğini yaptığını söylüyorlar.	On en dit tout le bien du monde.
E: Ne yazık ki böyle adamlar şanssız olur. Kapıdaki kimdir?	C'est dommage qu'un homme de ce mérite soit malheureux. Mais qui est à la porte?

H: Bir ulaktır.	C'est un valet.
Ulak: Hayırlı günler beyefendiler. Efendimin size selamı var. Şu mektubu buyurun.	Je vous souhaite le bonjour, messieurs. Mon maître m'a chargé de vous faire ses compliments & de vous remettre en même temps cette lettre.
E: Beyine benden çok selam söyle ve yarın dediği yerde olacağımı bildir.	Saluez de m apart votre maître & dites-lui que demain je me trouverai à point nommé où il m'attend.
M: Bu mektubu kim yolladı size?	Qui vous a envoyé cette lettre?
E: Ahmet'in kardeşi yollamış. Beni ava davet ediyorlar.	C'est le frere d'Ahmet. Il m'invite à une partie de chasse.
M: Ben de sizinle gelmeyi çok isterim.	J'aurai du plaisir à être aussi de la partie.
E: Tabi ki. Hoş gelirsiniz! Sefa gelirsiniz.	Vous serez le bienvenu.
M: Yarın hep birlikte eğleniriz. Şimdi gideyim. Her şeyi hazırlayayım.	Demain nous nous divertirons ensemble. Je m'en vais donc préparer toutes choses pour cela.
E: Tabi ki efendim. Allah yardımcınız olsun!	Très bien, monsieur. Dieu vous accompagne!

Sonuç

Yabancılar Türkçe öğretimi üzerine hazırlanmış kaynakların son dönemde artmasıyla birlikte bu alanda geniş çaplı bir alanyazın oluşmaya başlamıştır. Yabancılar dil öğretimi çalışmaları elbette kutsal kaynakların diğer dillere çevrilmesiyle başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde ise bu çalışmalar kimi zaman sömürgecilik amaçlı, kimi zaman kültürel aktarım amaçlı, kimi zaman da iletişimsel amaçlı ele alınmıştır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinde ise Dîvânu Lugâti't-Türk ve Codex Cumanicus ile başlayan ve günümüze kadar uzanan bir zaman diliminde birçok eserin kaleme alındığı görülmüştür. Bu eserlerden birisi olan İbrahim Müteferrika'nın Holderman ile 1730 yılında yayımladığı "Türk Dili'ni Kolay ve Kısa Yoldan Öğrenme Yöntemi ve Türkçe Dilbilgisi" eseri Osmanlı

Dönemi'nde matbaada basılan ilk yabancılara Türkçe öğretimi kitabı olması özelliğiyle de önem kazanmaktadır. Bunun yanında Türk Dili açısından bakıldığında bu eserle Arap harflerinden Latin harflerine geçiş denemelerinin de yapılmaya başlandığı görülmektedir.

Kültürel açıdan bakıldığında, eserde yer alan günlük konuşma kalıpları ve yapıların bir bağlam içerisinde yansıtıldığı, diyaloglarda Türk toplumuna ait kültürel öğelere yer verilmesiyle de dilin kültürün taşıyıcısı olma özelliğine gönderme yapıldığı görülmektedir. Diyaloglarda tercih edilen söz varlığı, hitap ifadeleri, dilbilgisi yapıları iletişim amacının yanında aynı zamanda kültürel birer aktarım ögesi olarak da görülmüştür.

Çalışmada tespit edilen bir başka durum ise Türkçenin zaman içerisinde geçirmiş olduğu değişimdir. Diyaloglarda kullanılan çoğu sözcük günümüzde ya yan anlamda kullanılmakta ya da artık sözcüklerin kullanımına rastlanmamaktadır. Öte yandan Fransızca sözcüklerin ise hâlâ o günkü gibi kullanıldığı tespit edilmiştir. Dilbilgisi yapılarına bakıldığında ise aynı şekilde Türkçede artık kullanılmayan yapıların bulunduğu, Fransızcadada ise o günkü yapıların bütünlüğünü bugün dahi koruduğu belirlenmiştir.

Metinler arasındaki bağdaşıklık ve tutarlılığa bakıldığında genel olarak diyaloglar arasında bir bağlam olduğu görülse de bazı metinler arasında bağlantı kurulamamış, bu yüzden bütüncül anlamda metinlerin sadece kendi içerisinde bir bağdaşıklık ve tutarlılığa sahip olduğu tespit edilmiştir. Önceki diyaloglardaki kişiler kimi zaman bir sonraki diyalogda karşımıza çıkarken, bazı diyaloglarda ise farklı kişilerle konular aktarılmaya çalışılmıştır. Diyaloglarda konuşmacılar açık bir şekilde verilmemiştir. Bu yüzden dil öğrenenlerin kendileri bağlamdan bu kişileri çıkarmaları gerekmektedir. Bu durum o dönemde Türkçe öğrenenler için ayrı bir zorluk oluşturmuştur.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki incelenen bu eserde de görüldüğü gibi Türkçenin zaman içerisinde Fransızcadan çok fazla etkilendiği, harf sisteminden, sözcük aktarımına kadar birçok konuda bu dilden Türkçeye sözcük ve ifade geçtiği, böylece Türkçenin yeni bir yapıya bürünmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu durum elbette her dil için mümkün olabilecek

bir geçirgenlik safhasıdır. Nitekim diller bu şekilde zenginleşmektedir. Fakat dil zenginleşirken dikkat edilmesi gereken husus o dile kendi özelliğini veren unsurların tamamen kaybolmamasıdır. Türkçe kadim bir dildir. Zaman içerisinde farklı medeniyetlerden sözcükler, yapılar bünyesine katmıştır. Fakat hiçbir zaman farklı bir dilin altında yer almamıştır. Zira kendine has bir sesletim ve yazım tarzı mevcuttur. Bu açıdan Türkçenin sağlam bir yapısı vardır. Önemli olan Türkçeye eklenen ifade ve sözcüklerin farklı dillerden dilimize girmiş olduğunun farkında olup, zaman içerisinde bu sözcüklerin Türkçe dilbilgisi ve söyleniş tarzına dönüştürülerek Türkçenin içerisinde eritmeye çalışılmasının bilincinde olmaktır.

1700'lü yıllarda Yabancılar Türkçe öğretimi amaçlı hazırlanan bir eserin bir bölümünde yer alan, çağının günlük dilbilgisi ve söz varlığı öğelerini içeren diyalogların incelendiği bu çalışmada Türkçe'nin geçmişte her dönemde öğrenilmek istendiği, bu açıdan yabancılar Türkçe öğretimi amaçlı eserlerin kaleme alındığı bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Avrupa kökenli, günümüzde dünya dili olarak kabul edilen İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca ve Portekizcenin sömürgeciliğin bir aracı olarak kullanıldığı bir çağda Türkçenin insani boyutlar göz önünde bulundurularak iletişim amaçlı kullanılıyor ve öğretiliyor olması üzerinde durulması gereken bir başka konudur. Zira bütün adı geçen diller günümüzde dahi Afrika ve Asya'da kültürlerin yok edilmesi amaçlı kullanılıyorken, en parlak çağında Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçeyi bir kültür kırıcı olarak görmemesi, tam tersine farklı kültürlerin Türk kültürünü zenginleştireceği düşüncesinde olması, Türk medeniyetinin diğer medeniyetlerden ne kadar farklı olduğunun bir başka göstergesidir.

İncelenen eserde de görüldüğü gibi Türk medeniyetinin bir parçası olan Türk kültürü ve Türk dili geçmişte olduğu kadar günümüzde de beğenilen, çeşitli sebeplerle öğrenilmek istenilen bir dildir. Geçmişteki deneyimlerden sağlam bir temel oluşturularak, gelecekte konuşulacak Türkçenin tohumları bugünden atılması gerekmektedir. Nitekim gelişen teknoloji ve hızlıca yayılan küreselleşme insan hayatını her açıdan etkilemeye devam etmektedir. Türk milletini oluşturan kültürel değerlerin ve kültürün taşıyıcısı olan Türk

dilinin bu açıdan korunması, geçmişinin bilinmesi ve geleceğinin planlanması olmazsa olmaz unsurlardan birisi olmalıdır. Fiziksel olarak sınırların ortadan kalktığı, mekân ve zamanın hızlıca yer değiştirdiği bir döneme girilirken yabancılara Türkçe öğretiminde etkili ve dünya çapında kaynaklar üretilerek kültürlerarası yerleşkede Türkçenin de yer almasının sağlanması gerekmektedir. Bunun için geçmişte yapılan çalışmaların ortaya çıkarılması önemli bir başlangıçtır.

KAYNAKÇA

Biçer, N. (2019). Osmanlı Dönemi'nde Matbaada Basılan İlk Yabancılara Türkçe Öğretimi Kitabı Üzerine. *Muallim Rifat Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42-53.

Biçer, N. (2012). Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi . *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1 (4),107-133.

Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage.

Çakmak, C. (2015). Yabancılara Türkçe Öğretiminin Tarihçesine Genel Bir Bakış Denemesi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 4 (2) , 167-182 .

İslam Ansiklopedisi. (2021). *İbrâhim Müteferrika*. [Online] <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-muteferrika> [Erişim tarihi:15.11.2021]

Tekin, E., & Kır, B. (2017). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Ortak Temalara Göre Diyalog Etkinliklerinin Geliştirilmesi: A2 Seviyesi. *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi ve Yabancı Dil Öğretimi Araştırmaları* Ankara: Ankara Üniversitesi Tömer Yayınları.

Wach, E. (2013). Learning about qualitative document analysis. *Ids Practice Paper In Brief*, 1-10.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Yayın İlkeleri

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki kez yayımlanan hakemli bilimsel bir dergidir.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisine gönderilen yazıların daha önce başka bir dergide yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmaması şartı aranır.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisine gönderilen yazılar, Ithenticate, Turnitin, İntihal.net vb. programlara yüklenerek hem içerik hem de biçim kapsamında etik incelemesine tabi tutulacaktır. Etik kurallara uygun olmayan yazılar Yayın Kurulu'nca hakem değerlendirme süreci başlatılmadan reddedilecektir.

Aynı durum ulusal veya uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler ve lisansüstü tezler için de geçerlidir. Bu gibi yazılar, dipnotta belirtilmesi koşuluyla dergimizde yayımlanabilir. Bu konuda bütün sorumluluk yazara aittir. Daha önce herhangi bir yerde yayımlandığı belirtilmediği ya da belirlenemediği için yayımlanan çalışmalar ile ilgili telif haklarına ilişkin doğabilecek hukuki sonuçlar tamamen yazar(lar)a aittir.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisinde yayımlanan yazıların içerikleriyle ilgili her türlü yasal ve etik sorumluluk, makalenin yazarına aittir.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisinde yayımlanan yazılar için telif ücreti ödenmez. Yazıların tüm hakkı yazara ve Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisine aittir. Dergiye yazı gönderen yazarlar bu şartları kabul etmiş sayılır.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Türkçe, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça dillerinde makale kabul etmektedir.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, gönderilen yazılarda düzeltme yapma, yazıları hakem süreci başlatmadan editör ön incelemesine göre reddetme ya da hakemlerden olumlu rapor olsa bile yayımlamama hakkına sahiptir.

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisine makale gönderen yazarların Telif Hakkı ve Yazar Sözleşmesini imzalamaları da gerekmektedir.

Yazım Kuralları

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisine gönderilen makalelerin Aşağıdaki yazım kurallara uyması gerekmektedir. Aksi takdirde makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır. Makale, "Microsoft Word" programında hazırlanmalıdır. Yazı karakteri Times New Roman, 12 punto ile ve 1,5 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır.

1. Başlık: 12 kelimeyi geçmemeli, bold ve büyük harflerle yazılmalı ve ikinci dildeki karşılığı küçük harflerle başlığın altında yer almalıdır. Giriş ve sonuç bölümleri dışında birincil düzey başlıklar (1, 2, 3,...) ikincil düzey başlıklar (1.1., 1.2, 1.3.), üçüncül düzey başlıklar (1.1.1., 1.1.2, 1.1.3) biçiminde gösterilmelidir.

2. Yazar Adı: Başlığın altına yazılmalı, görev unvanı, kurum adresi, e-posta ve ORCID üyelik bilgileri bir yıldızla soyadına eklenerek, ilk sayfanın altında verilmelidir.

3. Özet: En az 350-400 kelime olmalıdır. Özette kaynak, resim, tablo vs. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında beş anahtar kelime verilmelidir. Özet ve Anahtar Kelimeler Türkçe ve ikinci dilde hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar bilgisayarda 1,5 satır aralıkla ve 12 punto yazılmalı, kaynakça, Özet ve Abstract ile dipnotlar dâhil 6000 kelimeyi geçmemeli ve özgün olmalıdır. Makalelerde alıntı oranı % 30'u geçmemelidir. Yazılar, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Makale, giriş bölümüyle başlamalı, burada yazının hipotezi ortaya atılmalı, gelişme bölümü (ara ve alt başlıklarla desteklenebilir) veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalardan oluşmalı, Sonuç bölümünde varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

5. Kaynakça: Kaynakça APA 7 kaynak gösterme esasları doğrultusunda hazırlanmalıdır. Makale metninin sonunda, yazarların

soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre, bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar var ise (2020a, 2020b) şeklinde gösterilmelidir.

6. Kaynak Gösterme: Metin içi gönderme ve atıflar tam metnin diline uygun verilmelidir. Kaynak göstermede dipnot kullanılmamalıdır. Metin içinde (Kalkan, 2020:23) yazarın aynı yıl yayımlanan birden fazla eseri kaynak gösterilmişse (Kalkan, 2020a, Kalkan, 2020b...) birden fazla kaynağa atıfta bulunuluyorsa (Çetiner 2019, Uzman 2018, Yalçın 2020), çok yazarlı yayınlarda ilk yazar adı (Kalkan vd. 2019) verilmelidir.

Kitap: Gazete, dergi, ansiklopedi, antoloji, roman, oyun ve film gibi yapıtlar ile öykü ve şiir kitapları “uzun yapıt” sayılır ve künyede eğik yazı ile gösterilir. Basılmış tezler de bu kategoriye girer.

Bir yazar: Tek yazara ait yapıtların künyesi şu şekilde gösterilir. Kullanılan kaynakta yapıtın yayımlandığı şehir belirtilmiyorsa, künyede bu bilginin bulunması gereken yerde Yyy (yayın yeri yok), yayımlandığı yer belirtilmemişse yy (yayımcı yok), yayımlandığı tarihe ilişkin bilgi yer almıyorsa ty(tarih yok) kısaltmaları kullanılır.

Yalçın, E. S. (2000). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Berikan Yayınları.

Topsakal, İ. (2019). *İdil Bulgarları ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Golden, P. B. (2017). *Türk Halkları Tarihine Giriş Orta Çağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*. (Çeviren, Karatay, O.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.

İki (ya da üç) yazar: İki (ya da üç) yazara ait yapıtların künyesi şu şekilde gösterilir:

Yalçın, E. S. ve Koca, S. (2012). *Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Üçten fazla yazar: Üçten fazla yazara ait bir kitabın künyesinde ya bütün yazar adları kitaptaki sırasıyla verilir.

Editörlü Kitap Bölümü: Editörlü kitap bölümünde kaynak gösterimi aşağıdaki şekilde gösterilir.

Yalçın, A. (2021) Yalın girişimcilik, yenilik ve minimum uygulanabilir ürün: pazarlama bakış açısı ile, D. Hıdıroğlu (Ed.), *Yalın Yönetim, Yalın Liderlik, Yalın Üretim ve Yalın Girişimcilik* içinde (s.365-384) Ankara: Nobel Bilimsel.

Makale: Tek ya da iki yazarlı makalelerin kaynak gösterimi şu şekilde gösterilmelidir.

Kalkan, H. K. (2016). Türk ve Alman Edebiyatında Edebi Metinlerin Sınıflandırılmasında Kullanılan Üst Başlıkların Karşılaştırılması, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 5(4), 199-212.

Çetiner, H. (2020). Hüseyin Nihal Atsız'ın Bozkurtlar romanında boş zaman ve oyun figürleri. *Turkish Studies – Social*, 15(4), 1837-1851. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.41707>.

Yayımlanmamış Yüksek Lisans/Doktora Tezi:

Topsakal, İ. (2003). Rus misyoner kaynaklarına göre İdil-Ural bölgesinde misyoner faaliyetleri ve Türkler (1552-1917), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Elektronik Ortamdaki Metinler: Elektronik ortamdaki metinlerin kaynak olarak gösterilmesinde, güvenilirlik açısından, yazarı, başlığı ve yayım tarihi belirtilmiş olanlar tercih edilmelidir. Künye bilgileri şu sırayı izler: yazar adı; kaynağın tarihi; metnin başlığı; [Online]; sitenin adresi, erişim tarihi. Aşağıdaki örnek izlenmelidir.

Yılmaz, O. (2021). *Propaganda makinesi Twitter*. [Online] <https://www.turkgun.com> [Erişim Tarihi: 04.08.2021]

Not: Örnek kaynak göstermelerin dışındaki kaynakların gösterimi için APA 7 kaynak gösterme esasları baz alınmalıdır.

7. Dipnot: Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar, makaleden sonra ve kaynakçadan önce topluca yer almalıdır ve 10 punto yazılmalıdır.

8. Tablo ve Şekiller: Yazı içinde yer verilen tablo ve şekillerin her birine numara ve başlık verilme ve bu numaralı başlıklar 10 punto büyüklük ve bold olacak biçimde tablo ya da şeklin alt kısmına yazılmalıdır. Yazı içinde ilgili tablo ve şekillerden bahsedilirken de “Tablo-1’de görüldüğü üzere” ya da “Şekil-1’de gösterildiği gibi” şeklinde yazılmalıdır.

9. Yazıların Gönderilmesi: Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanan yazılar, turkavsosyalbilimlerdergisi@gmail.com adresi üzerinden dergimize gönderilir. Eğer hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı yeni biçimi aynı sisteme en geç bir ay içinde yüklemelidir.

10. Editörlük Düzeltmeleri: Yayın aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editörlük birimi tarafından yapılabilir. Bu düzeltmelerde TDK Yazım Kılavuz ve Sözlükleri esas alınır.